

Stavangeren

Medlemsblad for Byhistorisk

Forening Stavanger

TEMANUMMER:

Stavangers middelalder

- Rusk i byens blinkende øye: Hva bunnslammet i Breiavatnet kan fortelle om Stavangers tidlige historie
- Spora i jorda: livets memoarer
- Mellomalderbyen Stavanger
- Fjernsyn – nærsyn – vidsyn: Stavanger sett på avstand
- Stavanger domkirke: den menneskelige katedralen
- Merker og spor på bygningsstein av kleber
- Stavangerkatedralen i middelalderen
- Bevarte skjelett som arkiv for levd liv: Nye metodar for undersøking av beinmateriale frå Domkyrkja
- Ny restaureringsplan for Stavanger domkirke og bispekapellet: Møte med en middelalderkatedralens sårbarhet
- Kongsgård: middelalderens bispegård i Stavanger
- Domkirken i Trehusbyen

NR 3 2013 – ÅRGANG 22

INNHold

Leder	3
<i>Av Harald Sig. Pedersen</i>	
Rusk i byens blinkende øye. Hva bunnslammet i Breiavatnet kan fortelle om Stavangers tidlige historie	5
<i>Av Asbjørn Simonsen</i>	
Spora i jorda – livets memoarer	17
<i>Av Paula Utigard Sandvik</i>	
Mellomalderbyen Stavanger	33
<i>Geir Atle Erslund</i>	
Fjernsyn – nærsyn – vidsyn: Stavanger sett på avstand	43
<i>Av Øystein Ekroll</i>	
Stavanger domkirke – den menneskelige katedralen	53
<i>Av Morten Stige</i>	
Merker og spor på bygningsstein av kleber	65
<i>Av Ann Kathrine Meeke Hjemgaard</i>	
Stavangerkatedralen i middelalderen	79
<i>Av Inge Bruland</i>	
Bevarte skjelett som arkiv for levd liv: Nye metoder for undersøkning av beinmateriale frå Domkyrkja	95
<i>Av Sean Dexter Denham, Hege Ingjerd Hollund, Laura van der Sluis</i>	
Ny restaureringsplan for Stavanger domkirke og bispekapellet – Møte med en middelalderkatedralens sårbarhet	108
<i>Av Live Gram og Per Schjelderup</i>	
Kongsgård – Middelalderens bispegård i Stavanger	120
<i>Av Trond Meling</i>	
Domkirken i Trehusbyen	131
<i>Av Elsa Grimnes</i>	

INGE BRULAND, f.1945, ordinert prest i Den norske kirke, fotograf og forfatter. Har gitt ut 10 bøker, hovedsakelig fra Rogaland og Midtøsten.

SEAN DEXTER DENHAM, f. 1975. Utdanning: Miljøarkeologi, osteoarkeologi ved Tufts University (U.S.), University College Cork (Irland), The Queen's University of Belfast (Nord-Irland). Stilling: Arkeolog/osteolog. Oppgaver ved Arkeologisk Museum - Universitetet i Stavanger: Utgraving; analysering av bein materiale frå utgravingar i Rogaland. Forskarinteresser: Osteometri/osteomorfologi; geometrisk morfometri; rettsantropologi; zooarkeologi

ØYSTEIN EKROLL, f.1957, er magister i arkeologi og forskar ved Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider i Trondheim. Han arbeider særleg med mellomaldersk steinarkitektur, men interesserer seg for det meste som har med denne perioden å gjere, også det han har lite greie på. Han har skrivne fleire bøker og over hundre artiklar, for det meste om steinbyggjekunst i mellomalderen. Han arbeider også p.t. med ei doktoravhandling om oktagonen ved Nidaros domkyrkje.

GEIR ATLE ERSLAND, f. 1957, er professor i mellomalderhistorie ved Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap, Universitetet i Bergen. Ersland har byhistorie som spesialområde, og er saman med Arne Solli forfattar til band 1 av Stavanger bys historie (2012).

LIVE GRAM, f. 1973 på Andøya. Siv.ark fra BAS, Bergen 2001. Ansatt i Helge Schjelderup sivilarkitekter MNAL as siden 2001, fra 2012 som daglig leder. Fra mai 2013 medeier og daglig leder i arkitektkontoret Schjelderup & Gram as.

HEGE INGJERD HOLLUND, f. 1980. Utdanning: Konservering og analyse av arkeologiske materiale ved Universiteta i Oslo, Cardiff og Oxford (Storbritannia) og VU universitetet i Amsterdam, Nederland. Stilling: Arkeologisk konservator. Oppgåver ved AM-UiS: Konservering og undersøking av arkeologisk materiale frå utgravingar i Rogaland. Forskarinteresser: Skjelett-materiale og bevaringsproblematikk – korleis utnytte og bevare dette rike arkivet på best mogleg måte?

ELSA M. TOMASDOTTIR GRIMNES, f. 1940 i Reykjavik. Siv. ark fra NTH i Trondheim 1964. Ansatt i Stavanger kommune fra 1970, som byantikvar 1990 - 2005.

ANN MEEKS, f. 1966, utdannet steinkonservator ved City&Guilds Art School of London. MA i Arkitekturvern ved AHO. Ansatt ved Arkeologisk Museum - Universitetet i Stavanger. Med hovedarbeidsfelt innen praktisk konserverings- og restaureringsarbeid. Bredt interessefelt innen håndverk og kulturhistorie.

TROND MELING, f. 1971, arkeolog fra Universitet i Bergen. Er ansatt som rådgiver/arkeolog i Rogaland fylkeskommune, men har for tiden permisjon fra denne stillingen og arbeider nå som prosjektleder ved Arkeologisk Museum - Universitetet i Stavanger.

PAULA UTIGARD SANDVIK, f. 1947, er cand. real. i paleobotanikk fra Universitetet i Trondheim, AVH, 1986 og dr. ing. fra Fakultet for ingeniørvitenskap og teknologi, NTNU, 2006. Ho har arbeidd for Riksantikvaren og Norsk institutt for kulturminneforskning. Frå 1998 har ho vore tilsett som paleoøkolog ved Arkeologisk museum - Universitetet i Stavanger, og sidan 2000 som høvesvis amanuensis og 1. amanuensis.

PER M. SCHJELDERUP, f. 1962 i Trondheim. Siv.ark fra BAS, Bergen 1992. Ansatt i Helge Schjelderup sivilarkitekter MNAL as i flere perioder siden 1995. Også ansatt som universitetslektor ved Universitetet i Stavanger HF-IBU. Medeier og faglig leder i arkitektkontoret Schjelderup & Gram as.

ASBJØRN SIMONSEN, f. 1939, er cand. real. i kvartærgeologi fra Universitetet i Bergen (1963). Han har vært ansatt både i skoleverket, ved Arkeologisk museum i Stavanger (AmS), i Statoil og på Lærerhøgskolen i Stavanger (HiS). Hovedarbeidsfelt har vært landskaps-, vegetasjons- og miljøhistorie.

LAURA VAN DER SLUIS, f. 1987. Utdanning: Arkeologi/geoarkeologi ved VU Universitetet i Amsterdam, Nederland. Stilling: PhD-student, arkeologi, Universitetet i Belfast. Interesser: Arkeologisk skjelettmateriale, særleg bruk av vitenskapleg analyse (isotopanalyse) for å undersøkje spørsmål om kosthald og opphav, men i tillegg korleis bein blir påverka av endringsprosessar post-mortem.

MORTEN STIGE, f. 1964, avdelingsleder hos Byantikvaren i Oslo. Han er kunsthistoriker med hovedoppgave om koret i Stavanger domkirke. Stige har lang erfaring fra kulturminnevernet og har skrevet en rekke publikasjoner om middelalderens arkitektur og kunst.

Kjære medlem

Jon Michelets nye romanserie om «en sjøens helt» har på ny aktualisert sjøfolkene nesten ubeskrivelige innsats under 2. verdenskrig. Første opplag av bind 1 «En sjøens helt – skogsmatrosen» var på 5.000 eksemplarer. Forfatteren sa selv at han ville være ganske fornøyd dersom de oppnådde et slikt salg. Nå har opplaget passert 135.000 og det nylig utgitte bind 2 er allerede oppe i 70.000 eksemplarer. Michelet har truffet en nerve i det norske folk, behovet for å skjønne mer av det som skjedde med sjøfolkene under og etter krigen har tydeligvis ikke blitt mindre med årene.

Mange har behandlet dette temaet tidligere, blant annet det vel-dokumenterte fembindsverket «Handelsflåten i krig 1939-1945». Ett av bindene, skrevet av Guri Hjeltnes, vies til sjøfolkene rolle og arbeidsliv under krigen, deres adskillelse fra hjemmet, lønnsvilkår og tap av arbeidskamerater. Og Stiftelsen Arkivet i Kristiansand har definert kunnskap om krigsseilerne som et sine viktigste arbeidsområder i neste tre årsperiode, de har også finansiert et doktorgradsprosjekt om temaet. Det vil med andre ord komme ytterligere forskningsbasert viten om krigsseilerne i nær fremtid.

Norges desidert viktigste bidrag under andre verdenskrig sto handelsflåten og sjøfolkene for. Norge var verdens fjerde største skipsfartsnasjon og en stormakt på havet. Det var følgelig essensielt for de allierte å sikre seg kontroll over den norske skipsflåten. Da Norge ble okkupert av tyskerne, gikk det ut melding til alle norske skip om å gå til tyskkontrollert havn. Ikke en eneste norsk kaptein etterkom ordren! Dermed var flåten sikret for alliert tjeneste.

De norske rederne hadde i årene før krigen bygd opp det som antakelig var verdens mest moderne tankskipsflåte. Disse skipenes lastekapasitet var svært viktig for utfallet av The Battle of Britain høsten 1940, da Tysklands

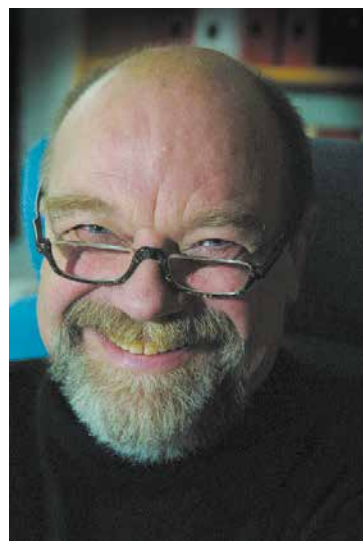

FOTO: ANDERS MINGE

angrep på Storbritannia var på sitt mest intense. Bortimot halvparten av all bensin som ble fraktet fra USA til Storbritannia gikk på norsk kjøp. Den britiske admiralen Gerald Charles Dickens sa det slik i BBC i 1941: «Hvis det ikke hadde vært for den norske handelsflåte kunne vi like godt be Hitler om hans betingelser.»

Prisen var høy. Mer enn 4.100 sjøfolk omkom og over 700 skip ble senket. Da krigen var slutt, gikk det for de fleste sjøfolkene månedsvis før de kom hjem, for noen gikk det år. Uansett var jubelscenene i forbindelse med freden for lengst over og gjenoppbyggingen av landet var i gang.

Få i Norge visste noe om handelsflåtens innsats og betydning for krigens utfall. Krigsseilere måtte etter hjemkomsten kjempe for å få stemmerett, bolig, jobb og rasjoneringskort. De fleste greide overgangen til fredstid godt, men mange hadde fått psykiske skader på grunn av de umenneskelige påkjennin- gene de hadde vært utsatt for. For dem fulgte en lang og nedverdiggende kamp for å få krigsskadepensjon, senskader var det få som forsto noe av. Mange av krigsseilerne ga opp i møtet med det norske byråkratiet og gikk rett og slett i hundene. Det tok nesten 25 år før krigspensjonen var på plass.

Som om ikke det var nok.. Da krigen brøt ut, hadde de norske sjømanns-organisasjonene fremforhandlet risikotillegg som var betydelig høyere enn det sjøfolkene fra andre land hadde oppnådd. Britiske myndigheter forlangte at dette måtte jevnes ut for at de allierte skulle unngå økte kostnader. Den reduserte hyren havnet i Nortraships fond, og sjømannsorganisasjonene for- utsatte at den skulle utbetales etter krigen. Etter krigen krevde sjøfolkene å få ut det de mente de hadde til gode. Rederne fikk utbetalt erstatninger for skip og tapte inntekter, men sjøfolkenes krav ble avvist, til sist i en meget omstridt høyesterettsdom.

Først i 1972 vedtok Stortinget å utbetale en erstatning på kr 180 per farts måned. Dersom man hadde vært ute hele krigen, ble man altså tilgode- sett med kr 10.800. Utbetalingen ble definert som *ex-gratia* eller æreslønn, det vil si at man gir erstatning, ikke fordi man må, men for å få «saken ut av verden».. Myndighetene mente at det her var snakk om fondsopplagte midler og ikke slik sjømennene hevdet - deres egne hyretillegg. Æreslønnen ble bare utbetalt etter søknad og til de som var i live.

Det er nesten ikke til å tro. Norges behandling av krigsseilerne vil i all ettertid fremstå som noe av det mest skammelige det offentlige Norge har foretatt seg, eller rettere sagt – ikke foretatt seg. Først i august i år ba forsvars- minister Anne-Grete Strøm-Erichsen på vegne av den norske stat om unn- skyldning for den behandlingen krigsseilerne ble utsatt for etter krigen. Det var på høy tid, det er ikke mange igjen av dem.

Stavanger i november 2013

Harald Sig. Pedersen
Styreleder

Rusk i byens blinkende øye

Hva bunnslammet i Breiavatnet kan fortelle om Stavangers tidlige historie

Asbjørn Simonsen

Stavangers eldste historie er lite kjent. Det vi vet har bakgrunn i et meget sparsomt skriftlig kildemateriale, tilfeldige gjenstander som er kommet for dagen gjennom tidene og materiale fra arkeologiske utgravninger av nyere dato. Det har derfor lenge vært et ønske å få supplerende opplysninger via andre ikke skriftlige kilder.

Prøvetaking

Som konservator ved Stavanger Museum arbeidet jeg siden 1968 med planer om en palynologisk (pollenanalytisk) undersøkelse av sedimentene – gytjen – i Breiavatnet med tanke på å:

Fig.1 Det vakte en viss oppsikt da folk fra Stavanger Museum hentet «sorpa» fra Breiavatnets bunn i februar 1970. Foto: Stavanger Aftenblad

- 1) få en oversikt over den generelle vegetasjonsutviklingen innen Stavangers kjerneområde.
- 2) fastsette alderen for Breiavatnet som ferskvannsbasseng.
- 3) klarlegge jordbrukets utvikling i området rundt Breiavatnet.

Slike undersøkelser er omstendelige og tidkrevende både med hensyn på prøvetaking og bearbeiding av materialet. Vanligvis må prøvetakingen foretas fra flåte, men vinteren 1969/70 ble uvanlig streng til å være på disse kanter, noe som førte til at isen på Breiavatnet nådde en tykkelse på hele 40 cm i februar 1970. Jeg fant derfor å kunne foreta prøvetakingen fra isen uten fare. Fig.1

Nå kan man ikke ta gytjeprøver hvor som helst i Breiavatnet. Vatnet er jevnt over svært dypt, særlig i den vestre delen der dybden er målt til ca 10 meter. Stadige utfyllinger langs bredden må ha forstyrret lagdelingen i bunnsedimentene ganske ettertrykkelig enkelte steder. Det var derfor om å gjøre å finne en lokalitet der forstyrrelsene kunne antas å ha vært minimale, og der vandypet av praktiske grunner ikke var for stort. Ut fra dette ble det valgt en lokalitet ved vatnets østbredd ca. 20 meter fra land.

Vandypet var her ca. 3,5 meter. Jeg hadde håpet å kunne ta prøver av hele sedimentserien tilbake til istidsavleiringene avsatt for ca. 12-13000 år siden, men prøvetakeren klarte ikke å trenge gjennom et massivt lag av østers-skall 7 meter under overflaten. Sedimentprøvene dekker derfor bare de siste 5-6000 år av Breiavatnets historie.

*Fig. 2
De marine gytjelagene inneholder mye rester etter sjødyr, så som sjøsnegl, sjøpiggsvin, kamskjell og østers. Foto: A. Simonsen*

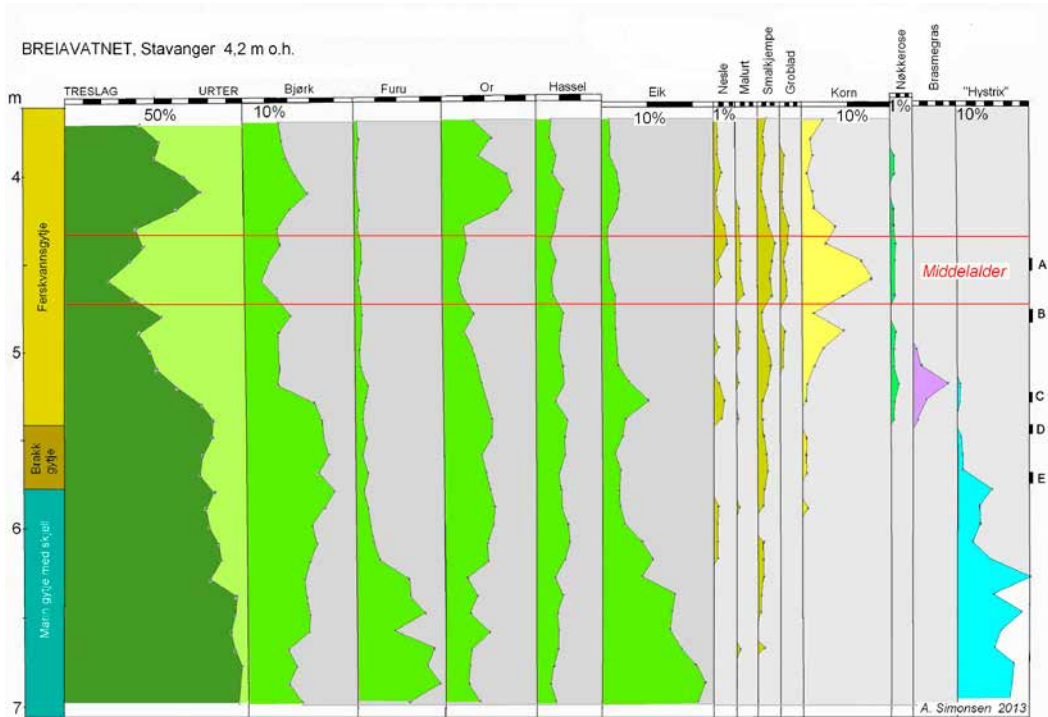

Fig. 3
Forenklet pollendiagram som viser innholdet av viktige pollenslag og sporer fra sedimentene i Breiavatnet. Dybden til venstre, dateringsprøver til høyre. Alderen på daterte nivåer er vist i figur 6. Analyse og diagram: A. Simonsen

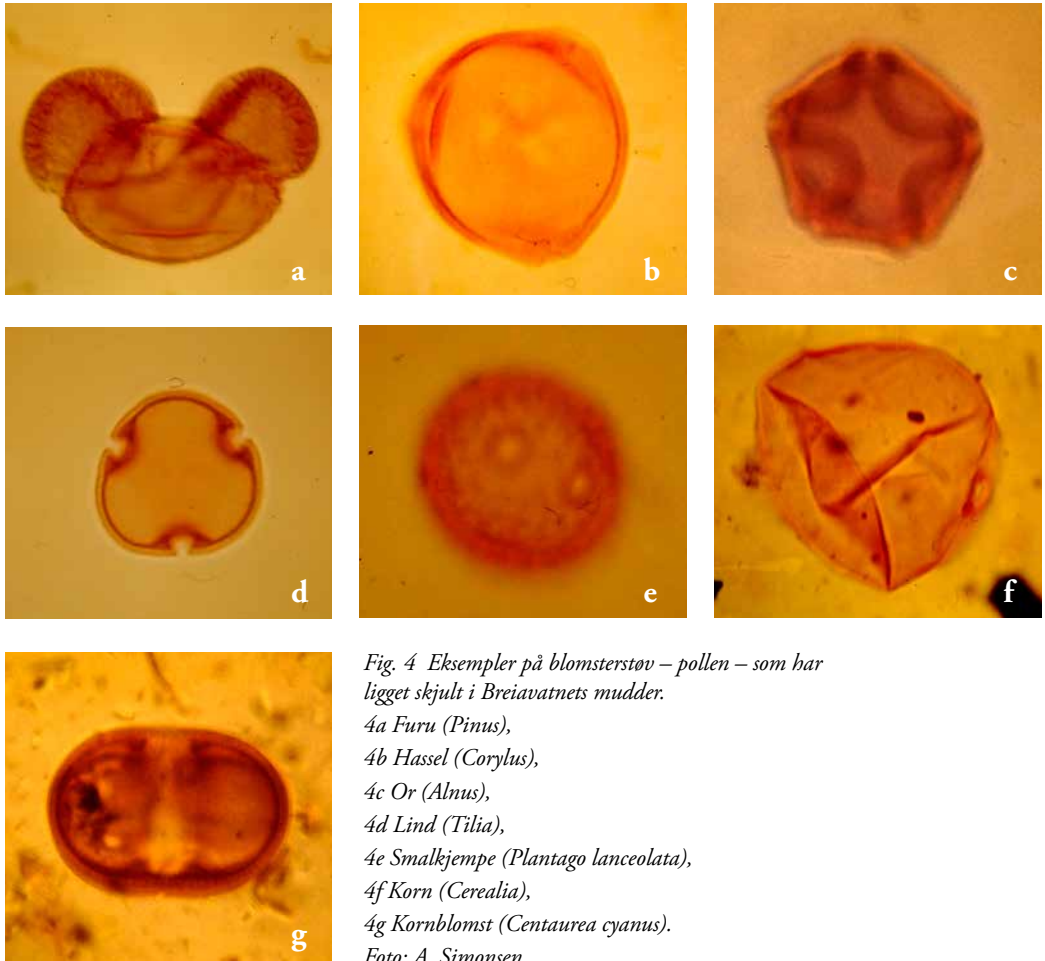
De øverste 15-20 cm av gytjen var meget bløt og lot seg ikke samle inn i prøvetakeren. Ellers består materialet av ca. 2 meter mørk, humus-holdig ferskvannsgytje som blir gradvis lysere ned mot overgangen til saltvannsgytjen på om lag 5,5 meters dyp. Her blir fargen mer grågrønn, og fra 5,9 meter finnes marine skjell og litt sand i økende mengde ned mot det kompakte skjell-laget på 7 meters dyp. Fig.2.

Etter at uønsket organisk og uorganisk stoff var fjernet fra prøvene, ble det tallet ca. 500 pollen i hvert preparat, tatt med 10 cm intervall. Tellingen foretas under mikroskop ved 500-1000 gangers forstørrelse. Den prosentvise fordelingen av de viktigste pollenslag er framstilt grafisk i det forenklete diagrammet fig. 3.

Det er i diagrammet bare tatt med de aller viktigste treslag og urter som har betydning for tolkningene i denne sammenhengen. For å kunne tolke skiftet mellom saltvann og ferskvann, er det tatt med pollen og sporer av et par ferskvannsplanter samt den marine dinoflagellaten «Hystrix».

Eiketiden

De tre underste spekterne i diagrammet viser at pollen av treslag er helt dominerende (ca. 97 prosent) med eik som viktigste treslag. Nå produserer eiken forholdsvis lite pollen på våre breddegrader, slik at 20 prosent eikepollen i prøvene i virkeligheten representerer tett eikeskog. Det er først når en kommer under 10 prosent at eiken ikke lenger er enerådende.

Rikelige mengder med «Hystrix» og ingen pollen av ferskvannsplanter viser at de nederste 20 cm av diagrammet gjenspeiler en tid da Breiavatnet var en fjordarm med forbindelse både mot Vågen og Østervåg. Rundt omkring har det stått tett eikeskog iblandet noe furu, bjørk og lind. I sjøen har det vært rikelig med østers og andre marine skalldyr. Det er grunn til å tro at tiden er ca. 3000 år f. Kr. Fra andre undersøkelser vet vi at sjøen på denne tiden steg til ca. 10 meter over nåværende havnivå. Strandvoller, sedimentstudier og strandmerker i løsmasser andre steder, bærer vitnesbyrd om dette såkalte «Tapes-nivået» som i tid stort sett faller sammen med vår yngre steinalder.

Det første jordbruket

Ved 6,7 meter skjer det en nesten umerkbar forandring. Treslagsprosenten går ned til ca. 90, og vi ser at det er eiken som viker. Når det samtidig

kommer inn litt pollen av beiteugraset smalkjempe (*Plantago lanceolata*), er det grunn til å tro at menneskets virksomhet er årsaken til forandringene. Her har vi muligens det første sporet etter februk i nærheten av Breiavatnet. Pollen av korn lar foreløpig vente på seg. Ved 6,3 meter kommer et nytt og noe mer markert hakk i kurvene. Treslagsprosenten synker til ca. 80, mest på bekostning av eik, men også for furu er nedgangen betydelig. Fra nå av har det neppe vokst furu i Breiavatnets umiddelbare nærhet. Samtidig med dette ser vi at kurven for smalkjempe-pollen forsterker seg. Det kunne tyde på at et økende fehold har vært medvirkende årsak til åpningen av skogen.

Breiavatnet blir ferskt, skogen ryddes

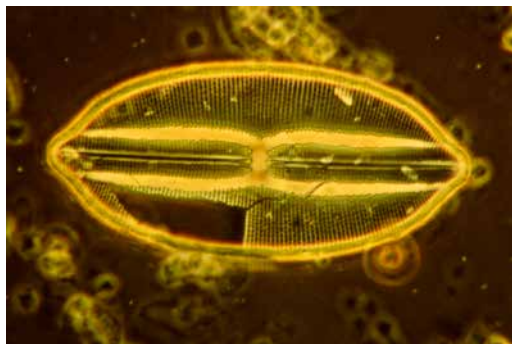
Ved ca. 5,5 meter er havnivået sunket så mye i forhold til landet at også forbindelsen med sjøen mot Østervåg er blitt brutt. Etter en brakkvannsfase forsvinner nå Hystrix og andre marine organismer, og vi får inn pollen av nøkkerose og sporer av vannplanten brasmegras (*Isoëtes*). Kiselalgefloraen skifter fra typiske marine former (*Melosira sulkata*, *Navicula lyra* o. a.) til typiske ferskvannsformer (bl. a. *Pinnularia*-arter). Fig. 5.

Fra nå av har vi *Breiavatnet*, eller bare «Vatnet» som det ble kalt tidligere.

Vi ser av diagrammet at den siste tiden før isolasjonen har vært preget av åpen bjørkeskog med innslag av or, hassel og eik. Spredte forekomster av kornpollen og et par prosent pollen av smalkjempe tyder på jordbruk, om enn i mindre omfang.

Like etter at Breiavatnet er blitt avstengt fra sjøen, skjer det store forandringer med vegetasjonen. Ved 5,3 meter faller treslagskurven sterkt, samtidig som det blir ny økning av smalkjempe- og korn-pollen. Pollen av groblad (*Plantago major*) kommer også inn fra nå av. Det er tale om avskoging av området omkring Breiavatnet som en følge av mer intensivt jordbruk. Den kulturfasen som nå følger, er bemerkelsesverdig og følges lettest på kornkurven. I det første stadiet når kornkurven et foreløpig maksimum på 9,5 prosent ved 4,9 meter. Kornslagene er havre og bygg, - mest havre. Før neste stadium er det en markert nedgang for korn og ugras, samtidig som

Fig. 5
I gytjelagene er det store mengder skall og skallrester etter forskjellige typer mikroskopiske kiselalger (diatoméer). Til venstre: *Navicula lyra* (marin), til høyre *Pinnularia* (fersk). Skallene er utrolig vakre! Foto: A. Simonsen

treslagskurven tar seg opp fra 40 til 55 prosent med økning for bjørk, or og hassel.

Den neste ekspansjonen er enda sterkere enn den første, og kornprosenten kommer opp i hele 15 ved 4,6 meters dyp. Vi ser at også ugrasene kommer sterkere inn her. Dette stadiet etterfølges av en sterk nedgang i to trinn (4,4 og 4,2 m) til et lavmål på 0,6 prosent ved 4,0 meter. I løpet av denne nedgangen har treslagskurven tatt seg opp fra 26 til 80 prosent. Det betyr at landskapet på nytt er tilskoget rundt Breiavatnet. En del av økningen skyldes åpenbart etableringen av orekratt langs vannkanten, men også bjørk, hassel og eik viser økning. Furuen holder seg fremdeles vekke.

Når skogen nok en gang må vike, er det rimeligvis også denne gang på grunn av menneskelig virksomhet, men korn og ugraskurvene tar seg ikke opp igjen til de tidligere høye verdiene. Det kan tyde på at behovet for trevirke til brensel nå betyr mer enn behovet for åkerjord. Kurvene lar seg dessverre ikke følge helt til nåtid da den øverste delen av sedimentet mangler.

Dateringer

Etter at prøvene var ferdig tallet ble det i mars måned samme år tatt ut nye gytjeprøver med tanke på radiokarbon- (C14-) datering av viktige overganger.

Disse nivåene var det ønskelig å få datert:

- 1) Den første nedgangen i eikekurven, 6,7 meter (ikke datert).
- 2) Den øverste delen av den marine gytjen, 5,7 meter.
- 3) Den underste delen av den ferske gytjen, 5,4 meter.
- 4) Den første store jordbruksekspansjonen, 5,3 meter.
- 5) Den midlertidige nedgangen for korn, 4,8 meter.
- 6) Nedgangen etter hoved-kulturfasen, 4,5 meter.

Dateringene ble utført ved Laboratoriet for radiologisk datering i Trondheim, og resultatet er vist i fig. 6. Disse dateringene viser at sjøen gikk inn over Østervåg så sent som 1200 f. Kr. Deretter har det fulgt en brakkvanns-

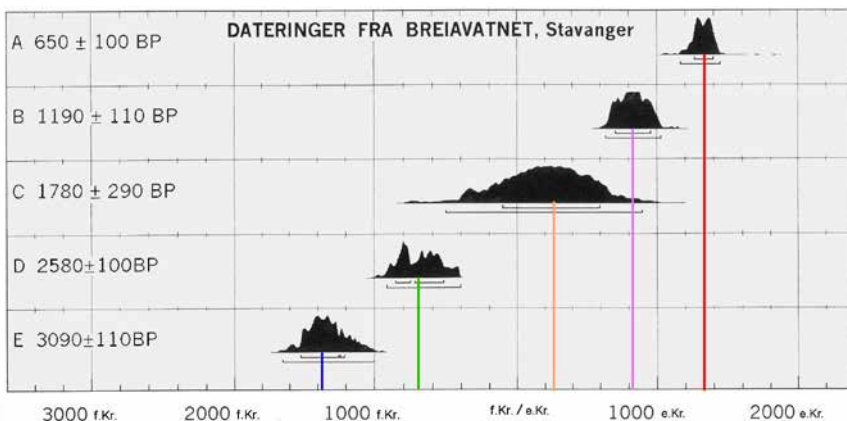

Fig. 6
Gytjeprøver fra fem ulike nivåer er aldersbestemt ved den såkalte «C14-metoden» (radiocarbon-datering). Måleresultatet er beheftet med en statistisk usikkerhet som er avhengig av mengde prøvemateriale og materialets kvalitet. «Fjelltoppene» gir et visuelt bilde av denne usikkerheten for hver prøve. Den målte verdien «C14-år» må kalibreres til vanlige kalenderår for å gi mening. Her vises kalibreringsverdiene for prøvene fra Breiavatnet langs den horisontale aksene.

periode som har vart i noen få hundre år, da sjøen mer og mer sjelden har nådd over utløpsterskelen (ved «Handelens hus»). Tidspunktet for Breiavatnet som helt ferskt basseng er ennå ikke nøyaktig radiologisk bestemt, men det ligger antakelig på ca 700 f. Kr.

Etter dateringene å dømme kom avskogningen og den første sterke jordbruksekspanjonen ved 5,3 meter ca 120 år e. Kr. På grunn av at prøven var fattig på organisk materiale, blir usikkerheten ganske stor. Dateringen skal leses slik at det er 2/3 sannsynlighet for at prøvens C14-alder ligger innenfor det intervallet som er oppgitt. Med dette forbehold kan vi likevel si at denne rydningsfasen fant sted i eldre jernalder, enten yngre romertid eller på overgangen mot folkevandringstid.

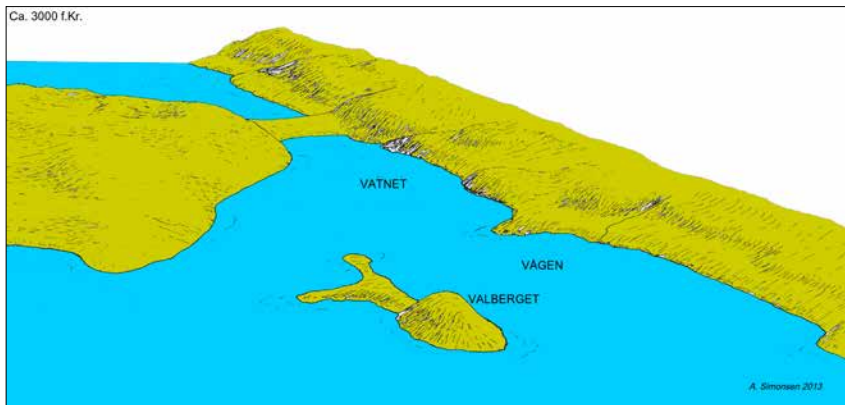
Den siste dateringen gjelder nedgangen for kornkurven like etter at denne har hatt sitt maksimum (4,5 meter). Alderen ble her ca 1300 e. Kr, m. a. o. senmiddelalder. Dersom en antar at sedimentasjonshastigheten har vært tilnærmet konstant, er det mulig å interpolere alderen til det kornminimum som ligger på 4,8 meter. Alderen blir da 7-800 e. Kr. En radiologisk datering (B) viste ca 800 e. Kr.

Oversikt

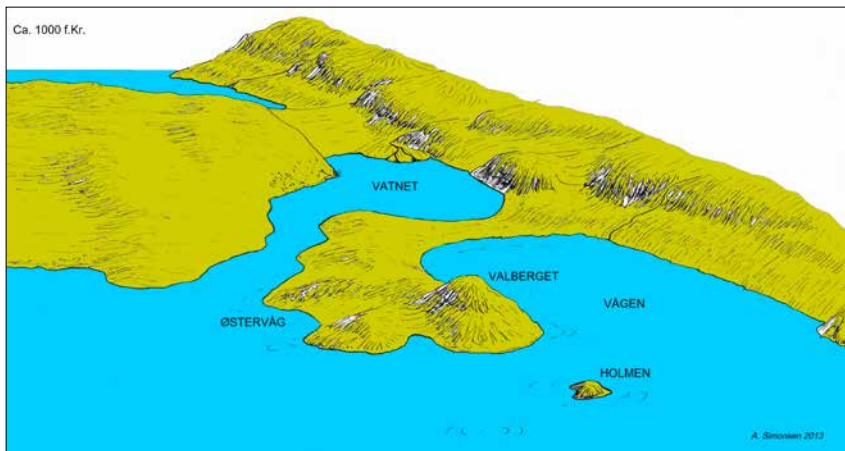
Den underste delen av pollendiagrammet (fig. 3) antas å representere eldre steinalder 3-4000 år f. Kr. Sjøen rakk ca. 10 meter høyere enn i dag, slik at høyden ved Valberget var en øy. Storhaug var landfast ved det som i dag er Lagård kirkegård (se fig. 7). Skogsvegetasjonen har vesentlig bestått av eik med innslag av varmekjære treslag som alm og lind. Furu har vært vanlig. Langs sjøkanten har det vokst svartor. Ved innføringen av februket ble noe av skogen ryddet til beitemark, men ikke mye. Dette skjedde antakelig ca. 3000 f. Kr.

Om lag 2000 år f. Kr. var havet sunket så mye i forhold til landet at Valberghøyden fikk forbindelse med fastlandet ved «Kleivå», men sjøen gikk fortsatt inn til Breiavatnet over Østervåg. Det er nå ryddet enda mer skog. Eika er blitt erstattet av bjørk og til dels or (langs sjøen). Tidlig i bronsealder, 1200 år f. Kr., var Breiavatnet et brakkvannsbasseng der sjøen gikk regelmessig inn ved høyvann. Åkerbruket var nylig introdusert i området, men lauvskogen dominerte likevel i landskapet. En gang i sen bronsealder, antakelig 8-900 år f.Kr., ble Breiavatnet ferskt, og sjøen nådde bare inn en og annen gang under stormflo. Lauvskogen holdt fremdeles stand til tross for åkerbruket.

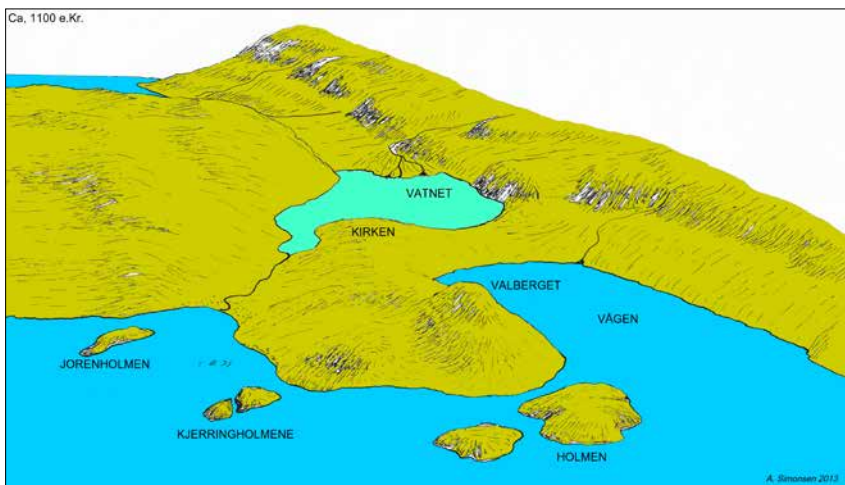
Det virkelig store omskiftet kom en gang i eldre jernalder, noen få hundre år etter Kristi fødsel. Skogen ble ryddet, en intens nydyrkning satte inn, og funnene av de store mengdene kornpollen (mest havre) kan tyde på at tyngdepunktet ble forskjøvet fra et noe ensidig fehold til mer intensivt åkerbruk. Det er ikke urimelig at flere av de gårdene vi kjenner fra området rundt Breiavatnet, ble ryddet i denne perioden (f. eks. Våland, Bergeland og Hetland).

3000 år f. Kr.:
 Valberget var en øy og Hetland var bare knyttet til fastlandet ved en smal landbro ved Lagård.

1000 år f.Kr.:
 Valberget er landfast, Holmen (Kubolmen) dukker opp og Breiavatnet er en «østerspoll»!

Middelalderbyens landskap:
 Breiavatnet («Vatnet») var større enn nå og hadde utløp et stykke ned langs Skolebekken. Tegning: A. Simonsen

Fig. 7
 Landskapet dukker langsomt opp av havet og blir mer og mer lik det landskapet som dannet grunnlaget for det som skulle bli byen Stavanger i middelalderen.

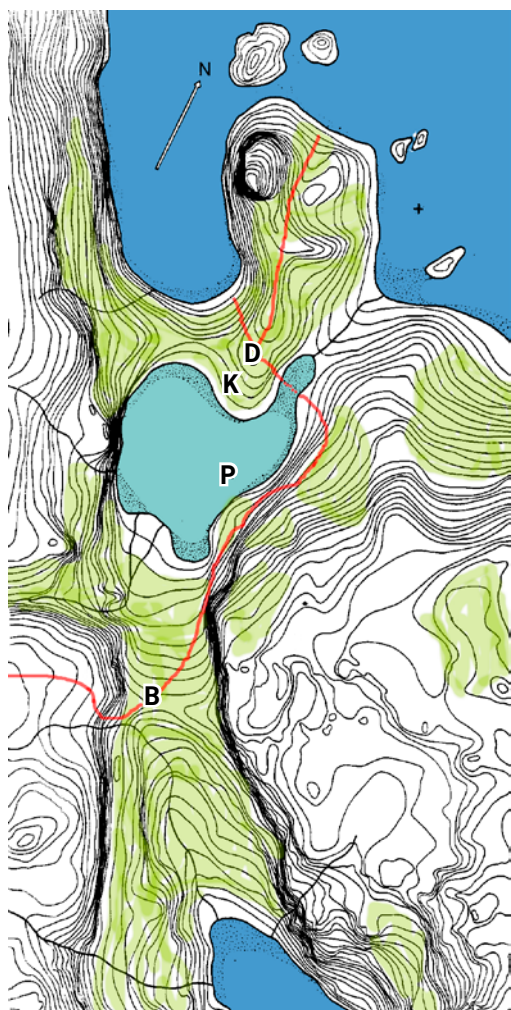

Fig. 8 Stavangers topografi i middelalderen. Kartet bygger på oppmålingskart fra 1860-70 årene, og en rekke andre opplysninger. B: Bispeladegården («Lagård»). K: Kongsgård. D: Domkirken. P: Pollenprøveserie. Grønn farge antyder de beste arealene for åkerdyrking. Hovedveiene til kirken er merket med rødt. Kotehøyden er 1 meter. Tegning: A. Simonsen

Etter en midlertidig nedgang omkring år 7-800, fikk åkerbruket igjen en voldsom ekspansjon i høymiddelalderen, nå med dyrking av både bygg og havre. Rug forekom, men meget sparsomt. En gang omkring år 1300 ble det så slutt på denne intense åkerbruksfasen. Bjørk, or, hassel og eik tok seg opp sammen med lind og senere også alm (disse siste kan ha vært knyttet til bymessig bebyggelse som prydrær). Nedgangstiden ser ut til å ha vart i noen få hundre år for så å bli avløst av en ny oppgangsperiode i relativt ny tid.

Hvor lå åkerlandet rundt Breiavatnet?

Fig. 8 viser ganske grovt fordelingen av løsmasser som kunne egne seg som åkerland i området omkring Breiavatnet. I umiddelbar nærhet er det tre områder som peker seg ut:

- 1) Løsmassene som strekker seg fra Valberget, over mot Domkirken og videre mot Olavskleivå.
- 2) Løsmassene ved nåværende Lagård kirkegård.
- 3) Hetland-Bergelandområdet.

I denne sammenhengen er det også naturlig å ta med Våland og løsmassene der Eiganes kirkegård nå ligger. Pollenanalyse i forbindelse med middelalderutgravningene på Skagen viste i 1968 at åker må ha ligget i umiddelbar nærhet av gravstedet. Det vil med andre ord si at Domkirken delvis kan ha vært omgitt av åkerland på denne tiden.

Lagård kirkegård ligger i dag på innmarken til den gamle bispelagården. Denne løsmasseryggen er uvanlig godt egnet til opp-

dyrking, og det er sannsynlig at åkerbruket startet meget tidlig akkurat her.

«Svartedauen»?

Den markerte nedgangen i åkerbruksintensitet som er radiologisk datert til ca 1300 e. Kr, kan forklares på flere måter. Mest nærliggende er det å assosiere den med «Svartedauen» og nedgangen i folketallet omkring 1350.

Videre kunne en tenke seg at bybrannen i 1272 førte med seg en midlertidig fraflytting, med den følge at åkerlandet nærmest byen (dvs. i nærheten av Domkirken) ble liggende brakk. Det er også tenkelig at byutviklingen førte med seg et mer urbant levesett der interessen for åkerbruk kom mer i bakgrunnen, til fordel for andre aktiviteter. Men dersom en ser på kurvenes videre forløp, viser det seg at jordbruket tar seg opp igjen i forholdsvis sen tid da nettopp «urbane» sysler skulle være det mest normale. Det kan tale til fordel for at fenomenet skyldes nedgangstid med mindre befolkningstetthet i området.

En liknende nedgangstid med mindre kultur-pollen og delvis tilskoging er påvist i et pollendiagram fra Øyren i Hå fra samme periode. Jeg har valgt å bruke betegnelsen «Svartedauen» om dette nedgangsfenomenet, uten derved å ta stilling til årsakssammenhengen. For Stavangers vedkommende er det verd å merke seg at nedgangen i kornkurven foregår i to etapper. En forklaring på fenomenet må bygge på løse gjetninger, men det kan tenkes at det hele har startet med bybrannen i 1272, og at «Svartedauen» deretter har ryddet «rent bord» 80 år senere.

Middelaldervegetasjonen på Skagen

I forbindelse med utgravingene på Skagen sommeren 1968 ble det samlet inn jordprøver fra forskjellige lag som ved hjelp av funn av keramikk kunne dateres til middelalder. To av prøvene er undersøkt med hensyn til innholdet av pollen (blomsterstøv), og resultatet viste seg å gi interessante opplysninger om datidens vegetasjon omkring gravstedet.

Det profilet som prøvene er hentet fra, viste vekslende lag av sand, grus og kulturjord - alt sammen tydelig vasket av sjøen. I alle lag fantes noenlunde ensartet keramikk, hvilket skulle tyde på at aldersforskjellen mellom de andre og øvre lag var heller liten.

Jordprøvene viste seg å inneholde stort sett de samme typer pollen, men det var likevel en tydelig forskjell i mengdeforholdet mellom dem. Som det går frem av tabellen, er treslagene sterkere representert i prøve 1, og at forskjellen i første rekke skyldes hassel-innholdet. Det ser ut til at middelalderfolket i Stavanger ikke har hatt lang vei til «natarskogen», noe som også viser seg ved de store mengdene skall av hasselnøtter i lagene. Her bør bemerkes at f.eks. navnet Hetland egentlig betyr «hasselland».

Foruten pollen av hassel og andre treslag er det urtepollen som dominerer begge prøvene, men mest i prøve 2. Av tabellen går det frem at det er typiske kulturplanter og ugress som gjør mest av seg. Foruten korn finner vi pollen av den vakre kornblomsten (*Centaurea cyanus*) som lenger sør var et meget vanlig ugress i kornåkrene, men som i dag helst finnes i dyrket tilstand i villahager. Også erteplanter er godt representerte, og foruten rene ugress av ertefamilien er det rimelig å tro at også pollen av nytteplanter, som for eksempel bønner, kommer inn her uten at disse er forsøkt skilt ut

Pollenfordeling Skagen

URTER:	PR. 1	PR.2
Rosefam. ubest. (<i>Rosaceae</i>)	10	15
Mure o.a. (<i>Potentilla</i>)	3	5
Pimpernell (<i>Sanguisorba type</i>)	-	1
Korgplanter (<i>Comptositeae</i>)		
Ligulifloreae	3	7
Tubilifloreae	7	8
Malurt (<i>Artemisia</i>)	2	-
Kornblomst (<i>Centaurea cyanus</i>)	4	21
Melde (<i>Chenopodiaceae</i>)	1	1
Syre (<i>Rumex</i>)	9	6
Korsblomster (<i>Crusifereae</i>)	16	18
Nellikfam. (<i>Caryofhyllaceae</i>)	2	1
Linbendel (<i>Spergula arvensis</i>)	1	-
Liljefam. (<i>Liliaceae</i>)	2	1
Ertefam. div. (<i>Leguminoseae</i>)	4	34
Kløver (<i>Trifolium</i>)	3	5
Ert (<i>Pisum</i>)	1	-
Bergknapp (<i>Sedum</i>)	1	-
Smalkjempe (<i>Plantago lanceolata</i>)	10	6
Groblad (<i>Plantago major</i>)	2	4
Strandkjempe (<i>Pl. maritima</i>)	2	-
Nesle (<i>Urtica</i>)	5	1
Mjødurrt (<i>Filipendula</i>)	6	8
Ubestemte	11	23
TRESLAG:	PR.1	PR. 2
Furu (<i>Pinus</i>)	8	2
Bjørk (<i>Betula</i>)	25	21
Or (<i>Alnus</i>)	6	5
Alm (<i>Ulmus</i>)	2	-
Eik (<i>Quercus</i>)	6	6
Ask (<i>Fraxinus</i>)	3	1
Lønn (<i>Acer</i>)	1	1
Selje/pil (<i>Salix</i>)	21	15
Rogn (<i>Sorbus</i>)	5	3
Osp (<i>Populus</i>)	1	1
Hegg (<i>Prunus padus</i>)	1	-
Trollhegg (<i>Rhamnus</i>)	2	-
Hassel (<i>Corylus</i>)	169	97
	250	152

Fig. 9 Den vakre kornblomsten (*Centaurea cyanus*) har vært et vanlig syn i området rundt Breiavatnet i mid-delalderen. Foto: Wikipedia

BUSKER OG LYNG:	PR,1	PR.2
Pors (<i>Myrica</i>)	25	11
Røsslyng (<i>Calluna</i>)	11	13
Lyng, ubestemt	7	20
	43	44
SPORER:	PR. 1	PR.2
Kvitmose (<i>Sphagnum</i>)	4	3
Telg,ubest. (<i>Dryopt.</i>)	6	5
Fugletelg, (<i>Dr. linn.</i>)	2	1
Kråkefot (<i>Lycopod.</i>)	1	1
Sisselrot (<i>Polypod.</i>)	3	-
Einstape (<i>Pteridium</i>)	5	-
Jamne (<i>Selaginella</i>)	-	1
	21	11
GRESS OG HALVGRESS:	PR. 1	PR. 2
Villgress (<i>Gramineae</i>)	57	53
Halvgress (<i>Cyperaceae</i>)	20	19
Strandrug (<i>Elymus</i>)	-	5
Korn, ubest. (<i>Cerealea</i>)	18	41
Bygg (<i>Hordeum</i>)	3	6
Hvete (<i>Triticum</i>)	2	3
Havre (<i>Avena</i>)	10	9
	100	136

Oversikt over planteslag som er påvist på Skagen gjennom funn av pollen og sporer.

spesielt. Videre merker vi et godt innslag av korsblomstrede planter - en samlegruppe for mange av våre vanligste ugress (for eksempel engkarse) og nytteplanter (for eksempel kål og nepe). I det hele viser prøvene at det må ha vært drevet intensivt åkerbruk/hagebruk i umiddelbar nærhet av gravestedet, særlig i den perioden som er representert ved prøve 2.

Pollenanalyse som metode har utviklet seg mye siden denne undersøkelsen førte år tilbake i tid. Breiavatnet ligger der fortsatt med sine skjulte hemmeligheter og bare venter på en ny streng vinter og et initiativ til å undersøke sedimentene – «rusket» – på nytt!

Litteratur

- Fægri, K. 1939/40. Quartärgeologische Untersuchungen im westlichen Norwegen II. Bergens Museums Årbok nr. 7.
- Lillehammer, A. 1972. Arkeologiske bidrag til Stavangers mellomalderhistorie. Stavanger Museums Årbok 1971: 51-90.
- Simonsen, A. 1969A. Middelalder-vegetasjon på Skagen, Stavanger. Frå haug ok heiðni nr. 2: 239 – 242.
- Simonsen, A. 1969B. Palynologiske undersøkelser ved nausttuftene på «Øyren», Hå. Stavanger Museums Årbok: 39 – 48.
- Simonsen, A. 1971: Breiavatnet og Stavangers eldste historie. Stavanger Museums Årbok: 39 – 49.

Spora i jorda – livets memoarer

Paula Utigard Sandvik

Alle som ferdast i Stavanger sentrum har frå tid til annan hatt høve til å kikke ned i hol og grøfter der ymse spor frå fortida har kome til syne. Graving av grøfter og tomter gjev tilgang til slikt som er løynd under overflata, og som kan vera av ulik alder. Mykje av det som ligg i lausmassane er vanskeleg å kjenne att både fordi det er i dårleg stand og fordi det er smått.

Arbeidet mitt handlar om å finne og identifisere fysiske restar først og fremst av planter, men også anna organisk samt uorganisk material i grunnen. Mesteparten er av storleik frå nokre millimeter til nokre tusendels millimeter. Alle desse restane er kvar på sitt vis, og ikkje minst saman, kjelder til å utvide kunnskapen vår om menneska gjennom dei mange og ulike spora dei sette i fortida. Kopling av opplysningar frå dei ulike kjeldene skaper grunnlag for innsyn i mange tilhøva i fortida så som levekåra for menneske og dyr samt tilgangen til og utnyttinga av ressursar til mat, klede og ly. Det som ikkje minst er viktig for all forskning om tilhøva i fortida er dateringar, og innhaldet av både radioaktive og stabile isotop av karbon i organiske restar gjer desse generelt veileigna som prøver til ^{14}C -dateringarar, samstundes som vi veit at nokre materialtypar er særleg godt eigna fordi

dei er danna over eitt eller få år. Isotop av andre grunnstoff enn karbon kan vera spor etter næringstilgangen og andre miljøfaktorar viktige for levekåra i busetnad og for den enkelte.

Delar av Stavanger sentrum har ein særleg status som eit automatisk freda kulturminne: Mellomalderbyen Stavanger. Det er åtte slike kulturminne i Noreg med Stavanger og Bergen i vest, Trondheim lengst nord medan Skien, Tønsberg, Oslo, Sarpsborg og Hamar ligg i søraust. Omfang i landskapet av desse kulturminna er kartfesta av Riksantikvaren, og figur 1 syner avgrensinga av Mellomalderbyen Stavanger.¹

Figur 1.
Mellomalderbyen
Stavanger. Riks-
antikvaren 1993.

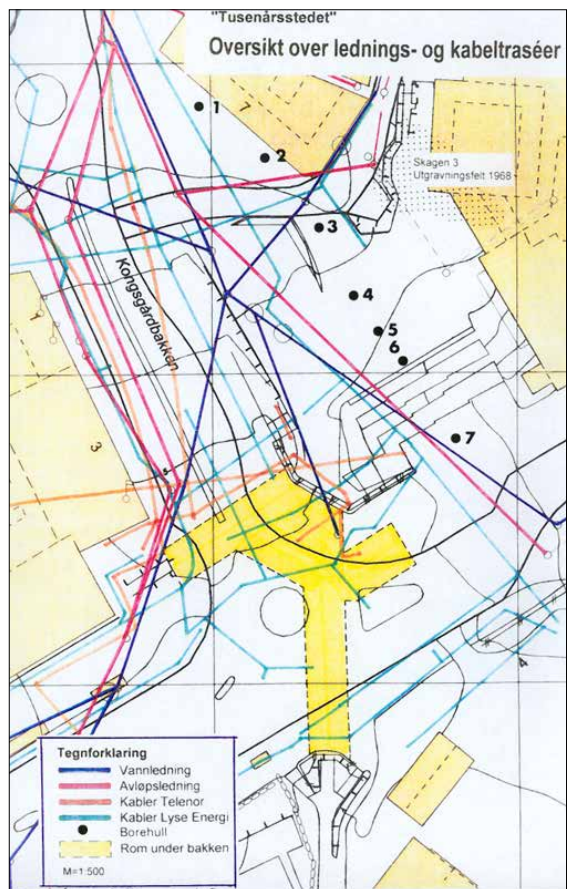

Arnvid Lillehammer sitt grundige oversyn over fortida i Stavanger på grunnlag av kunnskapen samla gjennom arkeologiske granskningar og ymse observasjonar fram til 2000, syner korkje rike funn av gjenstandar og heller ikkje noko busetnadsmønster frå fortida.² Stavanger kommunen sitt dokument Stedsanalyse Stavanger sentrum frå 1996 skulle vera referansegrunnlag for vidare prosjektvurdering, forvaltning og planlegging for Kommunedelplanen Stavanger Sentrum 1994-2005. I 1999 valde Stavanger kommune Torget som Tusenårsstedet i Stavanger, og i 2001 kom Gatebruksplanen for Torget med indre deler av Vågen. Det vart skipa ein konkurranse om utkast til ny utforming av Torget, Vågen og omliggjande område samstundes som ein også ønskte å gjera endringar i Byparken og kring utløpet frå Breiavatnet.

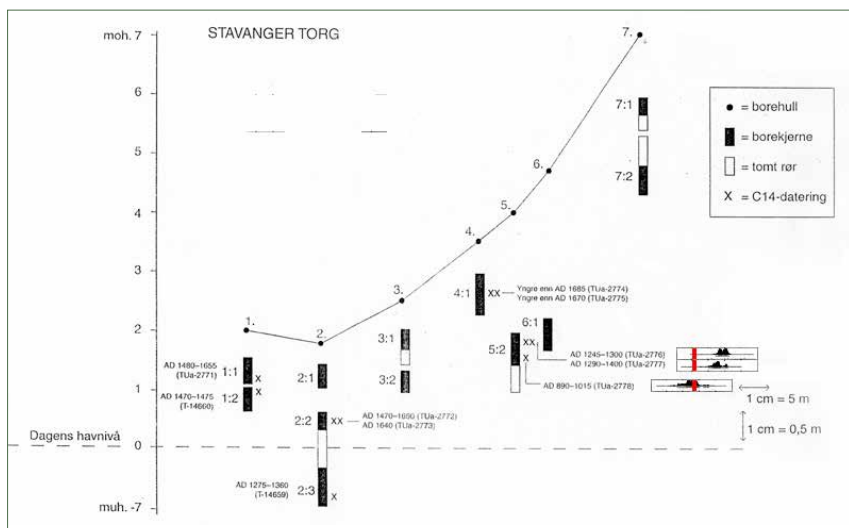
Arbeidet med å setja desse planane ut i livet ville føre med seg større og mindre inngrep innan kulturminnet: Mellomalderbyen Stavanger. Kommune ønskte å kombinere endringane i den fysiske utforminga av torget med full utskifting av alt av kablar og røyr i grunnen under torget og i tilgrensande område i Haakon VII gate, Kongsgårdsbakken og Skagen. Ei samanstilling utført av AM (tidlegare AmS) av kunnskapen om omfanget av eldre inngrep i grunnen innan denne delen av sentrum i fortida, og som er vist i Stedsanalysen frå 1996³, tyder på ei omfattande utsjaking. Stavanger kommune si kartfesting av kjende grøfter for kablar og leidningar gav heller ikkje grunn til optimisme (Figur 2). Inngrepa som var utført gjennom tidene kunne ha medført at så og seie alt av kjelder frå fortida under overflata på Torget var fjerna eller kraftig omrota, og det som var att var lite brukbart til å få fram ny kunnskap om Stavanger.

Riksantikvaren stilte krav til Stavanger kommune i 1999 om ei oppdatert kartlegging av grunntilhøva under asfalten på Torget for å finne ut kor vidt det fanst intakte kulturminne eldre enn 1537 på staden. Grunnundersøkingane vart organisert på det viset at AS Noteby utførte i alt åtte boringar langs ei line frå domkyrkjeplassen og over torget ned mot Vågen (Figur 2). AM fekk oppgåva med å kartlegge innhaldet i sedimenta

Figur 2. Kjente kablar og leidningar under Stavanger torg i 2004. Figur: Stavanger kommune.

Figur 3. Oversyn over prøvene frå boringane på Torget 1999 Stavanger. Figur frå Haavaldsen et. al. 2000.

som vart samla inn. Kort fortalt viste det seg å finnast både treverk, frø og skjell i lausmassane under torget, og fleire ^{14}C -dateringar synte at det framleis fanst informativt material under torget frå høvesvis vikingtid og mellomalderen i lag som ikkje var omrota (Figur 3).⁴

Dette var godt nytt: Alle kjelder i grunnen under Stavanger torg til ny kunnskap om fortida var ikkje tapt for notida og framtida! På bakgrunn av resultatata frå AM si undersøking, og i medhald av Lov om kulturminne stilte Riksantikvaren krav til tiltakshavar, dvs. Stavanger kommune, om arkeologiske granskingar som føresetnad for å godkjenne planane for nye inngrep innan mellomalderbyen.

Som konsekvens av ei endring i forskriftene for ansvarsfordelinga i kulturminnevernet frå 01.01.2001⁵ fekk Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) ansvaret for mellom anna å utføre arkeologiske undersøkingar i mellomalderbyane og andre lokalitetar frå mellomalderen. Arkeologisk museum i Stavanger, som enno ikkje var del av eit universitet, og dei fire arkeologiske universitetsmusea skulle framleis ha ansvaret for alt av kjeldematerial frå sine museumsdistrikt, også frå mellomalderen. Ansvaret omfattar konservering av gjenstandar, katalogisering og tilrettelegging av gjenstandar og data så som teikningar, rapportar, ymse analysar osv. for forskning, formidling og undervisning no og i framtida. I samband med undersøkingane innan Mellomalderbyen etter endringa i ansvarsfordelinga har NIKU engasjert AM dels til å ha ansvaret for utgravingar og dessutan til å utføre naturhistoriske undersøkingar.

Ein bør merke seg at i medhald av norsk lov er alle spor etter menneska sine liv og virke eldre enn 1537 i det fysiske miljøet kulturminne, dermed også jordlaga med alt sitt innhald.⁶ Antropogene sediment, som i dagleg-tale oftast blir omtala som kulturlaga, er arkiv som inneheld fysiske restar

frå fortida. Innhaldet i desse laga er heterogent, og kan vera frø, pollen og mange andre typar av restar som ikkje utan vidare er synleg, i motsetnad til stein, potteskår og metall, bein av dyr og menneske, tømmer, ved og trekol, tekstilar, lær og mykje anna som er større og dermed lettare synleg. Ingen har konstruert kulturlaga for at vi som lever i ettertida skal få fysiske arkiv til innsyn i tilstanden på særlege tidspunkt. Det vi finn i dag er restar etter det menneska omgav seg med til ulike tider, og som har gått ut av bruk, er kasta eller misst, men har «overlevd» opphaldet i jordmassane gjennom hundre- og tusenåra.

Undersøkingane innan Mellomalderbyen Stavanger etter 2000 er først og fremst resultat av vedtaket om at Stavanger torg skulle vera Tusenårsstad for Stavanger kommunen. Det vart frå starten av lagt vekt på å unngå store inngrep når det ikkje var heilt naudsynt. Riksantikvaren, NIKU og AM kom saman fram til at den generelt beste strategien for naturhistoriske undersøkinga innan mellomalderbyen ville vera å kombinere analysar av makro subfossil og ¹⁴C-dateringar.

Undersøkingane etter 2000: Korleis, kvar og når?

Eg har alt omtala undersøkinga som vart utført på Torget i 1999. I samband med denne og resten av dei arkeologiske og naturhistoriske undersøkingane vart det i alt utført boringar i ca. 70 punkt innan Mellomalderbyen i tida 1999-2006.⁷ Målet var å skape oversyn over grunntilhøva, og i særleg grad omfanget og typen av lag påverka av menneska. Boringane på Torget i 1999 hadde synt at det var vanskeleg og til dels uråd å ta opp komplette borkjerner gjennom heterogene lausmassar. Framgangsmåten i framhaldet var å bruke navarboring, som samanlikna med kjerneboring gjer det lettare å koma gjennom laga og ta opp prøver. Metoden gjev høve til å vurdere laga og ta ut delprøver under feltarbeidet for seinare å vurdere prøvene og utføre analysar i laboratoriet. Det vart nytta navarbor med diameter på 0,1 meter og lengde på høvesvis 0,8 og 1 meter, og vi bora ned meter for meter. Kvar lengde som vart henta opp vart først reinsa varleg med graveskei, og deretter vart materialet som låg att på skovlen undersøkt av arkeolog og botanikar saman. Målet var å kartlegge lagdeling samt ta ut sedimentprøver og synleg material så som nøtteskall, lær, bein osv.

På Torget, i Haakon VII gate og Kongsgårdsbakken er det utført arkeologiske utgravingar ved å systematisk påvise, dokumentere og fjerne lag for lag frå overflata og ned i naturbakken, og samle inn gjenstandar og prøver frå desse. I tillegg er det utført dokumentasjon av lagdelinga i veggane i mange grøfter og andre hol. For dykk som ønskjer å lesa meir kan eg anbefale Stan Reed sin omtale av den arkeologiske utgravinga av Tusenårsstedet i ei tidlegare utgåve av Stavangeren.⁸ I dei første åra etter tusenårsskiftet utførte AM arkeologiske granskingar både inne og ute på Kongsgård.⁹ Les også det Trond Meling skriv om Kongsgård i denne utgåva av Stavangeren.

Figur 4. Forfatteren under boring i Skagen 4a hausten 2005. Foto: Terje Tveit, Arkeologisk museum.

I tillegg utførte AM undersøkingar med boringar i samband med førebuinga av renovering i Skagen 4a¹⁰ og nybygg i Holmenkvartalet¹¹ samt ymse andre mindre utgravingar og overvakingar.¹² Prøvene som er prioritert, er preparert for analyse av makro subfossil og analysert ved AM sitt Naturvitenskapleg laboratorium. Analysane er utført under lupe eller mikroskop, og innhaldet er i den einskilde prøva så godt som råd identifisert ved hjelp av referansesamlingar, ymse oppslagsverk og kollegial hjelp ved AM. Prøvematerial til mange av ¹⁴C-dateringar er slikt som er sortert ut under analysane av makro subfossil.¹³

Byparken og Breiavatnet

I 2002 fekk Arkeologisk museum oppgåva med å utføre ei undersøking i Byparken og Breiavatnet søraust for Domkyrkja.¹⁴ Undersøkinga var motivert av ønskje frå Stavanger kommune og krav frå Riksantikvaren om arkeologisk gransking. Stavanger kommune hadde i dokumenta Stedsanalyse Stavanger sentrum (1994) og Stedsanalyse Byparken (1999) foreslått ymse tiltak i Byparken der målet var å få parken meir attraktiv og triveleg for innbuarane i Stavanger enn kva tilfellet var. Det vart planlagt tiltak i to delar av Byparken. Det eine, som var foreslått i Kommunedelplanen for Stavanger 1994-2005, gjekk ut på å fylle ut frå noverande strandkant og ca. 5 meter utover i vatnet i bukta ved paviljongen og langs Kongsgata for å auke arealet med tørt land i den delen av Byparken som har mest ettermiddagssol. Kommunen vurderte også ei nedtrapping av terrenget mot vatnet og ei markering av utløpet frå vatnet til Skolebekken slik det var før bekken vart lagt i røyr og bekkeløpet attfylt på slutten av 1800-talet. Det andre tiltaket var endringar av terrenget aust-søraust for koret i Stavanger Domkyrkje for å betre utforminga av parken som ramme kring korveggen. Det

vart også fremja forslag om å rekonstruere delar av kyrkjegardsmuren som vart riven i 1875.

Oppgåva vår vart løyst ved boringar i vatnet og utgravingar på land, vi dokumentere det vi såg og samla inn sedimentprøver i begge områda til nærare undersøkingar. Asbjørn Simonsen hadde alt utført analysar av pollen og sporar i sedimenta i Breiavatnet – sjå eigen artikkel i denne utgåva av Stavangeren.¹⁵ Sedimenta avsett i vatnet gjennom tidene fangar opp store miljøendringar så som jordbrukseksplansjonen som endra tilhøvet mellom skog, åkrar og beite slik at landskapet vart opnare enn før, og kva nye planter som kom inn i vegetasjonen, og kva det vart mindre av.

Makroskopiske restar som eg fann viser at ferskvassartar så som erte-muslingar og vasslopper levde i vatnet, og at restar frå vegetasjonen på tørt land var ut i vatnet frå land, så som korn av agnekledd bygg og frø både av humle, viltveksande matplanter så som bærlyng samt ymse åkerugas. Utgravinga på land kunne påvise restar av kyrkjegardsmuren som hadde omkransa domkyrkja fram til 1875, graver med skjelett mellom muren og kyrkja og spor etter graver utan skjelett på søraustsida av muren. Ymse planterestiar og gytje som vi henta opp frå vatnet vart ¹⁴C-datert til tidsrommet frå ca. 200 f. Kr. og fram til 1800-talet, medan dateringane av forkola korn, trekol, ved og skjelett på tørt land strekte seg over tidsrommet frå ca. 500 e. Kr. til 1700-talet.¹⁶

Torget og Vågen

I 2004 starta arkeologiske undersøkingar på Torget, og dette arbeidet saman med omfattande anleggsarbeid i regi av Stavanger kommune skulle koma til

Figur 5. Bulme-urt. Frø til venstre og plante til høgre. Foto: Paula Utigard Sandvik, Arkeologisk museum, 2004.

Figur 6. Nål av kopparlegering funne i dei eldste laga på Torget. Foto: Terje Tveit, Arkeologisk museum, 2005.

Figur 7. Grunnmur og latrine frå Torget, frå 1500-talet. Foto: Stan Reed, Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU), 2004.

å setje sterkt preg på Stavan-ger sentrum i fleire år. Det vart både lagt nye grøfter og opna gamle samt utført fleire nye boringar både på Torget og innover mot torget langsetter Skagen frå Prostebakken og frå Olavskleiv nedover Kongsgårdsbakken. Alt ved boringane våren 2004 fann vi lag som inneheldt ymse organisk material som AM sine analysar viste var så som forkola korn, skal av hasselnøtter og frø av bærsлага krekling, mjølbær og jordbær, og som alle var og er utnyttta som

mat. Eit meir uvanleg funn var bulmeurt, (sjå figur 5), som er ei svært giftig plante, men som også i tilpassa dosar er nytta både som roande medisin og som trolldomsurt.

Ikkje minst utgravingane skapte stor interesse hos publikum som viste seg å ha ulike forventningar til kva vi kunne oppnå. Nokre hadde levd lenge nok til å hugsa utgravinga i Skagen 3 i 1968, og ville vita om også vi fann kinesiske myntar, medan barnehageborna var mest interessert i eventuelle funn av dinosaurar.

På Torget var dei eldste spora ei form for flater eller terrassar av sand og grus som såg ut til å vera bygd opp rett over stranda. I desse fann vi nøtteskal og trekol, handverksavfall av reinshorn og dessutan nåler laga av ei kopparlegering, (sjå figur 6). Både ¹⁴C-dateringar av organiske prøver og typologisk datering av nålene tidfesta funna til overgangen mellom vikingtid og mellomalder.

Det fanst restar av mange materialtypar frå tidsrommet ca. 1000-1500 e. Kr, men ingen hus eller andre konstruksjonar. Først ved overgangen 1500-1600-talet kom det til syne både steinsatte renner og delar av ein bygning med ei tretønne som vist i figur 7. Fyllmaterialet i tunna inneheldt

*Figur 8. Profil-
veggen mot vest i
utgravingsfeltet på
Torget. Målestok-
ken er ein meter.
Foto: Terje Tveit,
Arkeologisk
museum, 2004.*

restar av mange matplanter, noko som tyda på at den i alle fall i siste bruks- fase hadde gjort nytten som latrine tilknytt bygningen. Planterestane i laga i latrina samt i og kring bygningen synte at tidene hadde endra seg, og at det no var tilgang på meir eksotisk planteføde enn i tidlegare tider i Stavanger, så som plomme, kirsebær, drue, fiken og valnøtt.

Funna syner samstundes at matressursane som kunne hentast i naturen lokalt, så som bringebær, krekling, molte og, ikkje minst, hasselnøtter fram- leis hadde plassen sin i kosthaldet. Figur 8 syner den blottlagde profilen mot vest i feltet då utgravinga hadde nådd ned i naturbakken som på denne staden var stranda. Som ein ser av målestokken i biletet er det ca. 3 meter frå overflata ned til strandavsetningane. Laga representerar eit «Byarkiv» bygd opp av fysiske restar gjennom tidsrommet frå ca. 1000 e. Kr. til 2004.

Dei tre undersøkte felte i Haakon VII gate og Kongsgårdsbakken ved Romsø-hjørnet var mindre enn feltet på torget, men gav likevel oversyn over såpass store flater slik at samanheng mellom lag og strukturar kom til syne. I Haakon VII gate var det eldste laget ei hardpakka flate dekt med grus og småstein, og i Kongsgårdsbakken kom det til syne delar av ein mur som kan ha vore fundament for eit hus. I dei eldste laga var det organisk material så som nøtteskal, trekol og bein i små mengder, men nok til å kunne nyttast som prøver til ^{14}C -datering.

I juni 2005 hadde AM og NIKU saman med AS NOTEBY ansvaret for ein serie med boringar langs ein trase lagt frå Olavskleiv og nedover Kongsgårdsbakken til nedre delen av Torget. Resultatet var heller magert heilt til det siste boreholet som låg rett vest for Torget 7. Ca. fem meter under overflata på staden og tre meter under dagens havnivå kom boret ned i sedimentlag som synte seg å vera til saman 4,5 meter tjukke, og som inneheldt mykje organisk material samanlikna med det vi hadde funne alle

andre stader innan Mellomalderbyen Stavanger.¹⁷ Her fanst hogde treffis, lær, mose, nøtteskal og ymse frø, ubrente bein og skjell. Analysane viste at frø var av mange typar av planter som for ein del var matplanter, så som krekling, hassel, molte og nype. Frøa var blanda med mose, noko som er karakteristisk for lag frå latriner frå den delen av fortida då mose var nytta til hygieniske formål slik vi i dag nyttar dopapir. I tillegg var det frø av eittårige planter som gjerne veks som ugras i dyrka mark, som til dømes meldestokk, vassarve og raudt hønsegras.

For både AM og NIKU var det viktig å ta denne nye kunnskapen med inn det vidare arbeidet. Då vi seinare på hausten 2005 bora i Skagen 4a, visste vi kva vi kunne ha von om å finne, og det slo ikkje feil. Også der låg det lag med liknande innhald og omfang som dei vi hadde funne på Torget tidlegare på året, og blandinga av mose og frø tyda på at noko av det vi fann der også var latrine.¹⁸ Lag av denne typen som er kjent frå undersøkingar i norske mellomaldebyar så som Bergen,¹⁹ Oslo,²⁰ Trondheim²¹ og Tønsberg,²² viser at menneska løyste renovasjonsproblema i busetnad på land ved å kaste avfall av alle typar frå både hushald og handverk ut i sjøen. I Vågen i Stavanger hadde vi no funne avfall frå tømring og anna handverk, og ikkje minst – frå latriner. Eit jordbrukssamfunn som treng organiske material til gjødning på dyrka mark vil finne nytte i slikt avfall, noko som synes å ikkje vera tilfellet kring Vågen i mellomalderen. For meg er desse laga ei svært viktig kjelde til kunnskap om både mat, handverk og hygiene i mellomalderen i Stavanger.²³

Funnet synt dessutan at strandkanten i Vågen i mellomalderen låg eit godt stykke lengre sør- sør aust enn dagens kaikant. Eit anna funn som tydeleg viser landskapsendringane gjennom fortida er restane av steinkaret som kom til syne då anleggsarbeidarane grov plass for ein kum på nedre del av torget for å kunne kople saman leidningane frå høvesvis Skagen og Kongsgårdsbakken (Figur 10). Konstruksjonen består av ei lafta tømmerkasse fylt med stein til stabilisering av konstruksjonen. Steinkaret, som er den lokale nemninga på slike konstruksjonar i Stavanger, eller bolverkskaret som er eit anna namn, er av ein type som er velkjente som fundament i hamner. Laftekassa vi fann var bygd av furu, og stokkar av same treslag

Figur 9. Nokre frø frå avfallslaga i Vågen, frå venstre: Molte, krekling og raudt hønsegras. Foto: Paula Utigard Sandvik, Arkeologisk museum, 2012.

Figur 10. Steinkaret i Vågen. Foto: Terje Tveit, Arkeologisk museum, 2005.

stakk også ut i nokre grøfter utanfor butikken Hauge på Torget. Stokkane kunne daterast ved hjelp av den dendrokronologiske kurva for furu for Vest-Noreg.²⁴

Dateringsresultata syner at trea var felt i tidsrommet ca. 1121-1152 e. Kr. for så å nyttast til hamnebygging i Vågen.²⁵ Desse dendrokronologiske dateringane er, etter det eg veit, dei første i sitt slag frå Stavanger. Det må nemnast at AM seinare også sørgde for å få dendrokronologisk datert to stokkar som hadde kome til syne i ei grøft på Kongsgård ved utgravinga i 2002 – sjå egen artikkel i denne utgåva av Stavangeren.²⁶ Desse stokkane, som også var av furu, var ikkje i like god stand som dei vi fann i på Torget, noko som påverka presisjonen i dateringsresultata, høvesvis 1060-1090 e. Kr og 1150-1160 e. Kr. Dr. Terje Thun, NTNU, som er spesialist på dendrokronologi, utført alle desse dateringane for oss.²⁷

Historier frå undergrunnen

Undersøkingane som er omtala her har saman tilførte mange nye data om Stavanger i fortida. Som både analysane mine syner og også Reed (2007) understrekar,²⁸ er kulturlaga innan Mellomalderbyen Stavanger generelt skrinne på organisk material. Kulturlag av stort omfang finn ein særleg på stader der menneska levde lenge på same stad, og i Noreg er det i byar og tettstader samt gardshaugar. Det er, med unntak av Hamar, stor skilnad mellom Stavanger og dei andre norske mellomalderbyane der det er påvist fleire meter tjukke lag danna av restar av lafta bygningar, trebrulagte ferd-selsårer, samt avfall frå hushald og ymse handtverk spreidd både i og kring bygningane.

Mønstret i byreguleringa synes å vera svært stabilt gjennom mellomalderen i dei norske byane. Endringane kom gjerne i samanheng etter

brannar, og då reiste ein nye bygningar oppå restane etter eldre. Busetnaden i byen ekspanderte frå kjerneområda der den eldste busetnaden låg og ut over omliggjande område slik at åkrar, beitemark og skog med tida vart omdanna til tomter, ferdselsårer, torg og ymse anna. Nedbygging av dyrkemark er så visst ikkje noko nytt påfunn.

Det var utan tvil både busetnad, arbeidsplassar og ferdselsårer kring og innimellom dei monumentale bygningane frå mellomalderen som framleis er bevart i dag i Stavanger: den staselege domkyrkja, bispekapellet og delar av bygningane på Kongsgård samt den rekonstruerte grunnmuren av Mariakyrkja som også må nemnast. Både Ersland²⁹, Kvitrud³⁰ og andre viser til skriftlege kjelder som nemner mange hendingar knytt til både stadnamn og bygningar, men etter kva eg forstår er alle desse først frå tida etter at domkyrkja var reist, og heller ikkje heilt lett å plassere sikkert i landskapet.

Utgravingane og boringane på Torget, og tidlegare undersøkingar i Skagen³¹, Kirkegata 2³² på Kongsgård³³ og i Kongsgårdsbakken³⁴ har påvist fragmenterte restar etter bygningar som saman med hamna i Vågen er frå mellomalderen. Det er vanskeleg å sjå noko klårt mønster etter organiseringa av busetnaden på særlege tidspunkt og eventuelle strukturelle endringar i tilhøvet mellom ferdselsårer og busetnad gjennom hundreåra.

Det seier seg sjølv at bevaringstilhøva gjennom tidene avgjer kor vidt det som fanst i fortida framleis finst i dag og i framtida. Kva så med dyre- og planterestane som er samle inn, analysert og datert? AM har sidan 2004 prøvd å kombinere det nye som har kome til etter 2000 med ymse material frå eldre undersøkingar, og har sidan 2010 organisert arbeidet innan eit programområde for forskning ved UiS. Ikkje minst har vi ønskt å få det ein-skilde mennesket inn i historiene, nærare bestemt gjennom undersøkingar av skjelett.

Dei eldste spora

Dei eldste spora etter menneska sitt liv og virke innan Mellomalderbyen er påvist av Asbjørn Simonsen i sedimenta i Breiavatnet ved pollenanalyse og ¹⁴C-dateringar. Pollendiagrammet frå Breiavatnet som Simonsen presenterar i denne utgåva av Stavangeren viser både vegetasjonsutviklinga i nedslagsfeltet til vatnet attende til nær 4000 f. Kr., og landskapsutviklinga medan ein fjordarm var isolert frå resten av Byfjorden slik at Breiavatnet vart danna. Ein skal merke seg at Breiavatnet er del av eit vassdrag med eit nedslagsfelt med langt større areal enn Mellomalderbyen.

Dei eldste daterte spora etter menneskepåverknad på tørt land innan Mellomalderbyen Stavanger er av mat og ved, i form av forkola korn av bygg og trekol av eik, furu og bjørk datert til tidsrommet 400-600 e. Kr.³⁵. Desse er frå høvesvis skråninga mellom Domkyrkja og Breiavatnet,³⁶ og området nord for Kongsgård i Haakon VII gate og øvre delen av Torget. Det er ikkje påvist spor så som hus, kokegroper og liknande av same alder

i motsetnad til kva som var tilfellet på Ullandhauggarden som er frå same tidsrommet, og også var del av eit jordbruksfunn med korndyrking.³⁷ Andre undersøkingar ved AM har synt at forkola korn og trekol er karakteristiske spor etter menneske og busetnad frå tidsrommet etter at jordbruket etablerte seg i Rogaland, så som på Austbø på Hundvåg der korndyrkinga starta for vel 4000 år sidan.³⁸

Vikingtid og tidleg mellomalder

Boringane som er utført etter 1999 har synt korleis sediment med og utan spor etter menneskeleg verksemd er fordelt både på og kring Stavanger torg. Det er ingen påvisingar av hus og andre byggverk frå tusentalet, men avfall som gjev innsyn i livet kring Vågen. ¹⁴C-dateringane har vist at i område som i dag er tørt land - men tidlegare var del av Vågen - startar danninga av avfallslag i sein vikingtid og held fram utover i mellomalderen. Nye undersøkingar av skjeletta som vart funne i 1968 under ei utgraving under koret i Domkyrkja³⁹, syner at desse menneska mest truleg levde og i alle fall vart gravlagde på høgderyggen mellom Breiavatnet og Vågen i sein vikingtid og tidleg mellomalder, med andre ord før kyrkja vart bygd.⁴⁰

Det kan vera desse menneska som kasta avfallet som vi no har funne ute i Vågen. Matrestar og meir personleg avfall så som latriner, saman med produksjonsavfall frå arbeid med lær, gevir og tømring som vi fann under boringa på nedre del av Torget og i Skagen 4a i 2005, kan godt vera frå busetnaden der desse levde, arbeidde og døydde. Det heiter seg at vi blir det vi er. Det er band mellom menneska og avfallet som AM ønskjer å finne ut meir om i åra framover. Sean Dexter Denham, Hege Hollund og Laura van der Sluis presenterer i denne utgåva av Stavangeren korleis dei har utforska tilhøvet mellom menneske og levekår for nær 1000 år sidan.

Kjeldene for framtida

Vi menneska trur gjerne at vi skaper både notida og framtida medan fortida er ferdigskapt og dermed utanfor vår påverknad. Så enkelt er det ikkje!

Vi skaper om ikkje fortida, så nye bileta av fortida kvar gong vi utvidar horisonten vår med ny kunnskap og ny tolking av eldre kunnskap. Vi får høve til å presentere same tema med jamne mellomrom, men med basis i ny kunnskap og forståing og dermed i ny drakt, så også Stavanger. Det har synt seg at både skriftlege kjelder og fysiske spor kan tolkast og gje gode grunnar for både tvil og tru om kvar, når og kvifor menneska busett seg på sin særlege stad i fortida, og kva lagnad dei møtte der.

Alderen på domkyrkja, bispesetet og byen Stavanger har vore diskutert av mange dei siste åra. Det er ser ut til å vera semje om at domkyrkja er frå første halvdel av 1100-talet, og i 2025 skal kyrkja saman med byen feire 900 års jubileum. Spørsmål så som når Stavanger vart by har gjennom åra påkalla interesse og vore drøfta med ulike konklusjonar og utan semje om

*Figur 11. Skjelett
frå grav under
domkyrkja.
Foto: Arkeologisk
museum, 1968.*

noko endeleg svar.⁴¹ Biletet av Stavanger i fortida er i stadig endring, og ingen kan seie når det siste ordet er sagt.

Arbeidet vårt med å analysere og datere materialet er godt i gang ved AM. Antropogene sediment, «urban deposits» eller kulturlaga er, uansett kva namn ein vil bruke den viktigaste kjelda vi har til ny kunnskap om liv og lagnad, byoppkomst og byutvikling. Diktaren Kolbein Falkeid har nytta det poetiske uttrykket livets memoarer om slikt som ligg under overflata og som ikkje utan vidare er synleg.⁴² Meir prosaisk sagt er det ein svært verdfull, sterkt avgrensa og ikkje fornybar ressurs til ny kunnskap. Monsen seier følgjande om tilhøva i byane i Danmark som kan gjelde også for byane i Noreg, og som vi skal leggje oss på minnet til seinare bruk:

«Middelalderens byer kan betragtes som beboede fortidsminder under konstant omdannelse – for så vidt på linie med fredede bygninger. Medens man kun nødtvungent accepterer større indgreb endsige nedrivning, når det gjelder et fredet hus, må man i praksis gå med til vilkårlige indgreb i byernes kulturlag og anlæg uden hensyn til, hvilke dele af den pågældende bys historie, der rammes. Overordnet set burde man overveje, om der ikke i større omfang kan skrives til arealfredning af dele af byers kulturlag, fremfor at de bortskaffes til fordel for kortlivede anlægsarbejder, uanset om der foretages en total eller delvis udgravning forinden. Overvejelser av den art bør indgå i bestræbelserne på at anlægge et helhedssyn på kulturmiljøet og dets bærekraft».⁴³

Referansar

- Arkeologisk museum i Stavanger. 1996. Utsjaktingskart Stavanger sentrum. I kommune.1996. Stedsanalyse Stavanger Sentrum, vedlegg til kommunedelplan Stavanger sentrum 1994-2005. Kommunalavd. Byutvikling 1996.
- Björdal, E. 2009a. *Arkeologisk overvaking i samband med graving av treasar for naturgassrøyr i Stavanger sentrum. Bergjeland, gnr. 55, "Stavanger mellomalderby", Stavanger k.* AM Oppdragsrapport Nr. 2009/34.
- Björdal, E. 2009b. *Arkeologisk overvaking i samband med realisering av gatebruksplan for Petriplatået, Storhaug bydel. Bergjeland, gnr. 55, "Stavanger mellomalderby", Stavanger k.* AM Oppdragsrapport Nr. 2009/35.
- Björdal, E. 2010. *Arkeologisk undersøking i samband med graving ved St. Petri – kyrkja. Storhaug bydel, Bergjeland gnr. 55, bnr. 911, "Stavanger mellomalderby", Stavanger k.* AM Oppdragsrapport Nr. 2010/2
- Dunlop, R. og Sandvik, P. U. 2004. Skagen/Torget/Kongsgårdsbakken/Haakon VII's gate, Stavanger, Eiganes gnr. 58, Stavanger kommune: Arkeologisk og paleoekologisk analyse av sediment fra prøveboringer, april 2004. AmS Oppdragsrapport 2004/10.
- Ersland, G.A. og Solli, A. 2012. Bispeby og borgarby – frå opphavet til 1815. I (red.) Harald Hamre og Knut Helle: Stavanger bys historie bind 1. Wigestrands forlag.
- Falkeid, K. 1998. Torv: slit og trivsel på Haugalandet
- Griffin, K. 1988. Plant remains. E. Schia (Ed) De arkeologiske utgravningene i Gamlebyen, Oslo. Bd. 5; 15-108.
- Griffin, K. og Foldøy, O. 1986. Botaniske analyser av jordprøver fra Baglergaten 2/4. I: Brendalsmo, J. 1986. Innberetning over de arkeologiske utgravningene i Baglergaten 2-4, Tønsberg, 1981-1982. Tønsberg. Bilag 11. Upublisert rapport.
- Griffin, K. og Sandvik, P.U. 1989. Frukter, frø og andre makrofossiler. Funksjoner og aktiviteter belyst gjennom analyser av jordprøver. Fortiden i Trondheims bygrunn: Folkebibliotekstomten: Meddelelser nr. 19.
- Griffin, K. og Sandvik, P.U. 1991. Plant remains from medieval Trondheim, Norway. Acta Interdisciplinaria Archaeologica Tomus VII: 111-115.
- Haavaldsen, P. 2002. Arkeologiske undersøkelser i forbindelse med ombygging Stavanger Katedralskole, Kongsgård, Eiganes gnr. 58, bnr. 502, Stavanger kommune 2000-2001. AmS Oppdragsrapport 2002/8.
- Haavaldsen, P., Sandvik, P. U. & Griffin, K. 2000. Stratigrafisk vurdering av borekjerner fra Stavanger torg-Tusenårsstedet. AmS Oppdragsrapport 2000/4. 2. reviderte opplag.
- Haug, E. 2005. "Fra byens grunnleggelse? Nylesning og nytolkning av Stavanger-privilegiet og dets bestemmelsers tradering." I Anne-Tove Austbø (red.): Stavanger Museums Årbok 2004, 5 - 75.
- Helle, K. 1975. Stavanger fra våg til by. Stabenfeldt forlag. 222 s.
- Johansen, L.O. 2005. Arkeologiske undersøkelser i Byparken og rundt Domkirken, Eiganes gnr. 58. AmS Oppdragsrapport 2005/5.
- Kristoffersen, S. 2002. Rapport om dokumentasjon og analyser av murer i Kongsgård, Eiganes gnr. 58, Stavanger k., Rogaland. AmS, Oppdragsrapport (B) 2002/04
- Krzywinski, K., Fjellidal, S. & Soltvedt, E-C. 1983. Recent palaeoethnobotanical work at the mediaeval excavations at Bryggen, Bergen, Norway. In: Proudfoot, B.,Ed:"Site, Environment and Economy". BAR International Series 173: 45-169.
- Kvitrud, A. 2009. *Arnegård i Stavanger, Ætt og heim*, 2009, 7-20.
- Kvitrud, A. 2011. *Stavangers middelaldergeografi fra St. Annas bro til Korbrotregården*, Stavanger Museums årbok, 2011, 79-99.
- Lillehammer, A. 1972. Arkeologiske bidrag til Stavangers mellomalderhistorie. Stavanger Museum Årbok 1971, 51-90.
- Lillehammer, A. 2000. Rapport om forprosjektet mellomalderbyen Stavanger. Spørsmål om grunnlegginga av Stavanger by. AmS Rapport 16.
- Lov om kulturminner [kulturminneloven]. (1978-06-09). www.Lovdata.no.

- Meling, T. 2002. Arkeologiske granskinger i samband med vassledningsgrøfter, Kongsgård, Eiganes gnr. 58, Stavanger k. AmS Oppdragsrapport 2002/7.
- Meling, T. 2004. Bispegården i Stavanger – gårdens utvikling i middelalderen med utgangspunkt i en trebygning frå høymiddelalderen. Viking 2004, 199-214.
- Monsen, P. K. 1998. Byarkæologi – en prioritert forskning. I Arkæologiske utgravninger i Danmark 1997, 21-32.
- NOU 2002:1. Fortid former framtid. utfordringer i en ny kulturpolitikk. Statens forvaltningstjeneste – Informasjonsforvaltning.
- Reed, S. 2007. De siste års utgravninger i Stavangers historie. Stavangeren 2007/2, 4-12.
- Riksantikvaren 1993. Kunngjøring av grensene for automatisk fredet kulturminne. Jfr. Lov av 9.2.78 nr. 50 om kulturminner (KML.) § 4. Middelalderbyen Stavanger.
- Rindal, B. 2011. Plant remains from Ullandhaug, an iron age farm site from the migration period in southwestern Norway. I (red.) Marianne Nitter. Tverrfaglige perspektiver 2. AmS Varia 53, 53-63.
- Rolfesen, P. 1968. Arkeologiske undersøkelser under Stavanger Domkirkes kor 1967-68. *Innberetning. Topografisk arkiv AmS.* 49 s.
- Sandvik, P.U. 2000a. Aktivitetar og plantebruk belyst ved botaniske analysar. Utgravningen i Erkebispegården. NIKU Temahefte nr. 13.
- Sandvik, P.U. 2000b. Analysar av plantemakrofossilar i jordprøver frå Nedre Langgate 40, Tønsberg kommune, Vestfold. AmS Oppdragsrapport 2000/5.
- Sandvik, P.U. 2003. Kornet på Hundvåg. *frå haug ok heidni* nr. 4/2003, 20-22.
- Sandvik, P.U. 2005a. Tusenårsstedet Stavanger torg. Førebels resultat frå boringane i juni 2005. AmS Oppdragsrapport 2005/8.
- Sandvik, P.U. 2005b. Skagen 4a, Bergjeland gnr. 55, Stavanger kommune: Arkeologisk og paleoøkologisk analyse av prøveboringar, oktober 2005. AmS Oppdragsrapport 2005/12.
- Sandvik, P.U. 2005c. Holmenkvartalet, Stavanger. Førebels rapport. AmS Oppdragsrapport 2005/7.
- Sandvik, P. U. 2006a. Frå Nidarosen til Nidarneset. Ein integrert naturvitskapleg – arkeologisk – historisk rekonstruksjon av utviklinga av Trondheim. *Doktoravhandling ved NTNU* 2006: 65, 360 s.
- Sandvik, P.U. 2006b. Under overflata i mellomalderbyen Stavanger. *frå haug ok heidni* nr. 3/2006, 9-12.
- Sandvik, P.U. 2006c. Tusenårsstedet Stavanger torg: Boring i Vågen oktober 2006. AmS Oppdragsrapport 2006/13.
- Sandvik, P.U. 2008. Skagen 4a, Stavanger: Vurdering av tilstanden i og ¹⁴C-dateringar av dei antropogene sedimenta påvist ved boringar i oktober 2005. AmS Oppdragsrapport 2008/9.
- Sandvik, P.U. 2011. Levde liv - Undersøkingar av skjelettmateriale frå grunnen under Stavanger Domkyrkje. *frå haug ok heidni* nr. 2/2011, 8-10.
- Sandvik, P.U. 2012. Gamle frø er nyttige. *frå haug ok heidni* nr. 3/2012, 31-32.
- Sandvik, P.U. og Ramstad, S. 2002. Undersøkingane i Byparken og Breiavatnet, Eiganes gnr. 58, Stavanger kommune 2002. AmS Oppdragsrapport 2002/10.
- Simonsen, A. 1972. Breiavatnet og Stavangers eldste historie, Stavanger Museums Årbok 1971, 39-49.
- Stavanger kommune. 1996. Stedsanalyse Stavanger Sentrum, vedlegg til kommunedelplan Stavanger sentrum 1994-2005. Kommunalavd. Byutvikling 1996.
- Stavanger kommune, Park og idrettsavdelingen 1999. Byparken: Stedsanalyse.
- Stavanger kommune. 1999. Idekonkurranse. Tusenårsstedet i Stavanger: Torget og indre del av Vågen.
- Stavanger kommune, Park og idrettsavdelingen. 2000. Bilder og ord om byparkens framtid. Iderapport (Høringsutkast) 2000.
- Stavanger kommune. 2001. Tusenårsstedet i Stavanger: Torget med indre del av Vågen. Gatebruksplan.

- Stavanger kommune. 2000. Park og idrettsavdelingen. Bilder og ord om byparkens fremtid. Iderapport (Høringsutkast) 2000.
- Thun, T. 2002. Dendrochronological constructions of Norwegian conifer chronologies providing dating of historical material. Dr. philos. Thesis 2002. NTNU Trondheim Norwegian University of Science and Technology.
- Thun, T. 2007. Dendrokronologisk datering fra Stavanger torg. Rapport. Topografisk arkiv AM UiS.
- Thun, T. 2009. Dendrokronologisk datering fra Kongsgård, Stavanger. Rapport. Topografisk arkiv AM UiS.

Noter

- 1 Riksantikvaren 1993
- 2 Lillehammer 2000
- 3 AM 1996
- 4 Haavaldsen et al. 2000
- 5 NOU 2002:1
- 6 www.Lovdata.no
- 7 Haavaldsen et al. 2000, Dunlop og Sandvik 2004, Sandvik 2005a, 2005b, 2005c, 2006c, 2008, Dunlop og Sandvik, unpubl.
- 8 Reed 2007
- 9 Haavaldsen 2002, Kristoffersen 2002, Meling 2002, 2004
- 10 Sandvik 2005b, 2008
- 11 Sandvik 2005c
- 12 Johansen 2005, Bjørdal 2009a, 2009b, 2010
- 13 Sandvik, i arbeid
- 14 Sandvik og Ramstad 2002
- 15 Simonsen 1972
- 16 Sandvik og Ramstad 2002
- 17 Sandvik 2005a
- 18 Sandvik 2005b
- 19 Krzywinski et al.
- 20 Griffin 1988
- 21 Griffin og Sandvik 1989, 1991 Sandvik 2000a, 2006a
- 22 Sandvik 2000b, Griffin og Foldøy 1986, Griffin, unpubl.
- 23 Sandvik 2012, Sandvik, i arbeid
- 24 Thun 2002
- 25 Thun 2007
- 26 Meling 2002
- 27 Thun 2007, 2009
- 28 Sandvik, i arbeid, Reed 2007
- 29 Ersland 2012
- 30 Kvitrud 2009, 2011
- 31 Lillehammer 1972, Simonsen, denne utgåva av Stavangeren
- 32 Lillehammer 2000
- 33 Meling 2002
- 34 Reed 2007
- 35 Cal., 2 sigma
- 36 Sandvik og Ramstad 2002
- 37 Rindal 2011
- 38 Sandvik 2003
- 39 Rolfsen 1968
- 40 Denham, i trykk, Høgestøl og Sandvik, i arbeid
- 41 Helle 1975, Haug 2005
- 42 Falkeid 1998
- 43 Monsen 1997

Mellomalderbyen Stavanger

Geir Atle Ersland

Stavanger er ein av dei eldste byane i Norge og voks fram innanfor den store europeiske bydanningsperioden frå om lag 900 til 1300. Det er i dette tidsrommet at forfattarane av dei norrøne sagaene fortel at dei første byane i Norge blei grunnlagde. I ein slik samanheng er Trondheim Norges eldste by, grunnlagt ein gong på slutten av 900-talet, medan byar som Oslo og Bergen kom til i det følgjande hundreåret. Dette er også støtta av arkeologiske funn. Problemet for Stavanger er at ingen sagaskrivar har opplysningar om korleis Stavanger blei til, men omkring midten av 1120-åra er Stavanger nemnt som tilhaldsstad for ein biskop. Her ligg utgangspunktet for diskusjon omkring opphavet til byen. For det første er det ein diskusjon som har dreia seg om det fanst det tendensar til bydanning før bispesetet blei etablert tidleg på 1100-talet, og for det andre ei vurdering av spørsmålet om når Stavanger stod fram som by i samtidas oppfatning.

Biskopens by

Knappt noko anna spørsmål i byhistoria har blitt drøfta med større engasjement enn opphavsspørsmålet. Sidan skriftlege kjelder ikkje gir sikre haldepunkt, er det arkeologiske undersøkingar som har potensiale til å gi svar. Men så langt har heller ikkje desse gitt andre spor enn at det er påvist at det blei gjennomført kristne gravleggingar der Domkirken seinare blei reist. Det kan tolkast som eit indisium for at det har stått ei kyrkje der alt på 1000-talet.¹ Arkeologiske funn som har klar urban karakter er derimot yngre. Ein stor steinkross, som er tolka som ein minnekross over Erling Skjalgsson og som no er utstilt ved Stavanger museum, stod tidlegare ved Breiavatnet ved veien som førte sørover frå byen. Men sjølv om krossen er frå 1000-talet, er det først frå tidleg på 1700-talet at det kan dokumenterast at han stod ved Breiavatnet.²

Det tilgjengelege kjeldematerialet, anten det er skriftleg eller arkeologisk, peikar så langt mot at det er Stavangers rolle som bispesete som gav grunnlag for ei bydanning. Den første kjente biskopen, Reinald, dukkar opp i sagaverket Morkinskinna på 1120-talet knytt til kong Sigurd Jorsalfare,

og det høver godt med opplysningar frå den normanniske historieskrivaren Ordericus Vitalis, som omkring 1135 skreiv at kong Sigurd grunnla kloster og bispedøme etter at han var blitt einekonge.³ Sigurd var einekonge i åra 1122–30. Men bygningsarkeologiske undersøkingar tyder på at bygginga av det som skulle bli Domkirken, biskopens sentrale kyrkje i bispedømet, var i gang alt omkring 1100.⁴

Stavangers viktigaste funksjon i mellomalderen var som sentrum for eit bispedøme som omfatta Rogaland, Agderfylka, Valdres og Hallingdal. Det var denne sentrumsfunksjonen som var bakgrunnen for bygginga av Domkirken, og ikkje eit bysamfunn omkring Vågen. Domkirken er i dag Stavangers fremste minne frå mellomalderen. Det er den einaste av dei norske katedralane som er bevart i sin mellomalderske utsjånad. Bortsett frå Nidarosdomen, som i dag i store trekk står fram som ein rekonstruksjon frå 1800- og 1900-talet, blei katedralane i bispebyane Bergen, Hamar og Oslo øydelagde alt på 1500- og 1600-talet.

Det særlege forholdet mellom biskop og bysamfunn som karakteriserer Stavangers mellomalderhistorie, har grunnlag i eit gåvebrev frå kongen til biskopen. Brevet er kjent gjennom ei fornying utført av kong Håkon Håkonsson ein gong mellom 1226 og 1245. Det er rimeleg å rekna Magnus Erlingsson som utferdar av det opphavlege brevet, og at det kan daterast til omkring 1180. I så fall er dette første gongen Stavanger blir omtala som by.⁵ I 1205 og 1207 blir det i samband med baglanes overfall på Stavanger, brukt uttrykk som både by og bymenn.⁶ Det er dermed rimeleg å hevda at om ikkje tidlegare, så blei Stavanger oppfatta som ein by i siste del av 1100-talet. Gåvebrevet gjorde biskopen i Stavanger til byherre, og brevet har fellestrekk med eit brev den danske kongen gav til biskopen av Roskilde, der landsbyen Hamn, seinare København, blei overført.⁷

Biskopens byherrestatus gav han rett til å krevja skattar og avgifter av byen. Det kan tolkast slik at biskopen hadde domsrett, og dermed også styringsrett over byen. Stavanger skil seg dermed frå dei andre norske byane, der kongen eller kongens representant skulle stå for bystyret. Gåvebrevet var slik sett eit konstitusjonelt dokument som avgjorde styringsforma til byen. Det er eit vesentleg moment ved gåvebrevet at det var utferda frå kongen til St. Svithuns kyrkje, og ikkje direkte til biskopen. Dermed kunne også biskopens styringsmakt over byen utfordrast av domkapitlet, prestekollegiet ved Domkirken. I siste del av 1200-talet oppstod det strid mellom biskopen og kapitlet, og striden ser ut til å ha som kjerne at biskopen skulle styra etter råd frå kapitlet. Sidan gåvebrevet gav Svithunskyrkja styringsrett over byen, kan det setjast fram ein hypotese om at medlemmene av domkapitlet kunne hevda at deira rådsfunksjon også omfatta biskopens styre av byen. Med dette som utgangspunkt er det mogeleg at domkapitlet i praksis kom til fungera som byråd for Stavanger med biskopen som formann.

Spørsmålet om bystyringa for Stavanger er vanskeleg å svara på all den

Eit utval av gjenstandar frå kvardagslivet på Skagen i mellomalderen, funne under arkeologisk utgraving i 1968: bein med runeinnskrift, spilleterning, beinnåler og ei utsletten skinnsko. Bileta er attgjevne i ulike målestokk. Foto: Arkeologisk museum, UiS.

tid det ikkje er overlevert dokument som positivt gir opplysningar om korleis bystyreordninga fungerte. I 1425 utferda kong Erik av Pommern eit brev som stadfesta og styrkte Stavangers rett når det galdt handel i distriktet.⁸ I dette brevet er det nemnt rådmenn, men om dette skal tolkast som at byen på den tida hadde eit rådmannskollegium, slik Magnus Lagabøtes bylov frå 1276 føresette for norske byar, let seg ikkje avgjera. Den første gongen rådmannstittelen er kjent brukt i Stavanger er i 1494 i samband med at ein borgar frå Oslo hadde sett inn verdfulle varer til oppevaring hos biskopen i Stavanger og rådmannen Erik Eriksson.⁹ Spørsmålet er om det i dette brevet er ein rådmann i eit bystyre for Stavanger som er nemnt, eller om det er ein av biskopens tenestemenn, som i fleire dokument blir kalla *rådsmannen* alt tidleg på 1300-talet.¹⁰ Også omgrepet borgar er brukt i Erik av Pommerns brev, og på slutten av hundreåret og tidleg på 1500-talet ser dette ut til å vera ein innarbeidd tittel for framståande medlemmer av bysamfunnet. Eit byråd med eigen borgarmeister finst det likevel ikkje dokumentasjon for før i 1550-åra.¹¹

Folketal og næringsgrunnlag

Kva folketal Stavanger hadde i mellomalderen er vanskeleg å avgjera. Ulike utrekningsmåtar har tidlegare konkludert med tal som varierer mellom 200 og 800 personar. Ved å prøva å rekna ut talet på hus og grunnar i byen, med utgangspunkt i kjelder frå 1600- og 1700-talet, er det rimeleg å antyda eit folketal på om lag 600. Dette er likevel eit maksimum før pesten, Svartedauden, nådde Stavanger i 1349.¹² Påfølgjande pestutbrot førte til ein varig reduksjon av folketalet, men det var særleg alvorleg for Stavanger at byen var tett knytt til den økonomiske tilstanden i bispedømet. Stavangers mellomalderøkonomi var i stor grad basert på dei inntektene som blei førte til byen som tiend og andre skattar og avgifter som biskopen kravde inn. Når folketalet i bispedømet i seinmellomalderen blei sterkt redusert, måtte det også få som konsekvens at byens økonomiske grunnlag blei sterkt svekka, og dermed også grunnlaget for å oppretthalda eit folketal på høgd med nivået før 1349. Omkring 1500 kan folketalet i Stavanger ha vore om lag 300.¹³

Kva levde byfolket av? Trass i mange arkeologiske undersøkingar har det ikkje lukkast å gi eit detaljrikt bilde av mellomalderens byliv. Dokumentariske opplysningar om enkeltpersonar, om handverk og handel, kjenner vi berre i form av enkelte glimt. Det finst spor etter aktiv utanrikshandel frå Ryfylke til England tidleg på 1300-talet. Både biskopen i Stavanger, Utstein kloster, kongsgarden på Avaldsnes og Talgjegodset var aktive. Men denne handelen kan for biskopen i Stavangers del ha gått via Bergen, der det fanst ein eigen bygard som hørte til Domkirken.¹⁴ Dei største bygardane i Bergen var del av større gods, anten dei hørte til kyrkjelege institusjonar eller verdslege stormenn, og fungerte som lager og klargjeringsplass for varer som

*Funn fra Skagen 3:
Kam av bein.
Foto: Terje Tveit
– Arkeologisk
museum*

skulle eksporterast. Ein eventuell eksporthandel frå Stavanger kan ha blitt organisert ved at varer frå distriktet blei mellomlagra i bygardane anten i Bergen eller Stavanger.

Spørsmålet om ein lokalhandel i Stavanger er gjennom kjeldematerialet like vanskeleg å svara på som om det fanst ein fjernhandel frå byen. Men sikrare kan vi føresetja at det fanst ein lokalhandel rett og slett fordi eit bysamfunn var avhengig av å ha tilgang til dei nødvendige daglege varene som byfolket trong. Slik kan vi også føresetja at det fanst ein viss lokalhandel med distrikt i byen, anten dagleg eller i meir sesongprega periodar. Vanlegvis var slik lokalhandel å finna på eit eller fleire torg i mellomalderbyane, men eit slikt torg er ikkje kjent i Stavanger.

Stavanger hadde eit lite folketal som i seg sjølv ikkje kunne skaffa større etterspurnad etter handverksprodukt. Den største forbrukaren av handverkstenester var truleg biskopen og domkapitlet. Omkring Domkirken fanst ein bygningsmasse som kravde vedlikehald og reparasjonar, og særleg i den lange gjenreisingsperioden etter bybrannen i 1272 kan det ha eksistert eit større handverkarmiljø i byen. Når dei skriftlege kjeldene nemner ein steinhoggar eller koparslagar, er dette eksempel på representantar for spesialiserte handverk som nettopp Domkirken med tilhøyrande bygningskompleks for biskopen og domkapitlet ville skapa grunnlag for.¹⁵ Det fanst også skomakarar i Stavanger i seinmellomalderen som truleg produserte sko for sal til byfolk, kanskje også for eit større omland. Dei fleste som budde i Stavanger i mellomalderen livnærte seg som arbeids- eller tenestefolk, men det er eit paradoks at dei gruppene vi kan føresetja hørte med til dei mest talrike, også er dei som viser minst igjen i kjeldematerialet.

Bylandskapet

Domkirken, bispegarden og tilhøyrande bygningar var dei sentrale elementa, men korleis var byen elles bygt? Fleire gateløp og mange tomtegrenser kan ha opphavet sitt i byens første hundreår, og på eit slikt grunnlag kan det rekonstruerast eit kart der vi kan plassera fleire element i det mellomalderiske bybildet som i dag berre eksisterer som namn i gamle dokument. Ein slik rekonstruksjon må baserast på tolking av eldre kart, og det eldste kartet med mange vesentlege detaljar er kartet til byskrivaren Ulric Fredric Aagaard frå 1726.¹⁶ På hans tid omfatta den tettbygde byen eit større område enn i mellomalderen, men ved hjelp av arkeologiske data som viser sikre spor etter mellomalderiske kulturlag, er det mogleg å snevra inn området for den bygde byen fleire hundre år før Aagaard teikna sitt kart. Ei avgrensinga av det tettbygde byområdet i mellomalderen kan bare gjerast med utgangspunkt i dei arkeologiske data som er samla inn så langt. Her er det eit problem at den vestlege delen av det indre Vågen-området blei nyregulert og utsjakt i hovudsak på 1960-talet, utan at det blei gjort arkeologiske utgravningar eller andre former for dokumentasjon. Dermed må vi halda oppe for at det her kan ha funnest kulturlag etter mellomalderisk bebyggelse.

Til å fylla ut detaljane i det mellomalderiske byområdet, kan vi forsøksvis plassera inn dei spreidde opplysningane som finst i skriftleg materiale som gjeld eigedomar, gateløp, kyrkjer og andre topografiske detaljar.¹⁷ Når det gjeld gater eller veier, er det sikkert at hovudveien inn til byen frå sør gjekk der Hospitalgata ligg i dag, og det er rimeleg å tru at denne fortsette ned til det indre av Vågen, der biskopen hadde ei brygge. Herifrå gjekk det også ein vei opp til Domkirken. Parallelt med strandlinja langs Vågen gjekk gateløpet som i dag er kjent som Skagen, og ovanfor kan det ha gått ei gate der vi i dag finn Kirkegaten. Det kan også ha gått ein vei på baksida av Domkirken langs Breivatnet og mot Hospitalgata, og frå Skagen gjekk det sannsynlegvis ei gate opp til Martinskyrkja.

Martinskyrkja er nemnt som ei av byens soknekyrkjer i to testament frå 1280-åra. Testamenta nemner også Svithunskyrkja (Domkirken), Mariakyrkja, Olavskyrkja og Peterskyrkja, og med dette ser det ut til at den mellomalderiske kyrkjestruturen er dokumentert.¹⁸ Martinskyrkja var ei soknekyrkje, men det finst ikkje opplysningar om ho etter 1330. Det kan vera at kyrkja gjekk ut av bruk som resultat av reduksjon i folketalet etter midten av 1300-talet. Funn av murar på 1800-talet ved toppen av Prostebakken og i krysset ved Kirkegaten, kan vera eit spor etter kyrkja.¹⁹ Byens andre soknekyrkje var Mariakyrkja, som i dag er markert som ein rekonstruert ruin ved Bankplassen. Peterskyrkja var kyrkja i byens hospital, oppretta av biskopen i 1270-åra. Byhospital med eigne kyrkjer var vanleg i mellomalderbyen, og som i Stavanger låg slike hospital plasserte langs hovudinnfartsårer på vei inn i dette tettare bygde byområdet.²⁰

Rekonstruksjonsforsøk for eit kart over Stavanger om lag 1300, med byområde, antatte gateløp og bygningar. Kartet er henta frå Ersland, Geir Atle og Arne Solli. *Stavanger bys historie band 1, Stavanger 2012, s. 112.* Kart: Geir Atle Ersland og Berit Sømme.

Mellomalderhospitalet var organiserte som ordensfelleskap, ikkje ulikt klosterordnar. Kloster var eit vanleg innslag i eller like utanfor mellomalderbyane, og Stavanger hadde eit kloster alt ved midten av 1100-talet. Det har vore ei vanleg tolking at dette var det same som det Olavsklosteret som er nemnt i 1230-åra, og at det blei flytta til Utstein omkring 1260. Her overtok klosteret det tidlegare kongelegge anlegget Magnus Lagabøta hadde bygt der. Ein hypotese er at munkane ved klosteret tidlegare hadde gjort presteteneste ved Domkirken, men at dei etter kvart blei overflødige då Domkirken fekk eit domkapittel. Domkapitlet i Stavanger er nemnt første gong i eit dokumentet frå 1230-åra der også Olavsklosteret frå Stavanger er nemnt. I 1295 er det opplyst at to munkar frå klosteret på Utstein gjorde teneste i Olavskyrkja i Stavanger. Dette kan tyda på at kyrkja framleis var i funksjon, sjølv om klosteret var flytta til Utstein.²¹

Langs det indre av Vågen er det også rimeleg å lokalisera dei fleste bygardane i mellomalderen. Likevel, den garden som oftast er nemnt, Brødre-garden, låg opp i det området som i dag er Bankplassen. Bygardane var også eit karakteristisk trekk ved den alminnelege bebyggelsen i Stavanger.

Frå skriftlege kjelder kjenner vi i alt namnet på 11 slike gardar.²² Gardane bestod av ei eller fleire husrekker, i prinsippet etter same mønster som den mellomalderske bygardstypen som enno finst på Bryggen i Bergen.²³ Her kunne folk bu fast, eller leiga seg inn for kortare eller lengre periodar.

Bispebyens undergang

Bispetet var grunnlaget for Stavanger som by i mellomalderen, og biskopen forsvarte dei rettane han hadde som byherre. Gåvebrevet blei fornya fleire gonger, siste gong av kong Fredrik 1. i 1530.²⁴ Likevel, den politiske statusen til biskopen lokalt var ikkje aleine basert på gåvebrevet. Dei norske biskopane i mellomalderen hadde status som fyrstar både innanfor den katolske kyrkja, og som medlemmer i kongeriketets fremste verdslege politiske forsamling, det norske riksrådet. Dette var bakgrunnen for at nettopp kyrkjas representantar kom i første line då kampen om det norske kongeriketets likeverdige status innanfor ein dansk-norsk unionen spissa seg til i 1530-åra. For denne kampen blei knytt til innføringa av ei ny trusevedkjenning og ei nyorganisering av kyrkja, der kongen erstatta paven og der biskopane blei reduserte til kongelege tenestemenn. I åra før reformasjonen førte den siste katolske biskopen i Stavanger, Hoskuld Hoskuldsson, ein politikk der han forsøkte å balansera forsvaret av Stavangers rolle som biskopsby opp mot den katolske kyrkjas interesser og lojaliteten til ein protestantisk konge. For dette er biskop Hoskuld av fleire historikarar blitt stempla som svak, sidan han ikkje følgde den konfrontasjonslina som erkebiskopen Olav Engelbrektsson følgde.²⁵

I 1550-åra var det på tale å leggja bispestolen i Stavanger inn under Bergen. Biskopen var etter reformasjonen i 1536 blitt kongeleg embetsmann, og kongen var nå blitt overhovud for kyrkja. Men i staden for samanslåing blei bispestolen i andre halvdel av 1500-talet revitalisert, og det skjedd samstundes som byen utvikla ein ny administrasjon under leiing av borgarmeistarar og rådmenn utpeika mellom dei fremste borgarane. Stavanger fekk nye næringar, folketalet auka, og ein gong i siste halvdel av 1500-talet passerte det truleg nivået frå før den store pesten ved midten av 1300-talet.

Kjeldene til Stavangers mellomalderhistorie er få, og når det gjeld skriftlege kjelder er det lite sannsynleg at nytt materiale skal dukka opp. Ein gjennomgang av materiale som omhandlar hus og eigedom på 1600- og 1700-talet, kanskje også yngre materiale, kan moglegvis ha opplysningar som kan utfylla bildet av mellomalderbyen. Dette krev likevel stor arbeidsinnsats. Ressurskrevjande er også arkeologiske undersøkingar, men det er sannsynlegvis i urørte kulturlag innanfor mellomalderbyens område at nye funn kan kasta nytt lys over byens første fire-fem hundre år.

Litteratur og kjelder

- Brøgger, Anton Wilhelm. 1915. Stavangers historie i middelalderen. Stavanger.
- Daae, Ludvig. 1899. «Om Stavanger Stift i Middelalderen». I HT, rekke 3 b. 5: 218–336. Kristiania.
- DN = Diplomatarium Norvegicum 1–23. Utg. C.C.A. Lange, C.R. Unger o..fl. Chra. 1849 – Oslo 2011.
- Ersland 2012 = Ersland, G. A. og A. Solli. 2012. Bispeby og borgarby – frå opphavet til 1815. Stavanger bys historie band 1. Stavanger.
- Helle, Knut. 1975. Stavanger fra Våg til by. Stavanger.
- Helle, Knut. 1982. Bergen bys historie. Kongssete og Kjøpstad. Fra opphavet til 1536. Bergen, Oslo, Tromsø.
- Helle, Knut. 2008. «Stavanger by og Utstein kloster». I HT 87/4: 577–605. Oslo.
- Hohler, Christopher. 1964. «The Cathedral of St. Swithun in Stavanger in the Twelfth Century». Journal of the British Archaeological Association. Third Series, 27: 92–118. London 1964.
- Hohler, Christopher. 1967. «Remarks om the early cathedral of Stavanger and related buildings». Universitetets Oldsaksamling, Årbok 1963–64: 8–52. Oslo.
- HT = Norsk Historisk Tidsskrift. Christiania–Oslo 1871–
- Lidén, Hans-Emil. 1970. «Domkirken i Bergen og utviklingen av de norske domkirketypene i 1000–1100». I Per Juvkam (red.) Bjørgvin bispestol, byen og bispedømmet, 11–40. Bergen.
- Lillehammer, Arnvid. 2000. Rapport om forprosjektet mellomalderbyen Stavanger. Spørsmål om grunnlegginga av Stavanger by. AmS-Rapport 16. Stavanger.
- Mrk = Morkenskinna. Utg. Finnur Jónsson. København 1932.
- RN = Regesta Norvegica 1–9. Oslo 1989–2010.
- Sandvik, Paula Utigard. 2008. Middelalderbyen Stavanger – oversikt over undersøkelser 1999/2000–2008. Tillegg til AmS-Rapport 16.
- Solli 2012 = Ersland, G. A. og A. Solli. 2012. Bispeby og borgarby – frå opphavet til 1815. Stavanger bys historie band 1. Stavanger.

Noter

- 1 Lillehammer 2000. Sandvik 2008.
- 2 Ersland 2012 s. 33.
- 3 Mrk: 398–99. Helle 1975: 53.
- 4 Hohler 1964 s. 115–18, 1967 s. 25–26, 28–29 og 37. Lidén 1970 s. 27. Helle 1975 s. 97.
- 5 Helle 2008 s. 581–82. Ersland 2012 s. 73.
- 6 Helle 2008 s. 582
- 7 Ersland 2012 s. 67.
- 8 DN 7 nr. 987.
- 9 DN 2 nr. 978. I Stavanger bys historie har eg kome i skade for å skriva at biskopen og rådmannen sette varene inn hos borgaren i Oslo. Det rette er at borgaren hadde vore i Stavanger og sett varer inn hos biskopen og rådmannen. Ersland 2012 s. 166–67.
- 10 DN 1 nr. 109. DN 4 nr. 494 og 987. Ersland 2012 s. 167–68.
- 11 DN 6 nr. 791.
- 12 Ersland 2012 s. 119.
- 13 Ersland 2012 s. 275.
- 14 Ersland 2012 s. 203–05. Sjå også Helle 1975 s. 164–75 for ei meir detaljert utgreiing om handelen frå Rogaland til England tidleg på 1300-talet.

- 15 DN 4 nr. 987. Brøgger 1915 s. 81, 88 og 190. Ersland 2012 s. 211
- 16 Kartet er i dag i *Det Kongelige Bibliotek*, København og måler 57,6 x 39,8 centimeter. Det er innbunde i *Frederik 5.s Atlas*, ei samling på 55 band med over 3500 kart i 55 band. Aagaards kart er i band 40, kartnummer 70. Sjø Solli 2012 s. 301.
- 17 For ein gjennomgang av den metodiske framgangsmåten og kjeldegrunnlaget for å rekonstruera eit kart over byen om lag 1300, sjå Ersland 2012 s. 99–112.
- 18 DN 1 nr. 70. DN 2 nr. 24.
- 19 Daae 1899 s. 285. Helle 1975 s. 115.
- 20 DN 10 nr. 4, om datering sjå RN 2, nr. 89. Brøgger 1915 s. 177. Helle 1975 s. 199. Ersland 2012 s. 92.
- 21 DN 4 nr. 16. Daae 1899 s. 335. Helle 1975 s. 601–02, 1982 s. 132 og 142. Ersland 2012 s. 97
- 22 Helle 1975 s. 156.
- 23 Ersland 2012 s. 187–88.
- 24 DN 4. nr. 1093. Ersland 2012 s. 222–24.
- 25 Ersland 2012 s. 236–38.

Fjernsyn – nærsyn – vidsyn:

Stavanger sett på avstand

Øystein Ekroll

Ettersom åra går endrar synet seg også. Frå å vere nærsynt er eg i ferd med å bli langsynt. Det er dessverre ikkje det same som å bli vidsynt, men heller ikkje trangsynt. Med trygg avstand til Stavanger og befriande liten lokalkunnskap, har redaktøren utfordra meg til å teste det nye langsynet mitt og kaste eit langt blick på Stavanger frå det gamle Nidaros eller dagens Trondheim. Kva ser den langsynte som ikkje den nærsynte, som kjenner kvar gate og kvar stein, kan sjå? Eit alveland i horisonten? Eller gir avstand eit klarsyn som er eit profet verdig?

Kva var Stavanger for 8-900 år sidan? For 500 år sidan? Er synet vårt på byen i dag og utviklinga gjennom dei siste par hundre åra, med seglskutebyen, hermetikkbyen og no oljebyen, eit stengsel for andre måtar å sjå byen si historie på? Er den nøye utforska oppfatninga som historikarane har skapt gjennom bandsterke bokverk like mykje eit korthus? Dei fleste menneska som har levd i denne byen kjenner vi knapt namnet på, og svært få av dei har etterlete ei einaste linje som kan fortelje oss noko om det livet dei levde eller korleis dei tenkte og handla. Dei offentlege tiltaka har også etterlete seg berre ein liten del av det som dei ein gong skriftfesta, og det var ikkje særleg mykje i utgangspunktet. Etter nokre hundre år kunne dei samla arkiva til biskopen, domkapitlet og bystyringa – dersom dei hadde overlevd – stadig ha fått plass i nokre kister.

Storseglet til domkapitlet ved domkyrkja frå slutten av 1200-talet. Det viser ein symbolsk gotisk katedral med ein biskop i midten med to geistlege på kvar side. Over biskopen står den velsignande Kristus. Teksten ('legendaen') er: + SIGILLUM (.....) TRINITATIS : ECCLESIE : STAVANGRENSIS : ECCLESIE. Det manglande ordet er truleg CAPIT(ULI), altså 'Seglet til kapitlet ved Treeningskyrkja i Stavanger'. Katedralen var vigsla til den heilage Treeninga, ikkje til St. Svithun, og var dermed ei Kristkyrkje som i Bergen og Nidaros. Dette seglet vart brukt av biskopen og domkapitlet saman. Domkapitlet hadde også eit eige 'lite' segl (secretum) med bilete av St. Svithun.

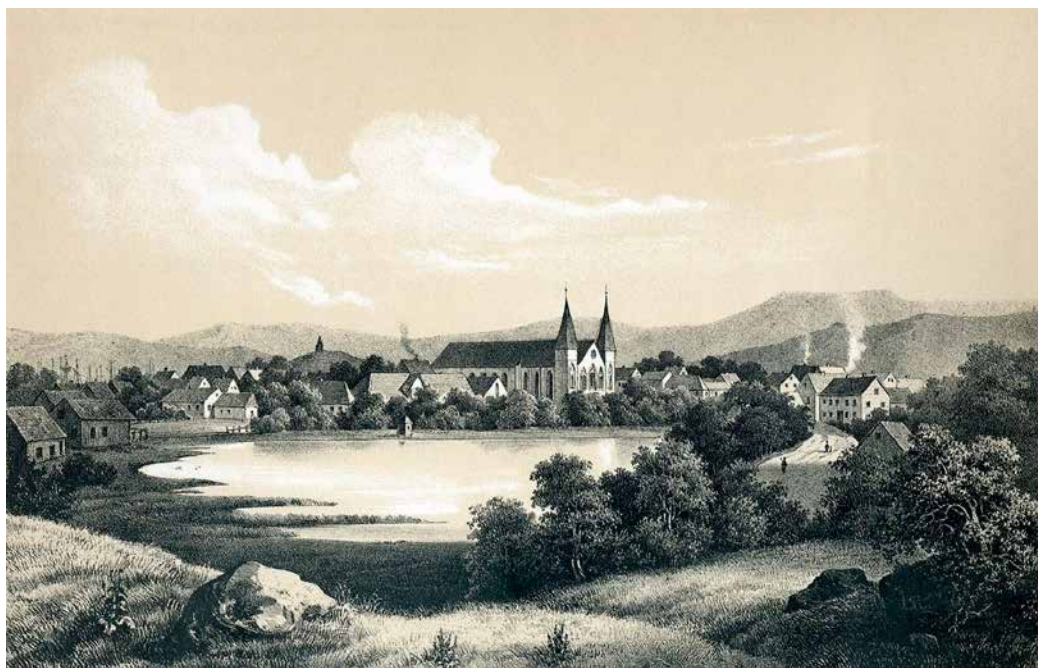
Det er kanskje like mykje at vi legg våre eigne tankar og førestellingar inn i historia. Historia talar ikkje sjølv, og får berre liv gjennom det vi legg inn i henne. Kjelder kan lesast og tolkast på mange måtar, og kvar generasjon gjer det på sin måte.

Historikarane har tolka Stavanger sin oppkomst og utvikling utifrå det magre skriftlege kjeldematerialet, og arkeologane er i ferd med å gjere det utifrå sitt materiale, sjølv om det enno er lite utfyllande. Men dersom vi lyfter blikket eit stykke, utan å grave oss ned i detaljane, og prøver å sjå Stavanger i eit større perspektiv, og ikkje minst på trygg avstand, t.d. i Trondheim: Korleis ser då byen ut, eller rettare: Kva for ein by var dette, dersom det då var ein by?

Sett langt bortanfrå er det framfor alt som katedralby eller bispesete at Stavanger står fram. Det er ingen original tanke, men likevel kan det vere vanskeleg å ta heilt innover seg i dag kor fullstendig dominerande den religiøse innflytelsen var på dette samfunnet gjennom heile mellomalderen. Stavanger var grunnlagt som bispesete tidleg på 1100-talet, og flyttinga av

Runekorset til minne om Erling Skjalgsson stod opphavleg ved vegen langs Breiavatnet. Korset vart seinare flytta til hagen ved Stavanger Museum, der dette fotografiet er teke. I dag er korset flytta inn i museet. Foto: Stavanger kommune/Byarkivet

Prospekt av Stavanger frå tidleg på 1800-talet, før dei store endringane i bylandskapet tok til. Vegen til byen langs Breiavatnet går der mellomaldervegen gjekk. Byningane på vestsida av vatnet ligg om lag der byens badstove stod. Foto: Wikimedia Commons.

bispetet til Kristiansand vel 500 år seinare gjorde byen til ein provinsiell avkrok, sjølv om bispetet i mellomtida hadde mista nesten all økonomisk, religiøs og verdsleg makt.

Kongen og byen

Eit påfallande trekk ved Stavanger i norsk samanheng er mangelen på kongeleg nærvær. Her var ein kongsgard eller eit kongeleg anlegg, men den kan like gjerne ha vore sete for ein kongeleg embetsmann. Byen opptreer nesten aldri i kjeldene i kongeleg samanheng. Dette har Stavanger til felles med Hamar, ein annan bispeby frå 1100-talet som har svært mange parallellar til Stavanger.

Kongemakta fekk i staden sitt maktsentrum på Avaldsnes i Nordfylket, som i løpet av 1200-talet blir utbygd som eit stort kongeleg anlegg med eit prestekollegium knytta til den kongelege Olavskyrkja der. Eit kongeleg kapell var også Peterskyrkja på Sørbø på Rennesøy, men her er det ingen opplysingar om at garden vart brukt som kongeleg residens i særleg grad.

Likevel er det påfallande at det ikkje var eit einaste kongeleg kapell eller residens i Stavanger eller på Nord-Jæren, men derimot i Eigersund og på Lista. Det er først på 1400-talet at kongemakta ser ut til å gjere seg gjeldande i Stavanger, med Erik av Pommerns byprivileger frå 1425 og oppretting av embetet som byfogd. Stavanger er fram til 1400-talet først og fremst ein bispeby, eit kyrkjeleg maktsentrum, og det er i denne konteksten at byen må undersøkast og forståast.

Bispen og byen

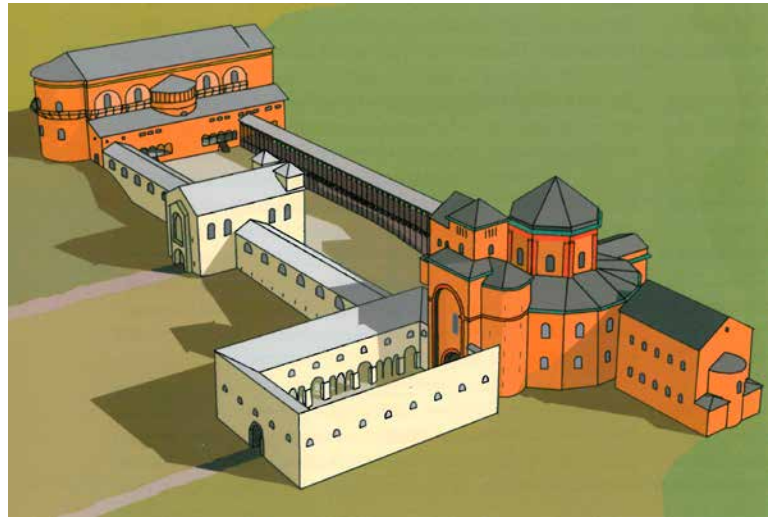
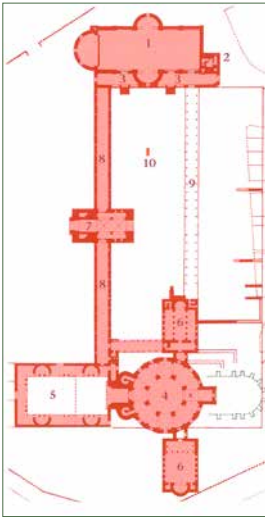
Den seinare utviklinga i Stavanger har gjort at berre domkyrkja og delar av bispegarden står att frå mellomalderen, og desse to anlegga dominerer også forståinga vår av byen i mellomalderen. Det er ikkje heilt feil, men heller ikkje heilt rett. Arkeologiske og historiske kjelder fortel oss at det i Stavanger vart bygd opp eit heilt religiøst landskap i løpet av 11-1200-talet, slik at byen omkring år 1300 kunne presentere seg som eit religiøst mikrokosmos på linje med andre bispebyar på same tid i heile Vest-Europa. Dette var ikkje noko som berre «skjedde», men var eit resultat av eit langsiktig arbeid for å skape ein by etter eit europeisk ideal.

Sentrum i dette religiøse landskapet var sjølvstøtt domkyrkja, med sine mange altar og relikviar som gav byen eit himmelsk vern, sitt presteskap (domkapitlet) og på toppen bispen som styrte bispedømet med guddommeleg mandat og apostolisk suksesjon. Bispen residerte ved sidan av domkyrkja i sitt *palatium*, ein residens bygd opp etter same modell som kongens og erkebiskopens palass i Bergen og Nidaros. Ordet «gard» som blir brukt på norsk, som t.d. kongsgard og bispegard, gir i dag feil assosiasjonar, og tilslører at det er tale om residensar eller palass for overklassen og ikkje ein stor bondegard som i folkeeventyra.

Ein slik residens skulle innhalde tre element som vi finn heilt frå Karl den store sitt palass i Aachen: hallen (*aula*), kapellet (*capella*) og den private bustaden (*camera*). Desse tre elementa høyrde til hos alle som ville rekne seg som verdslege og geistlege stormenn, også her i landet. Bispens private kapell er stadig bevart, og dei nokre av dei andre delane er omtala i skriftlege kjelder, som litlestova (*litlastofvui*), setstova (*sæzsstofonne*), julehallen (*joola hallone*) og den måla hallen (*steindahallone*). Særleg den siste må ha vore eit prektig syn. Der var også møterom eller målstove (*malstofu*), eit høgt tårn, og nede ved utløpet av Skolebekken hadde bispen eigne bryggjer og truleg også lagerhus og sjøbuder. Bispen var også ansvarleg for utdanning av nye prestar gjennom ein katedralskule, og det låg eit eige skulehus av stein rett aust for bispegarden. Dette var det einaste skulehuset vi kjenner her i landet i mellomalderen.

Dei fleste bygningane i residensen var av stein, noko som tydeleg signaliserte at bispen levde på eit høgare plan og etter andre ideal enn dei aller fleste andre i byen. Mellom bispekapellet og koret i domkyrkja var det ein overbygd gang eller korridor, slik at bispen kunne bevege seg trygt, tørt og usett mellom palasset og katedralen der han hadde bispesetet sitt – ein stol eller *kathedra* – framme i koret. Slike overbygde gangar er kjende frå andre bisperesidensar, ofte i form av ei bru mellom bygningar, og dessutan også frå kongelege palass. Stavanger er spesiell ved at bispens palass ligg på eit platå nedanfor kyrkja, slik at gangen måtte leggjast på bakkeplan.

Katedralen er også framheva i landskapet ved at terrenget omkring vart delvis gravd bort (mot sør) og delvis bygd opp med terrasser (mot aust),

Rekonstruksjon i plan og perspektiv av Karl den Store sitt palass i Aachen i Tyskland. I framgrunnen kapellet og bakerst hallen, som er samanbundne med lange svalgangar. Begge er enno bevart i litt ombygd form. Plasseringa av den private delen er noko usikker. Kilde: Michael Imhof Verlag

slik at han framstod i landskapet som liggande på eit platå heva over resten av byen, berre med den mindre Mariakyrkja ved sidan av seg. Mot vest og Vågen skråna terrenget sterkt nedover, kanskje med store trapper som gjorde tilkomsten monumental og imponerande. Slike «Domberg» er eit vanleg trekk særleg på kontinentet, der det var vanleg å legge katedralane på eit høgt punkt der dei dominerte landskapet omkring seg. Før 1272 hadde katedralen eit høgt vesttårn, og seinare må vi rekne med at det var i det minste ein takryttar over taket som gjorde katedralen meir synleg på avstand enn i dag. Med dei to kyrkjene side om side oppe på platået – og kanskje andre bygningar vi ikkje kjenner i dag – har «Domberget» på lang avstand signalisert at her låg byen sitt maktsentrum.

Men kvifor ligg bispegarden på sørsida og mykje lågare enn katedralen? Kvifor ikkje oppe på platået på nordsida av katedralen? På sørsida måtte terrenget i tillegg planerast og truleg fyllast ut i Breiavatnet for å skaffe byggeplass nok. Det ville vel vere enklare å legge bispegarden på nordsida av katedralen, oppe på platået? Etter mitt syn var det truleg for at bispegarden skulle vere godt synleg frå sør og vest, som er nettopp dei retningane folk kom til byen frå til lands og til sjøs. Oppe på platået ville bispegarden vere løynd bak katedralen. Det var derfor tydeleg for alle som kom til byen kven som var herre over Stavanger.

Ved austsida av Breiavatnet, der vegen sørfrå kom inn mot byen, stod det store steinkorset som var reist til minne om Erling Skjalgsson etter at han vart drepen i 1028. Dette er det eldste kristne monumentet i Stavanger, og plasseringa var ei klar markering av at dette var ein kristen stad alt då. Seinare har korset fungert som ei grensemarkering og eit signal, på same måte som steinkors vi kjenner andre stader. T.d. stod det eit trekors i Nidaros på Brattøra ved munningen av Nidelva, og på slutten av 1200-talet

Nidarosdomen og Erkebispegarden i Trondheim sett frå lufta mot nord. Dette er det best bevarte anlegget av sitt slag i Norden, og viser korleis slike monumentale anlegg dominerte bylandskapet. Foto: Privat.

reiste erkebiskop Jon eit prektig marmorkors med lang innskrift ved vegen inn til Nidarosdomen.

Men bispesetet var berre eit midtpunkt. I tillegg vart det etablert fleire andre religiøse lokalitetar eller institusjonar som til saman gjorde byområdet til eit kristent landskap. På austsida av Skolebekken låg Peterskyrkja som tilhørde kongen, jamfør Peterskyrkja på Sørbø. Omkring 1272 oppretta kong Magnus og biskop Torgils i lag eit hospital for gamle og sjuke ved denne kyrkja, ei stifting som stod ved lag heilt til 1800-talet og som er grunnlaget for dagens sjukehus. Eit hospital var ein viktig del av eit fullstendig utvikla bysamfunn, og uttrykte Kyrkja sitt sosiale ansvar. Hospitalet låg gjerne i utkanten av byen, men attmed vegen eller inngangen til byen, for å kunne tiltrekke seg gåver og almisser frå dei reisande. Her var også ei bru over bekken (i alle fall i etter-reformatorisk tid), og denne brua kan godt vere like gammal som hospitalet eller eldre.

Mariakyrkja, som var soknekyrkje for ein del av byen og bygda omkring byen på slutten av 1200-talet, låg berre 10-12 m nord for katedralen. Kyrkja låg under domkapitlet, og prinsippet med ei mindre kyrkje ved sidan av katedralen fanst også i Bergen (Store og Vesle Kristkyrkje), i Oslo (Hallvardskatedralen og Olavskyrkja) og i Nidaros (Kristkyrkja og Mariakyrkja). Mariakyrkjegarden vart også brukt som tingstad i 1282/83, og dette kan vere ein lang tradisjon. I Bergen var også Mariakyrkjegarden der møtestad for bytinget.

Martinskyrkja, som var vigd til biskopen St. Martin av Tours, låg kanskje også på toppen av dette plataet, nordvest for Mariakyrkja. Det var

ei soknekyrkje som berre er omtalt mellom 1290 og 1330, men var truleg eldre.

I skråninga vest for det lave eidet mellom Breiavatnet og Vågen låg St. Olavsklostret, sannsynlegvis eit benediktinarkloster som var grunnlagt før 1130. Det er mykje – eigentleg det meste – som er usikkert omkring historia til dette klostret, og det er blitt blanda saman med grunnlegginga av augustinararklostret på Utstein, som er vigd til St. Laurentius. Etter mitt syn er det ingen samanheng her, og Olavsklostret kan godt ha eksistert til seinmellomalderen. Mangelen på bevart kjeldemateriale kan ikkje brukast som argument mot at klostret eksisterte langt fram i tid, for mange norske kloster er nesten heilt utan bevarte skriftlege kjelder.

Klostret har også hatt ein annan attraksjon: Heilt fram til 1800-talet fanst det ei Olavskjelde ved restane av klostret (Olavskilden). Denne kjelda hadde svært godt vatn som folk frå heile byen kom hit og henta. Historia til kjelda er uklar, men dersom ho er ei av dei mange heilage Olavskjeldene rundt om i landet, kan kjelda ha vore medverkande til at eit kloster vart lagt akkurat her og vigd til nettopp denne helgenen. Ved Olavsklostret i Bergen (i dag domkyrkja) er det innbygd ein brønn i tårnfooten, og bak klostret var det til nyare tid ei kjelde med svært godt vatn som folk frå heile byen brukte, særleg til tevatn (Bispekilden).

Sett under eitt utgjer dette eit interessant religiøst landskap som var ferdig utvikla omkring år 1300: Byen er avgrensa av Breiavatnet og Skolebekken på ei side, og Vågen og Østervåg på den andre. Den einaste landforbindelsen ned Olavskleiva er stengt eller kontrollert av Olavsklostret. Den andre vegen til byen sørfrå blir først møtt av det store steinkorset, og deretter Peterskyrkja med Hospitalet før ei bru fører over bekken og inn til sjølve byområdet. På landsida er byen såleis omgitt av kristne monument og byggverk som både er eit åndeleg vern for byen og eit klart signal til den reisande om at dette er ein stad under Guds vern.

Inne i byområdet dominerte dei tre kyrkjene som låg på bergryggen som fører frå katedralen til Valberget, med skråning ned mot Vågen og Østervåg, slik at dei var godt synlege frå begge sider. Kyrkjene inne i og omkring byen var forbundne gjennom prosesjonar på dei ulike festdagane, der kvar av dei hadde si rolle. Med både katedral, bisperesidens, katedralskule, soknekyrkjer, kloster og hospital hadde Stavanger omkring år 1300 fått heile den kyrkjelege «infrastrukturen» og alle dei ulike institusjonane som eit mellomaldersk bysamfunn burde ha. Større byar kunne ha fleire og større kyrkjer, kloster og hospital, men grunnstrukturen var den same.

Dei timelege behov vart også tilgodesette: Ved Kannikbekken låg kverner til maling av korn for det daglege brød, og mellom Breiavatnet og Olavsklostret låg ei badstove som sikkert var felles for alle i byen, slik det var vanleg over heile Norden. Dei var brannfarlege og låg derfor i utkanten av byane, og plasseringa ved Breiavatnet var heilt ideell.

Det kan og bør også ha eksistert eitt eller fleire gilde i byen, men det er ikkje bevart opplysingar om slike. Gilda hadde som regel eit altar i ei av kyrkjene i byen, og altarpresten var også gildeprest.

Aristokratiet og byen

Men Stavanger var ikkje berre ein by av prestar og munkar. Dei aller fleste fastbuande var heile vanlege menn og kvinner – kor mange dei var er omdiskutert – som dreiv handel og handverk. Men Stavanger var også sentrum for eit større omland. Det er få eller ingen område i landet der det ligg så mange gamle sete for aristokratiske slekter som nettopp omkring Stavanger. Desse hadde også Stavanger som ein naturleg møtestad, og ikkje minst var katedralen ein føretrekt gravstad for dei mest fornemme, noko t.d. den store gravsteinen som vart lagt over grava til Håkon på Rege, som døde i 1304, viser.

I kyrkjene omkring Stavanger finst eller har funnest ei stor gruppe mellomalderske gravminne, t.d. på Sørbo, Finnøy, Talgje, Tjora, Sola, Hausken og Årdal. Nest etter samlinga i Nidarosdomen er dette den største gruppa med gravminne i Noreg på eit avgrensa område, og viser tydeleg eit «cluster» av aristokratiske slekter i området.

Omkring Stavanger, frå Ognå i sør til Rennesøy i nord, låg eller ligg det også ei heil gruppe med små ein-cella kyrkjer av same form og størrelse som Bispekapellet, t.d. Hundvåg, Bru, Viste, Haugvaldstad, Orre og Ognå. Dei fleste ligg på gardar som også er kjende som sete for slekter som på denne tid tilhørde det norske aristokratiet, og dei må vere bygde som private kapell. Ingen andre stader i Noreg har vi ein tilsvarande situasjon, og det tyder på ei tett samhandling mellom byggjemiljøet i byen og omlandet. Dei viktigaste postane ved både bispesetet og den kongelege administrasjonen av området vart ofte rekrutterte frå det lokale aristokratiet, og inntektene og statusen var viktige for å kunne halde oppe slekta sin posisjon.

Som tidlegare nemnt, ville det vere heilt naturleg at det fanst minst eitt gilde i Stavanger som var den sosiale møtestaden for den regionale overklassen, slik som t.d. Miklagildet i Nidaros

Lufffoto frå 1940-åra av ruinen av Hamar domkyrkje og bispegarden, seinare låve på Storbamar gard. Den gamle bygrunnen er blitt til åker og eng. Kunne dette like gjerne ha blitt lagnaden til Stavanger?

Ruinen av Hamar domkyrkje i 1840-åra, med berre den eine søylerekkja som stikk opp av steinhaugane. Slik kunne det også ha gått med Stavanger etter at bispesetet vart flytta. Maleri av Joachim Frich i 1855.

eller Mariagildet i Bergen, som begge hadde ein eigen gildeskåle. Det fanst fleire gilde i Hordaland, t.d. Olavsgildet på Onarheim, Mikaelsgildet på Voss og gildet i Kinsarvik, og på Ådland på Stord er namnet Gildeskålbakken bevart. Sjølv om ingen bevarte skriftlege kjelder omtaler eit gilde i Stavanger, så kan eit slikt likevel ha eksistert, forbyen var stor nok til å ha grunnlag for minst eitt gilde. Svært få gilde etterlet seg skriftleg materiale, og det er heilt tilfeldig kva som har overlevd av opplysingar fram til vår tid. Ein kunne t.d. ha venta seg at byen sin viktigaste helgen, St. Swithun, vart æra med eit gilde som møttest på festdagen hans den 2. juli og andre store høgtider.

Oppsummering

Så kva var Stavanger i mellomalderen? Var det «Livet på Straen» anno 1300, ein fredeleg idyll ispedd klokkeklang, prosesjonar og messer? Eller var det ein koloni grunnlagt av konge- og kyrkjemakt, som levde høgt på dei skattar, avgifter og andre verdiar som kunne tynast ut av folket i distriktet, og som imploderte då Reformasjonen slo beina unna dette systemet? I norsk historieskriving har idylliseringa av mellomalderen stått sterkt, med framheving av dei vakre sidene og mindre vekt på det negative. Frå 1800-talet vart høg mellomalderen før 1350 brukt som eit positivt motstykke til «danske-tida», og dette inntrykket lever vidare heilt fram til i dag.

Stavanger var saman med Hamar den mest kyrkjedominererte byen i

norsk mellomalder, og byen er gradvis og systematisk blitt utvikla for å bli ein by etter europeisk målestokk. Dette arbeidet var fullført omkring år 1300, samtidig med at katedralen og bisperesidensen sto ferdig oppbygd etter brannen i 1272. Men sjølv om Stavanger hadde fått ein fullt utvikla infrastruktur, var næringsgrunnlaget like farleg einsidig som i dag: Det meste av byen levde av aktiviteten omkring bispesetet. Men i motsetning til Hamar, som først skranta og så forsvann heilt etter at bispesetet vart nedlagt, klarte Stavanger å utvikle nye næringsvegar, og vart til det Stavanger vi kjenner frå 1600-talet og framover. Samanlikninga gir likevel grunn til ettertanke: Kunne også Stavanger ha blitt til åker og eng slik det skjedde på Hamar, der berre noko av murane og søylerekkjene i katedralen stakk opp av grushaugane, og restane av bisperesidensen vart bygd om til fjøs og stall?

Stavanger domkirke – den menneskelige katedralen

Morten Stige

Sett fra den gamle hovedinnfartsveien til Stavanger dominerer domkirken med den flotte østfronten over Kongsgård og Breiavatnet. De fleste byprospektene fra 17- og 1800-tallet viser kirken fra denne siden. Denne akvarellen er malt av FO Scheel i 1793. Foto: MUST/ Museum Stavanger

Domkirken i Stavanger er Norges best bevart middelalderkatedral. Selv om Stavanger i en lang periode ikke var bispesete, har hele kirkebygget vært i kontinuerlig bruk i nær 900 år. Domkirkens tilstedeværelse gjør noe med byen. Der den ligger på høyden innerst i Vågen er det fortsatt Stavangers viktigste bygning - slik den har vært i hele sin historie. Nå er det den symbolske betydningen som får domkirken til å rage, tidligere raget den også som representant for kirkemakten og i bokstavlig forstand som byens høyeste bygning.¹

De andre middelalderkatedralene

I løpet av middelalderen fikk vi 5 bispeseter i Norge. Oslo, Bergen og Trondheim går tilbake til 1060- og 1070-årene, mens Stavanger trolig ble bispesete i løpet av 1120-årene og Hamar kom til i 1153. I Bergen er ingenting bevart av Kristkirken, Oslo har en knehøy ruin etter St Hallvardskirken, mens Hamar har bevart den ene arkaderekken i sin flotte

Når du kommer inn i kirken trekkes oppmerksomheten mot alteret, takket være effekten av det rike østvinduet og det lyse gotiske koret. Skipet har en helt annen tyngde, og uten elektrisk lys var kontrasten langt sterkere. Foto: Gram/Schjelderup.

domkirkeruin. Bare Trondheim og Stavanger har sine middelalderkatedraler i behold. Nidarosdomen stiller i særklasse ikke bare i Norge, men også i nordisk sammenheng. Det er Nordens fremste eksempel på en høygotisk katedral og har sin plass midt i den europeiske arkitekturutviklingen på 1200-tallet og inn på 1300-tallet. Mesteparten av langskipet og vestfronten er imidlertid en rekonstruksjon med et så usikkert grunnlag at det i beste fall kan kalles en gjenskapning. Mellom 1531 og 1930 var bare tversskipene og langkoret i bruk som kirke.

Stavangerdomens plass blant Nord-Europas domkirker er som den menneskelige katedralen. Med sine 65 meters lengde og enskipede kor har den aldri kunnet konkurrere med Nidarosdomens majestetiske skala. Sett fra England likner den ikke en domkirke, men en rik soknekirke. Det sier en del om situasjonen i Norge når vi vet at bare Nidarosdomen med drøye 100 meter utvendig lengde og Hallvardskatedralen i Oslo med ca 70 meter, faktisk var lengre enn Stavanger domkirke. Riktignok var middelalderen på mange måter en storhetstid i Norge, men i europeisk sammenheng var den norske økonomien beskjeden og verken kirke, konge eller stormenn hadde samlet nok ressurser til virkelig å bygge stort. Det gir oss andre kvaliteter: Små, men utsøkte kirker som Urnes stavkirke, steinkirken på Hove i Vik i Sogn eller miniatyrkatedralen i Stavanger. Det er kirkebygg som har de fleste av elementene fra storkirkene og som er oppført med svært høy håndverksmessig kvalitet, men hvor skalaen fortsatt er menneskelig.

Romvirkningen i de franske katedralene er fantastisk. I katedralen i Beauvais er det 48 meter opp til hvelvet. Det tilsvarer et høyhus på 16

etasjer. Som besøkende blir du først og fremst minnet om din egen ubetydelighet. Når du går inn i Stavanger domkirke opplever du noe helt annet; et forløp med ulike romvirkninger. Den mørke forhallen åpner seg mot det høyloftede skipet, som i sin tur hadde en ganske smal korbueåpning mot det gotiske koret med store lyse vinduer. Du fatter med en gang sammenhengen og rommets innretning mot alteret i øst. Dette er et kirkerommet som tar i mot besøkeren og gjør ham til mer enn statist.

Den romanske kirken

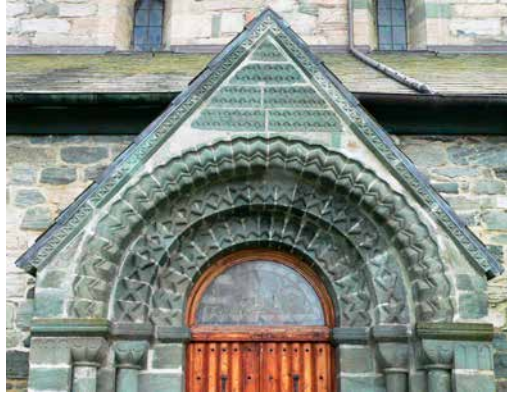
Dagens kirke er et resultat av et langt og innholdsrikt liv med tre store byggefaser; oppføringen på begynnelsen av 1100-tallet, korutvidelsen på slutten av 1200-tallet og restaureringen i siste halvdel av 1800-tallet. Hovedtrekkene er at skipet er bygd i romansk stil mens kor og forhall er gotiske. Det gir en kirke med et sterkt stilbrudd, men også med en rikdom og variasjon i utsmykningen som gjør den særlig interessant. Domkirken er en innføring i vestnorsk middelalderarkitektur under ett tak.

Byggestarten er ikke omtalt i verken sagaer eller brev. Det finnes ingen andre kilder enn kirken selv og de arkeologiske kulturelagene under den. Første byggetrinn var det romanske koret som er borte uten andre spor enn grunnplanen. Kulturelagene er for det meste ødelagt av bygging, restaureringer og tidligere undersøkelser. Det er funnet fire stolpehull under koret som indikerer en eldre trekirke på stedet. Det er en svært rimelig antagelse. En stenbasilika som domkirken har oftest en forløper. Her kan det ha ligget en kirke allerede på 900-tallet. Hvilket stiluttrykk det romanske koret hadde vet vi lite om, men det er trekk ved skipet som muliggjør en byggestart allerede i siste tiår av 1000-tallet.² Det er i så fall en liten generasjon før Reinald - som omtales som Stavangers første biskop - kom fra England i 1120-årene. Kanskje er bispesetet eldre, eller kanskje ble kirken påbegynt på kongelig bud eller av en stormann med kongelige ambisjoner.

Det vi vet er det vi fortsatt kan oppleve. I 1150 kunne biskop Jon feire

Det er ikke bevart noe middelaldersk avbildning av St. Svithun i Stavanger. Østfrontstatuen av biskopsbelgenen er hugget av Stinius Fredriksen og kom ikke opp før i 1962. Kongehodet er ekte middelalder og er blitt tolket som Erik Magnusson. Foto: Morten Stige.

Romansk stenbyggekunst i skipet. Den kraftige runde pilaren med «fjærkapitelet» og de små påklistrede hjørevoluttene er typiske for den anglonormanniske stilen. Det er også chevronene - sikksakkbordene og terningkapitelene på nordportalen. Det lille fiskemonsteret som stikker ut under en av pillarene er skummel, men holdes godt i ørene. Da er det verre med heksa som rir baklengs på en manticora – et indisk monster med mannehode og løvekropp. Halen stikker som en skorpion. Synden er alltid til stede og bare den som er sterk i troen kan være trygg. Foto: Morten Stige.

messe ved hovedalteret i en ferdigbygget domkirke viet til den engelske St. Svithun. Kirken hans var også engelsk på mange måter. Utsmykning og bygningsdetaljer var inspirert av storslagne katedraler som dem i Durham og Ely. Etter den normanniske invasjonen av England i 1066 kaller vi arkitekturen i England og Nord-Frankrike for anglonormannisk. Typisk for den anglonormanniske stilen er terningkapitéler, foldekapitéler og voluttkapitéler som Stavanger har flere originale tolkninger av. Andre engelske trekk er sikksakkbordene, «chevronene», som finnes i arkadebuene og over skipets sideportaler. Planen med vesttårn og rett avsluttet kor kom også fra England sammen med de ledende bygningsfolkene. Stenbyggekunsten kom til Norge nettopp i disse årene, så det var nødvendig å hente ekspertise utenfra. Den lett håndterlige og robuste bygningstenen til de finhugne detaljene fant man heldigvis nærmere. Den karakteristiske grønnskiferen finnes på Rennesøy, mens den lysere kleberstenen som ble tatt i bruk etter hvert kan ha kommet fra Fjøløy ved Utstein.³ Ved hjelp av lokal sten og begrensede budsjetter skapte den engelske byggmesteren en unik kirkebygning som klart skiller seg fra det som ble bygget i England.

Mesteparten av murverket i de romanske delene er bygget opp av kløvd natursten. Det er et murverk som har vært kalkpusset fra starten av, både for å holde vannet unna og for å synliggjøre et mest mulig markant landemerke. Den hvite kirken raget over byens brune trehus. Innvendige pussflater hadde også kalkmalerier i sterke farger. De presise og til dels gåtefulle

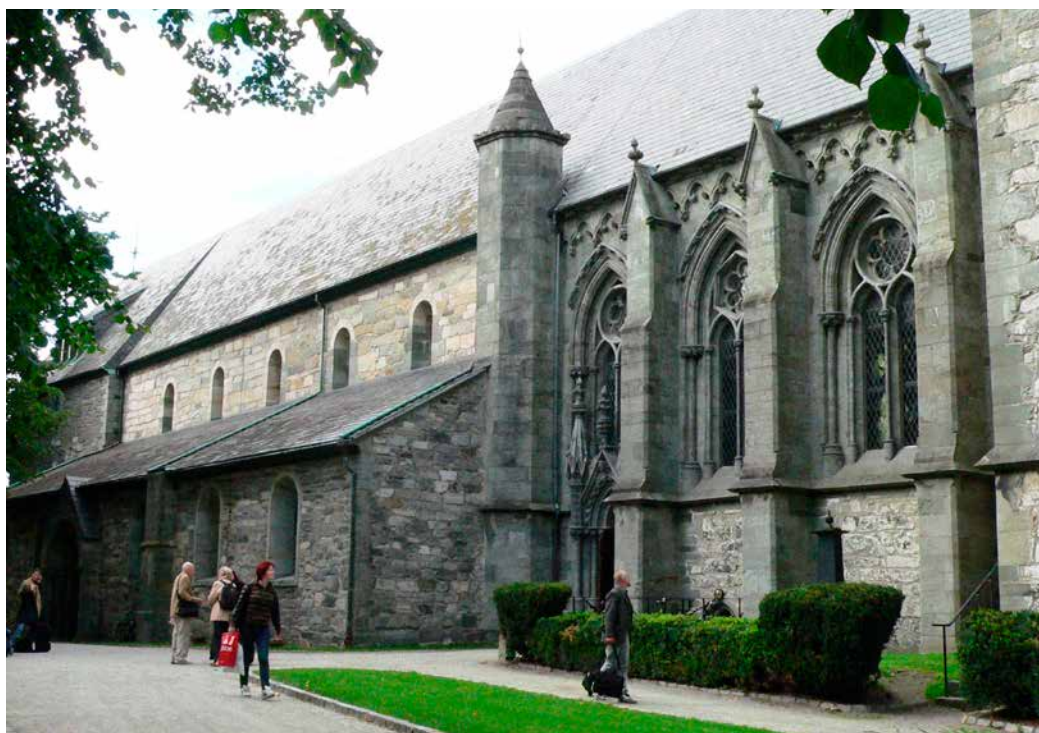
Overgangen mellom romansk skip og gotisk kor er et sterkt stilbrudd. De åttekantede tårnene tar opp møtet på en svært elegant måte. Bruddstenmurverket på skipet og de nedre delene av koret mangler pusken og kalken som skal til for å få frem kontrastene til de fint hugne stenene oppover i kormuren og rundt vinduer og portaler. Foto: Morten Stige.

stenskulpturene vi finner rundt om i kirken, på kapiteler og portaler, var også fargesatt. At gråsten oppfattes som mer ekte, og dermed vakrere enn sterke farger, er en oppfatning som kom med klassisismen på slutten av 1700-tallet og som er blitt forsterket av 1900-tallets modernisme. I middelalderen var man ikke redd for farger, forgylling og andre sterke virkemidler. I dagens kirke er det bare prekestolen og epitafiene fra barokken som gir oss et inntrykk av fargeholdningen i interiøret på 1100-tallet.

Stavangergotikken

I de islandske annalene kan vi lese at Stavanger brant i 1272. Et avlatsbrev fra erkebiskopen i Nidaros datert august 1275 ga avlat til den som bidro til gjenoppbygging av den nedbrente katedralen og bekrefter at kirken ble rammet og at byggearbeidene var i gang. Brannen ble antagelig et kjærkomment påskudd for den nyinnsatte biskop Arne til å bygge et nytt og større kor. Kirken ble forlenget østover og koret ble så høyt at hele kirken fikk én mønelinje. Ikke minst kunne biskopen nå bygge i den nye gotiske stilen med ribbehvelv, store vinduer og rikt uthugget bladverk.

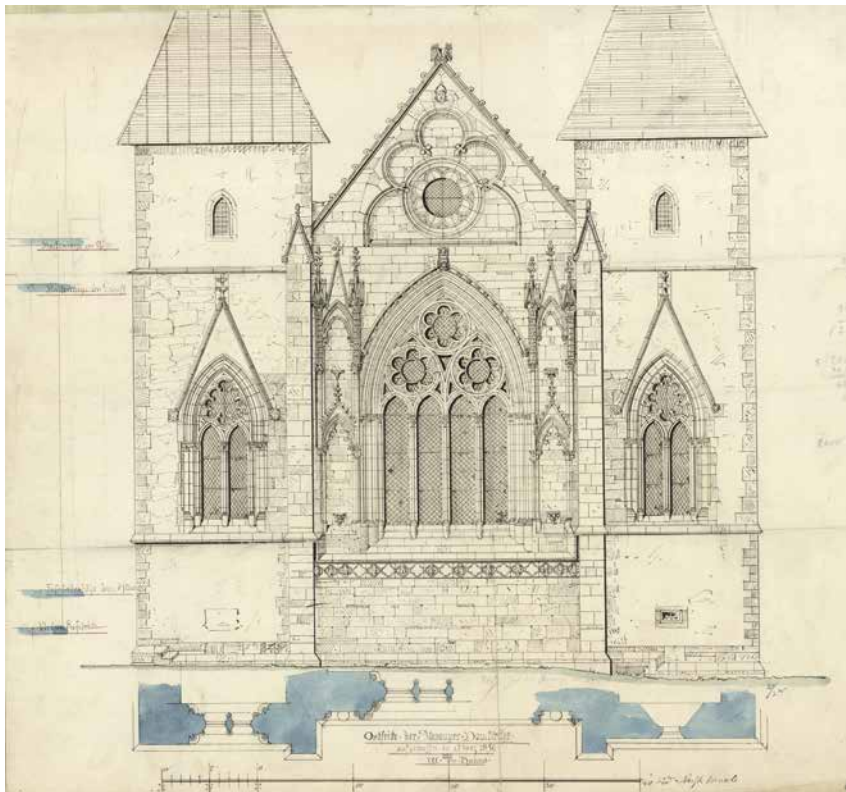
Det er et sterkt stilbrudd mellom koret og det mer enn 150 år eldre skipet. Mens skipet har rene, kalkpussede flater, små vinduer og vannrette linjer er korets vegger rikt dekorerte med dominerende vinduer og elementer som gavler og spir som peker mot himmelen. Mye av murverket er

hugget som presise kvadre. For å binde de to bygningsdelene sammen har man plassert et lite tårn på hver side. Det er et godt grep som både tar opp forskjellen i bredde og stiluttrykk.

Med det nye koret fikk kirken en ny hovedfasade. Gavlen med det store østvinduet ble flankert av to tårn. Det er et helt originalt grep som kompenserer for de manglende sideskipene og gir en monumentalfasade som i virkning kan måle seg med vestfasadene på andre domkirker. Før brannen hadde kirken et romansk vesttårn ut mot Vågen som markerte fasaden og hovedinngangen. Etter brannen blir vestpartiet utvidet i grunnplan, men dagens vestparti har den samme mønelinjen som resten av kirken. En enkel spissbuet portal og ett enkelt vindu i en pusset murgavl er hele vestfasaden. Murtykkelsen kan tyde på at man hadde planer om et skikkelig tårn. Vi vet ikke om det faktisk ble bygget, men raste ned, eller om pengene slapp opp. Domkirkens virkning for den som kom landeveien og så kirken østfra over Breiatvatnet ble desto sterkere. Alle de senere prospekter av kirken er tegnet med et slikt ståsted. Med enkle midler skapte byggmesteren en virkelig domkirkefasade mot øst.

I interiøret merker man først forskjellen i lysinnslipp. Det vil si hvis man får skrudd av det elektriske lyset som ødelegger det meste av denne effekten.

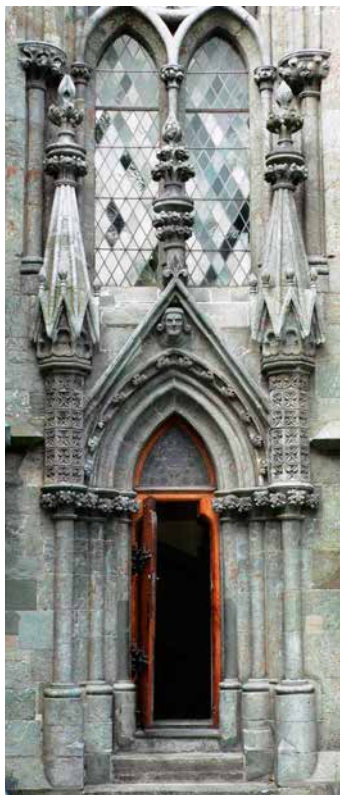

Tegningen av østfasaden før restaureringen er utført av arkitekt Wilhelm von Hanno i 1856. Den detaljrike tegningen viser at den store restaureringen ikke har endret korets karakter. Det originale grepet er å bruke de to sidetårnene til å gjøre korauslutningen til kirkens hovedfasade. Kilde: Stavanger kommune/Byarkivet.

Biskopshodet høyt oppe i korgavlen har sett ut over Breiavatnet i 700 år. Vi regner med at det representerer korets byggherre biskop Arne. Det groteske hodet på nordsiden av koret er et enda finere eksempel på stenhuggerens arbeid på 1200 tallet. Øynene er hule og munnen skjærer en grimase som en gresk tragediemaske. Her får vi et glimt inn i syndrens evige pine. Foto: Morten Stige

Korets biseportal er plassert vis a vis bispekapellet og er korets eneste opprinnelige portal. Til gjengjeld er den svært elegant med flotte blomsterprydete spir – fialer. På kapitelene finner vi det stiliserte bladverket i engelsk «decorated style» som preger hele koret. Korvinduet er et godt eksempel på kombinasjonen av det typiske og det særegne. Det høyreste vinduet kunne godt vært plassert i en engelsk kirke på slutten av 1200-tallet, men det sekskantede åpningen på toppen er særegen og uten kjente forbilder – ekte Stavangergotikk. Foto: Morten Stige

Denne tegningen av koret rensket for inventar, tydeliggjør virkningen av de rikt utformede vinduene og hvelvet. Både vindusomramminger og hvelvribber ble sterkt markerte som kontrast til de hvitkalkede murflatene. I skipet forsvinner taket opp i mørket, mens i koret er hvelvet en viktig del av romvirkningen. Tegningen av arkitekt Franz Wilhelm Schiertz, som var en norsk-tysk maler og arkitekt, født 4. august 1813. Koret er tegnet i juli 1842. Kilde: Stavanger kommune/Byarkivet.

Guttehudet ved sakristiportalen er et av korets fineste. Rosengralanden rundt hodet blir ofte brukt som tegn på hertugverdighet og det passer godt for Haakon Magnusson, lillebroren til Erik som vi ser fremstilt med krone på den andre siden av portalen. Faren deres Magnus Lagabøter som var konge da koret ble påbegynt, er plassert på den andre siden av rommet over den hellige utslagsvasken – piscinaen. Døpefonten er hugget av den samme lyse kleberstenen med marmoreringer som resten av koret. Det er ypperlig bygningssten som egner seg godt til det presise arbeidet. Foto: Morten Stige

Dagslysets virkning i de to bygningsdelene er svært ulik og enda mørkere var skipet før sideskipsvinduene ble utvidet etter reformasjonen. Lyset fra korvinduene bidrar til å trekke oppmerksomheten mot høyalteret oppe i koret. Korbuen var opprinnelig smalere og hadde i tillegg dører som kunne lukkes, antagelig med gitter. Her var det «bare se men ikke røre». Rommet var for prestskapet mens menighet måtte følge messen fra sine plasser i skipet. Koret var likevel kirkens liturgiske og visuelle fokuspunkt.

Det gotiske koret er et smykkeskrin i norsk gotikk. Noen av de mest interessante smykkene er de 35 kleberstenshodene som prydet både innside og utside på koret. Fortsatt er 18 originalhoder bevart på kirken. De forstiller blant annet to generasjoner konger; Magnus Lagabøter og sønnene hans Erik og Håkon. Dessuten har vi et bispehode øverst opp i korgavlen. Vi må tro det er byggherren biskop Arne, som har satt seg selv over både konge og kongssønner. Blant bygningene som er bevart fra norsk gotikk kan bare Nidarosdomen måle seg med kvaliteten i Stavanger domkirke både når det gjelder skulpturer og byggekunst. Det er likevel verd å merke seg at man ikke benyttet anledningen til å utvide koret med sideskip eller plassere tverrskip i overgangen mellom skip og kor. Man benyttet ikke de konstruktive mulighetene gotikken ga. Strebepillarer med støttebuer finner vi bare i Nidarosdomen. Økonomien tillot nok ikke slike ambisjoner i

Stavanger. I stedet bygget man nøkternt men utsøkt. Uansett var nok ikke kapitlet, biskopens presteskap, på mer enn 12 personer så det nye koret var stort nok.

Fortsatt så man til England for inspirasjon og trolig også byggmester. Selv om stenbyggekunsten hadde fått fotfeste siden kirken ble påbegynt skjedde stilutviklingen på kontinentet og i England. Norske byggfolk reiste ut og byggmestre ble hentet i et internasjonalt håndverksmarked. Sånn har det seg at det er Englekoret i Lincolnkatedralen i Nordøst-England som er det tydeligste forbildet for stavangergotikken.

Domkirken i byen

Domkirken ble lagt ved havnen innerst i Vågen, på toppen av en kort bakke. Landheving og utfyllinger gjør at kirken ligger lenger unna sjøen enn i middelalderen. Kirken skulle både være godt synlig for de som kom sjøveien til Stavanger og samtidig ha en plassering som gjorde at den domierte terrenget sett fra landeveien på den andre siden av Breiavatnet.

Terrenget faller brått øst for kirken. Da koret ble forlenget var det nødvendig å fylle opp terrenget. Til midten av 1800-tallet var det en høy forstøtningsmur noen meter øst for korfasaden. Det må ha gjort virkningen av den flotte østfronten enda mektigere. På toppen av forstøtningsmuren

Domkirken sett fra vest fotografert av tollinspektør Christensen i 1865. Det er et av de få bildene av kirken før restaureringen. Fortsatt er kalkpussen i behold. Det er også det sengotiske vinduet og Mariakirken som fungerte som brannvakt på den tiden. Kilde: Stavanger kommune/Byarkivet.

gikk kirkegårdsmuren som vi har bevart restene av langs spranget ned mot bispegården. Kirken hadde høye murer på to sider og slakere terreng på de to andre og det hele var gjerdet inne som en kirkegård.

Som vi ser på bildet av vestfronten lå det en stor murbygning rett nord for domkirken. Det var Mariakirken som ble revet i 1883. Da hadde den siden reformasjonen fungert både som rådhus og brannvakt. Opprinnelig var den bygget som soknekirke for byen en gang på slutten av 1200-tallet. Stavanger hadde altså to «søsterkirker», men med en ganske naturlig forklaring.

Tiden etter reformasjonen må ha vært krevende for kirkebyen Stavanger. Den katolske kirkens mange bygninger og institusjoner ble tatt over av kongen og for en stor del nedlagt. Inventaret i kirken viser likevel at det må ha vært velstand i byen og blant prestene når vi kommer til midten av 1600-tallet. Den praktfulle prekestolen og de flotte minnetavlene er blant de fineste barokkarbeidene vi har i Norge. Nok en gang var det en britisk håndverker av ypperste klasse som sto bak arbeidet. Skotten Andrew Smith kom til Stavanger i 1658 og er fortsatt mannen som gir farge til interiøret i domkirken.

I 1684 flyttet bispesetet likevel til Kristiansand og domkirken var ikke lenger domkirke. Biskebyen Stavanger hadde blitt degradert til en ubetydelig handelsby og katedralen ble soknekirke. Etter hvert greide driftige folk å bygge opp et næringsliv som gjorde at byen vokste slik at det igjen ble naturlig å gjøre den til domkirke. Siden 1925 har Stavanger vært bispesete.

Stavanger domkirke i verden

De norske domkirkene i middelalderen er gode illustrasjoner på at Norge var et land hvor impulsene reiste sjøveien. Man kan ikke snakke om et norsk særpreg på stenkirkene. Snarere er det regionale særpreg: Viken rundt Oslofjorden, Det indre Østlandet rundt Hamar, Vestlandet rundt Bergen og Trøndelag rundt Nidaros. Disse områdene var i kontakt med hverandre, men først og fremst hentet de inspirasjon og håndverkere fra utlandet. Fra Bergen og Stavanger var det ikke stort lenger å seile til De britiske øyer enn til Oslo.

Domkirkene langs vestkysten fra Stavanger og opp til Trondheim hører derfor først og fremst til en Nordsjø-kultur. Tidlig var England viktigst. Etter hvert fikk hanseatene en dominans som flyttet tyngdepunktet mot Østersjøen og de nordtyske byene. Siden kirkebyggingsperioden først og fremst er 1100 og 1200-tallet, er det de engelske trekkene som dominerer.

Domkirken inn i fremtiden

I seg selv er det langt mellom bygninger i Norge med 900 års historie. Når domkirken i tillegg er den bygningen som i mesteparten av denne perioden har vært byens største, og uten sidestykke viktigste, blir det enda mer

ekstraordinært. På den måten kan Stavanger domkirke bare sammenliknes med Akershus festnings betydning for Oslo og Nidarosdomen i Trondheim.

At domkirken nå igjen har behov for store restaureringsarbeider er urovekkende. Mye godt arbeid ble gjort for bare 14 år siden. Når vi ser hvor godt bygningen tross alt hadde greid seg gjennom 750 år frem til den store restaureringen i 1866-74, er det mye som tyder på at vi nå står overfor en mye raskere nedbrytning. At Kirkelig fellesråd og kommunen har utviklet et bredt prosjekt for å gjøre grundige undersøkelser og sette kirken i stand igjen er betryggende. Det er et krafttak å finansiere en så krevende restaurering, men oppgaven er overkommelig når vi sammenlikner ressursbruken til å få reist kirken i middelalderens Stavanger med knapt 1000 innbyggere, og økonomien i dagens oljehovedstad.

En ny hovedrestaurering utløser også muligheter. For det første er det en anledning til å få kalkpusset bruddstensmurene slik de har vært siden kirken var ny og inntil Gerhard Fischer hugget pussen ned i 1930-årene.⁴ Det vil både styrke det arkitektoniske uttrykket og gi bedre beskyttelse for murverket. Dernest er det en mulighet til å gjøre vitenskapelige undersøkelser av kirkebygget. Fortsatt er det for eksempel en åpen diskusjon om kronologien i de eldste delene. Et restaureringsprosjekt må også inneholde ressurser til forskning og formidling. Å ta vare på bygningen i sten og kalk er helt nødvendig, men å fortelle de mange historiene som kirken inneholder til dagens siddiser er kanskje like viktig.

Litteratur

Bruland, Inge 1999: *Stavangerkatedralen, Vår enestående nasjonalhelligdom*, Stavanger.

Fischer, Gerhard 1964: *Domkirken i Stavanger, Kirkebygget i middelalderen*, Oslo.

Hohler, Chrisopher 1967: Remarks on the earley cathedral of Stavanger and related buildings, *Universitetets oldsaksamling årbok 1963-64*, Oslo.

Stige, Morten 1997: *Stavangerkorets utvidelse og innflydelse*, Hovedoppgave Universitetet i Oslo.

Noter

- 1 Domkirken var byens høyeste bygning frem til Valbergtårnet sto ferdig i 1853.
- 2 Midtskipets pilarer med feite putekapiteler og små, påklitrede hjørnevolutter har nære paralleller i tverrskipet i katedralen i Ely med antatt byggeperiode ca 1081-1093. http://www.crsbi.ac.uk/search/location/cathedral*/site/ed-ca-elyca.html (23.11.13) kap VIII. Forbindelsen til Ely ble påpekt først av Gerhard Fischer.
- 3 Stige 1997, s 40-43.
- 4 Fischer forteller selv hvordan han hugget ned pussen for å få frem bygningshistorien. Den pussen han hugget ned var uansett, hvertfall i hovedsak, sementholdig puss fra 1800-tallsrestaureringen og ikke den originale kalkpussen. (Fischer 1964. s 10 ff).

Merker og spor på bygningsstein av kleber

Ann Meeks

Bruken av bergarten kleberstein til bygningsformål i Norge har en lang historie. Den er en videreutvikling av en tradisjon helt fra oldtiden hvor man har utnyttet dens forekomster og dens egenskaper til bruksgjenstanden. Geologien i Norge består av mange gode forekomster av kleberstein og det ble utviklet en industri hvor kleberstein kontinuerlig og systematisk ble brutt ut av fjellet.

Klebersteinsforekomster finner vi også i stor utstrekning i andre land som for eksempel Canada, Finland, Italia, Sverige Tyskland og Brasil. Her blir kleberstein brukt til benkeplater og forskjellige typer gjenstander.¹ Kleberstein er velegnet til å lage gryter og det er nok det den er best kjent for her til lands. Klebersteinen er også veldig god til utforming av skulptur, fordi den er tett og lett å skjære detaljer i. I tillegg har den vært brukt til å lage innfatninger til dører, vinduer og ribber i hvelv i mange av landets steinbygninger. På grunn av sine egenskaper er kleberstein regnet som en verdifull steinsort som sjelden ble kastet. Den ble ofte gjenbrukt til noe annet når den ble demontert fra en bygging. Utnyttelsen av kleberstein til bygninger konsentrer seg i hovedsak til middelalderen hvor spesielt kirkebygg i stein hadde sin storhetstid.

Norge er et land med tradisjon for bygging i tre. Mange trebygninger har imidlertid elementer av steinmur hvor bruk av kleberstein inngår. I Norge er det kun halvparten igjen av de ca. 350 dokumenterte middelalderbygninger i stein. Sammenliknet med Sverige og Danmark som har henholdsvis 900 og 1800 steinkirker bevart, er dette få. Det lille materialet vi har bevart i Norge blir dermed ekstra viktig i nasjonal sammenheng.

Å bygge i stein krevde spesialkompetanse utover den etablerte håndverksmessige kunnskapen innen bygging med tre. Det var også en langt større økonomisk utfordring, noe som medførte at det var forbeholdt de rikeste.²

En bygningsstein kan plasseres i historiske epoker utfra den skulpturelle utformingen. Stilart er derfor ofte det første en bemerker når en ser en bearbeidet kleberstein. Formen og formålet er hovedpoenget for håndverkeren

som har formet steinen. Verktøyet som steinhoggerne brukte har forandret seg lite og verktøyssporene er derfor også tidløse. Kunnskapen om stilarter er veletablert, men det er sjelden noen ser nærmere på eller beskriver de fysiske merkene som vises på klebersteinene. Mer forskning kan utvide kunnskapen.

Etter at en kleberstein har blitt brutt ut av fjellet og bearbeidet for å bli innmurt i en bygning har den fått mange spor og merker etter forskjellig bearbeiding med verktøy. Det kan være etter selve arbeidsprosessen, utforming av dekor eller detaljer som har hatt praktisk funksjon. Etter at steinen er blitt plassert i murverket påføres den ytterligere spor som slitasje, graffiti og skader. Noen ganger tas den ut igjen og blir omformet og restaurert eller kanskje skiftet ut. For å få en innmurt kleberstein ut må den hogges og kiles. Dette etterlater grove spor i overflaten. Før videre bruk må den så fin-hogges og formes etter ønske. Steinen blir ved disse prosessene påført verktøysspor med forskjellige formål. Dersom vi klarer å tyde disse sporene kan hver og en av dem fortelle en historie om steinen.

Det er skrevet en del litteratur om hogging og bruk av kleberstein. I tillegg er mange funn etter bearbeiding gjort under forskjellige registreringer og undersøkelser av klebersteinsblokker som er tatt ut av bygninger, som er blitt restaurert eller undersøkt direkte i murverket.

Det er dokumentert 19 steinkirker fra middelalderen i Rogaland, hvorav ti fremdeles står.³ Dette betyr at store mengder hogget kleberstein er demontert, men kun få rester av dette materiale eksisterer i dag. Det meste er omgjort til andre formål. Vi vet for eksempel at kleberstein ofte ble skåret opp og omgjort til fiske- og garnsøkker.

Det er skrevet artikler, omfattende avhandlinger samt blitt foretatt ulike undersøkelser om våre middelalder steinkirker. Det er likevel ofte slik at vi ikke ser ting, selv om de ligger rett foran nesen vår. Dette beror nok mest på uvitenhet og mangel på interesse. Vi vet ikke hva vi skal se etter og hvordan vi skal tolke det vi ser. Skriftlige kilder kan fortelle oss mye, men det er sekundærinformasjon som kan tolkes på mange måter. Primærkilden er steinen og mørtelen. Merker, spor og annen direkte informasjon på disse kan utdype, bekrefte eller avkrefte informasjon fra skriftlige kilder.

Denne artikkelen har sin bakgrunn i undersøkelser utført gjennom restaurerings- og registreringsarbeid av steinmaterialet fra middelalderens steinbygninger i Rogaland, for eksempel Stavanger Domkirke.⁴ Funn av forskjellige merker og spor har kastet nytt lys over Domkirkens ukjente gåter, nemlig detaljer om hvordan denne bygningen ble laget.

Kleberstein og dens merker og spor

Steinkvaliteten er selve den mineralogiske sammensetningen som er kjennemerke på hvilken berggrunn steinen opprinnelig kommer fra. Etter at steinene er valgt ut, har vi menneskeskapte merker og spor som i første fase

Kleberstein med mange merker og spor. Selv om steinen er sterkt forvitret bærer den spor som kan fortelle om dens historier. Har denne vært et kapitel med hoder, har den senere vært brukt som har eller noe helt annet? Steinen tilhører Stavanger museum. Foto: Terje Tveit, Arkeologisk museum – Universitetet i Stavanger.

Denne steinen er en del som er skåret ut av en demontert uskåret kleberstein. Det var vanlig å bruke klebersteinsblokken fra revne kirkebygg til andre formål, hvorav fiskesøkker var et av dem. Kleberstein eigner seg godt til fiskesøkker fordi egenvekten på kleberstein er veldig høy og fordi steinsorten er myk. Det blir da et lite, tungt og mykt fiskesøkke som ikke skader fiskeredskapene og garnet. Det er usikkert om nettopp denne steinen har vært brukt som fiskesøkke. Det er funnet under Domkirkens skipsgulv. Kanskje det har vært et vektlodd til noe man har brukt i kirken? Foto: Ann Meeks, Arkeologisk museum – Universitetet i Stavanger.

er fra steinbruddet. Herfra har vi den grove tilhoggingen, den finere avrettingen og kanskje også randhoggingen. Videre har vi målestreker og skulpturelle tilhogginger samt steinhoggermerkene. Fra tiden når steinen har stått i murverket kan det være slitasjemerker som patina og det kan være skader etter at man har rengjort steinen eller overflatebehandlet den ut fra diverse restaureringsrelaterte årsaker. Den såkalte prikkhoggingen fra 1874 på Domkirken er et vitne om det.⁵

Det er noen ganger mange forskjellige merker på samme stein, og noen ganger forskjellige merker oppå hverandre. Det er derfor lurt å tolke merkene separat.

Merker fra steinbruddet

En bygningsstein får sine første merker når den blir brutt ut av berggrunnen. Stein i murverk er finhogget på synlige flater med en bakside som vender inn i murverket. Baksiden har vanligvis kun blitt tilpasset i murverket. På kleberstein ses retningsoorientert kilemønster hogget med stor meisel på baksiden. Man kan derfor vite på hvilken side en demontert stein har vært plassert i murverket.

Steinhoggermerker

Steinhoggermerker er signaturer eller kjennemerker hogget inn på en flate på en ferdighogget steinblokk. Merket kan fin-

*Lager av uttatte
utskårne kleber-
stein som har alle
har spor og mer-
ker fra deres fortid
som bygningsstein.
Steinlager på
Ølberg. Foto: Ann
Meeks, Arkeo-
logisk museum
– Universitetet i
Stavanger.*

*Klebersteinsbrudd
i Tornes ved
Haugesund. Man
ser tydelig metoden
man brukte for å
løse ut firkan-
tede steinblokker.
Steinen ble delvis
formet til en blokk
før den ble kilet
ut. Ofte ser vi
disse sporene fra
steinbruddet på de
uthogde kleberstein
som har blitt tatt
ut av murverk.
Sporene fra stein-
bruddet vendte
naturlig nok inn
i murverket og
skulle derfor ikke
være synlige. Foto:
Arvid Lilleham-
mer, Arkeologisk
museum – Univer-
sitetet i Stavanger.*

nes på hvilken som helst side av blokken og er vi heldige finnes den på flaten som er synlig. Vi vet at steinhoggermerkene også i stor grad finnes på baksiden, altså den siden som er murt inn i murverket. Disse er derfor kun synlige dersom steinen blir tatt ut av murverket. Selv om vi må anta at mange steinhoggermerker ble hogget bort under restaureringen av Stavanger domkirken i 1867-74, så er det likevel registrert noen under G. Fischers undersøkelser.⁶

Fleire steinhoggermerker ble funnet i 2011 under restaureringen av Domkirkens søndre sakristi og i 2010 ved registreringsarbeidet av demonterte og lagrede middelalderstein. Teorien om hvordan og hvorfor steinhoggermerker ble brukt er spennende. Det vi vet så langt er at de alle representerer en steinhogger eller et laug, de ble brukt over hele Europa i middelalderen, og at vi finner dem i store steinkirkebygg. Steinhoggermerker ble nok brukt på forskjellige måter, kanskje alt etter hvilke arbeidsavta-

Dette er en av de få kjente steinene som vi har fra kirken på Gard ved Haugesund. Den har profiler med anslag på fremsiden. På baksiden ses hoggespor som antakelig stammer fra da den ble brudt ut av steinbruddet. Foto: Ann Meeks, Arkeologisk museum – Universitetet i Stavanger.

Steinhoggermerker som finnes på dørportalen i søndre sakristi i Domkirken i Stavanger. Foto: Ann Meeks, Arkeologisk museum – Universitetet i Stavanger.

Søyle på venstre side av søndre portal, Domkirken i Stavanger. Denne steinen har et karakteristisk leopardmønster som kan anses for å være veldig vakkert, så vakker at man bevisst har brukt den til en søyle. Foto: Ann Meeks, Arkeologisk museum – Universitetet i Stavanger.

Kornblomst og krabberekke øverst på gavlen av østfasaden ved domkirken i Stavanger. Dette er et sterkt værutsatt område hvor det var viktig å bruke stein av god kvalitet. Foto: Ann Meeks, Arkeologisk museum – Universitetet i Stavanger.

ler det var ved det gjeldende byggverk. Det virker som om det er forskjell på om det er akkordarbeid eller fastlønn, og om det var flere lag ved samme byggeprosjekt. Dette var et system som gjorde at man kunne holde kontroll med hvem og hvor mange stein et lag eller en steinhogger hadde laget. Det er også forskjell fra bygning til bygning i forhold til hvor mange steinhoggermerker det er laget, og på noen finner man ingen. Nidarosdomen har 5027 steinhoggermerker fordelt på 220 ulike steinhoggere, mens det ikke finnes noen steinhoggermerker i bygghytter i Oslo.⁷

Steinkvalitet

Nesten alle steinbygninger i Norge fra middelalderen har elementer av kleberstein i seg. Som andre steintyper kan sammensetningen og innhold av de forskjellige mineraler variere avhengig hvor den kommer fra. Selv innenfor et og samme brudd varierer steinen så mye at man har valgt ut bestemte felt for å ta ut den best egnede stein. Det finnes felt i steinbrudd der man har unnlatt å ta ut stein fordi den rett og slett var av for dårlig kvalitet. I middelalderen har man noen ganger valgt ut stein i forhold til kvalitet og til hvor på bygningen man skulle plassere steinen.⁸ Man kan også være tilbøyelig til å tro at man har tenkt på steinens utseende og vakkerhet i forhold til hvor man plasserte den. Det skal imidlertid tas i betraktning at man i middelalderen dekket de fleste overflater og at steinens utseende derfor ikke ble synlig.

Randhogging

Randhogging er en systematisk overflatebehandling og forekommer vanligvis som vertikale eller diagonale linjer, eller render på steinens synlige side.⁹

Begge sider av samme stein. Denne steinen har vært brukt i to forskjellige steder, men det er vanskelig å si hvilken side som har de eldste utskjærringene. Vi vet heller ingenting om hvor denne steinen har stått. Foto: Ann Meeks, Arkeologisk museum – Universitetet i Stavanger.

Pilen viser til en ombrukt kleberstein som tidligere har vært plassert i en annen posisjon - da som en del av innfatningen til en dør eller vindusåpning. Her er den blitt ombrukt til en del av murverket. Bildet er fra restaureringen i 2001 av rom 7, som i dag brukes bibliotek i Kongsgård skole. Foto: Ann Meeks, Arkeologisk museum – Universitetet i Stavanger.

Sporene kan være utført med bredeggede hakker eller meisler. Det er ulike meninger om hvorfor dette er gjort og formålet med dette. Er sporene en følge av arbeidsprosesser eller er de utført i et rent dekorativt henseende? Randhogging kan være utført i arbeidsprosessen, fordi før man hogger ut profiler er det nødvendig å ha en slett flate å sette sine målestreker på. En rutinert steinhogger har ferdigheter til å utføre en flott og ryddig overflate som i seg selv er dekorativ.

Randhogging finnes også knyttet til kvaderstein, som betyr at steinen er formet til

en firkant. Ofte er disse kvadersteinene brukt til hjørner fordi de stabiliserer bygningen. De har som regel overflater med randhoggingsmønster som kan gå i flere retninger. Man har ikke forsøkt å lage randhoggingsmønster som går i sammen retning på sidestilte blokker.

Flyttemerker

Når man arbeider med kleberstein oppdager man fort at overflaten veldig lett kan beskadiges. Den har derfor naturlig nok en plassering på Mohs skala på 1 som er betegnelsen på veldig myk overflate.¹⁰ Det går an å risse i overflaten med fingerne. Hver eneste gang en tung kleberstein blir flyttet, er det nesten uunngåelig å beskadige overflaten. Hyppig flytting eller hyppig håndtering forårsaker slitasje hvis den ikke er pakket godt inn.

Slitasje

Slitasje er når overflaten slites ned og etterlater utdypninger og avrundede hjørner. Slitasje kan være en form for skade som er forårsaket av bruk. Dette er interessant i seg selv. Om slitasje er en skade kan diskuteres, men det er i alle fall et merke. Slitasje kan fortelle noe om hvordan steiner er blitt brukt, som for eksempel til trappetrinn. Graden av slitasje sier hvor mye eller hvor lite en trapp har vært benyttet. Vi finner også slitasjespor ved dørlåser og vievannsfonter, spor etter tusenvis av menneskers berøring i mange hundrede år.

En hjørnestein på utsiden av korets nordvegg i hjørnet til nordre tårn. På denne steinen ser vi behandlingen med prikkhogging som er blitt utført oppå randhoggingen som vi ser rester av på høyre side. Denne behandlingen ble utført som restaurering i 1867-74. Foto: Ann Meeks, Arkeologisk museum – Universitetet i Stavanger.

Patina

Patina kan som slitasje også være spor etter berøring, men det er likevel ikke det samme. Patina er del av en aldriingsprosess som ikke sliter overflaten ned i særlig grad. Den er mer som en impregnering og blir vanligvis ikke oppfattet som en skade, men har heller en verdi som forteller om gjenstandens historie. Patina på kleberstein ses som en mørk overflate som går i dybden. Den kan ses som nesten svart og blank mot den ellers lyse grå fargen som en ren overflate har.

Transformering

Når det skulle bygges nytt eller moderniseres ble det trolig vurdert hvor man kunne gjenbruke gammel stein, og hvor og når man måtte hogge nye stein. Steinen kom som regel fra steinbruddene, men det er også mange tilfeller der man har gjenbrukt stein fra tidligere bygninger i nærheten. Stein som kom fra nedrevne bygninger måtte oftest hogges om for å passe inn i ny mur. Det finnes stein som har den originale utsiden vendt inn i murverket fordi man har hogget den nye formen inn på baksiden. Stein kan derfor ha to sider, en fra hver bygningsperiode.

Domkirken er et godt eksempel på en bygning som har en del gjenbrukte stein. Da man bygget Domkirken på 1100-tallet var det høyst sannsynlig at man tok stein fra steinbrudd, men senere kan man ha bruk stein fra Olavsklosteret som lå i nærheten. Olavsklosteret ble fullstendig nedrevet i perioden rundt 1500-tallet og kilder sier at steinene ble brukt til å sette i stand domkirken.¹¹ Vi har så godt som ingen sikre spor av stein fra den, men kanskje noen av steinene fra Olavsklosteret sitter i murverket på Domkirken.

Da domkirkens romanske kor brant i 1272, og man valgte å bygge et nytt kor, er det sannsynlig at man gjorde bruk av brukbar stein fra det

romanske koret. Under den omfattende restaureringen i 1867-74 benyttet man seg av stein fra andre bygninger, som Hundvåg kirke og Utstein kloster. Et velkjent eksempel på at stein ble gjenbrukt er kunstmaleren Bennetters ombygging av den gamle kirken på Sola som han omgjorde til sin privatbolig. Man hadde i 1889 revet Mariakirken som sto rett ved Domkirken. Etter restaureringen av Domkirken hadde man stein til overs og denne ble bla. solgt til Bennetter.¹² Domkirkens nåværende tregulv er

To bilder av samme romanske kapitel funnet i Domkirken. Omtrent midt på steinens underside sees et hull som er et merke etter at steinhoggeren har satt sin passer her for å merke ut en sirkel til søyleformen. Foto: Terje Tveit og Ann Meeks, Arkeologisk museum – Universitetet i Stavanger.

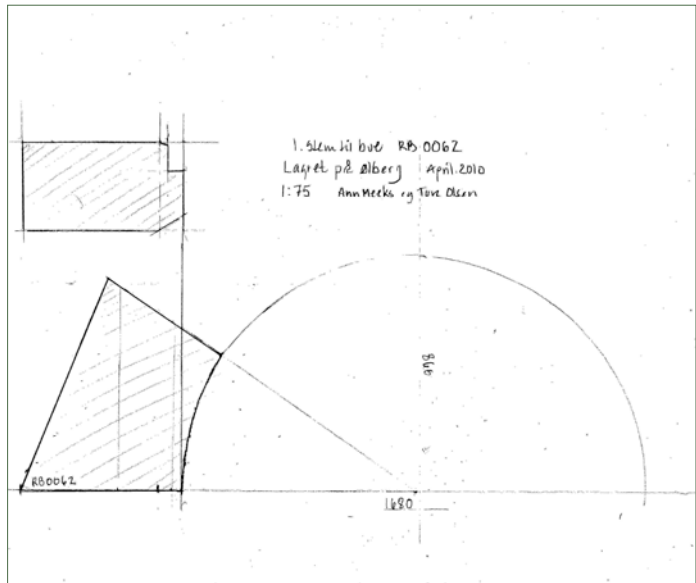
støttet av grovt oppmurte støttemurer av stein med rester av kalk på. Dette tyder på at de er kommet fra et nedrevet murverk, kanskje fra Mariakirken?

Bennetter bodde i kirkehuset sitt på Sola en stund, men under 2. verdenskrig ble kirken plukket ned fordi man fryktede den skulle være et mål for angrep. I 1982 begynte man å undersøke hvordan kirken hadde vært og de demonterte steinene ble derfor undersøkt. Noen ble på 1990-tallet satt inn i den gjenoppbygde kirkeruinen der man mente det var belegg for at de kunne ha vært plassert i middelalderens kirke.¹³

Restaurering

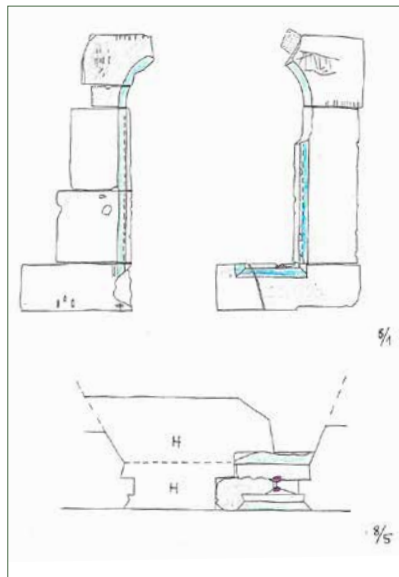
Under restaureringen av Domkirken i 1874 ble klebersteinene prikkhogget. Man tilsatte en snekker som fungerte som steinhogger og utførte er hardhendt prikkhogging av så godt som alle synlige steinoverflater. Vi ser dette i dag som en overflate med masse innhogde prikker utført med

forskjellige tannmeisler. Prikkhoggingen ødela og fjernet ikke bare en overflate som kan ha vært original, men også merker, spor, målelinjer, slitasje og kalklag. I hovedsak var tanken nok å fjerne «stygge» overflater og jevne den ut. I tillegg ble søyleflater og profiler slipt ned eller høvlet med bile. Denne behandlingen anså man den gang for å være restaurering i motsetning til i dag hvor dette i høy grad er beskadigelse av verneverdig materiale.

Stor steinblokk som har vært første stein i et buetsprang på en portal. Tegningen viser hvordan den har vært plassert i forhold til en geometrisk tegning laget utfra steinens mål. Tegning og foto: Ann Meeks, Arkeologisk museum – Universitetet i Stavanger.

Etter utgraving av flere meter fyllmasse kom det en klebersteinsinnfattet åpning frem i murverket. Foto: Ann Meeks. Åpningen ble studert og tegnet for å dokumentere og forstå sporene. Tegning: Siv Kristoffersen, Arkeologisk museum – Universitetet i Stavanger.

Målestreker:

Målesteker er rette linjer og geometriske kurver som er risset inn i steinflatene. Disse er laget av steinhoggeren for å bestemme hvordan steinen skulle skjæres eller hogges ut. De er håndfaste spor etter steinhoggerens arbeidsmetoder og et konkret bevis på det store krav til disiplin som var nødvendig for å kunne bygge i stein.

På et romansk kapitel, som skal ha vært plassert i Domkirken, ser vi et lite merke /hull på midten på innersiden. I dette hullet har steinhoggeren plassert sin passer for å slå en diameter på steinen for å hjelpe ham å skjære til søyleformen.

Geometri

Ved å måle og opptegne formen og profilen på en stein kan man noen ganger regne ut hvor en enkelt stein har tilhørt en større konstruksjon. Dette er tilfeller når man har former med buer. Ved å avtegne buformen og overføre vinkler til en tegning av hele buen kan man forstå hvordan den gjeldende stein har fungert som del av en hel konstruksjon.

Under den omfattende rehabiliteringen av den middelalderske kjelleretasjen på Kongsgård skole i Stavanger 1999-2005 ble det gjenoppdaget en åpning av klebersteinsinnfatninger i murverket da flere meters fyllmasse ble gravet ut fra gulvet. Kjellerrommet var blitt utfylt og klebersteinsåpningen

Under den omfattende rehabiliteringen av den middelalderske kjelleretasjen på Kongsgård skole i Stavanger 1999- 2005 ble det gjenoppdaget en åpning av klebersteinsinnfatninger i murverket da flere meters fyllmasse ble gravet ut fra gulvet. Kjellerrommet var blitt utfylt og klebersteinsåpning

Innsetting av manglende stein i ny klebersteinsom ble laget utfra oppmålingstegnningene. Foto: Ann Meeks, Arkeologisk museum – Universitetet i Stavanger.

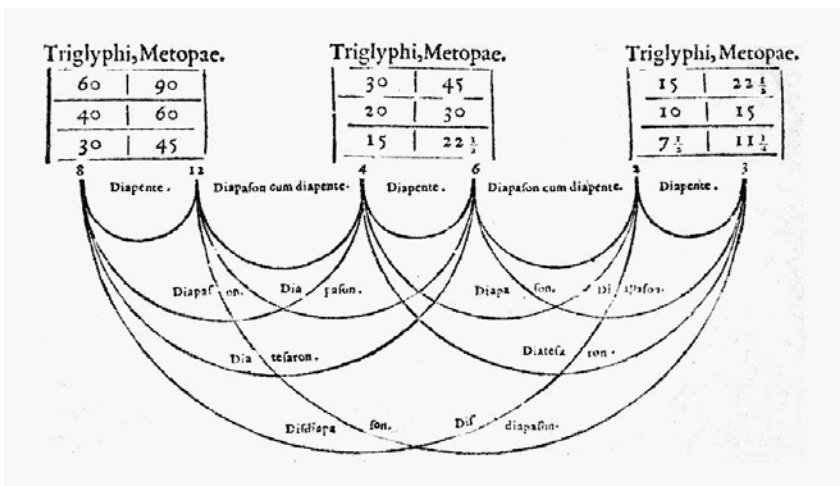

Diagram som viser den harmoniske formel for opptegning av buene i dette vinduet. Fra Architectural Principles av Rudolf Wittkower.

gen glemt. Åpningen var registrert i 1896 av Johan Meyer. Han tegnet og beskrev den og mente det var snakk om en åpning som hadde hatt en bue. Dette virket umiddelbart troverdig. En av åpningene beskrev han som en flat, buet gotisk åpning, hvis nedre del den gang til dels var under gulvet.¹⁴ Åpningen er ikke mer enn litt over 1 meter høy, hadde klebersteins-profiler på begge sider og kleberstein med begynnende bueformer øverst og en bunnstein nederst.¹⁵ Mye stein fra buen manglet fordi man på et tidspunkt trengte åpningen til et praktisk hull til å legge forskjellige moderne rør gjen-

nom. Etter studier av alle detaljene som den gjenværende steinen hadde, oppdaget vi at det var snakk om et mer forseggjort vindu. Dette viser at det er mulig å oppdage spor som forteller en annen historie enn den umiddelbare tilgjengelige fra den skriftlige kilden. Nederste bunnstein har spor i falskanten i form av et borehull med blyrester. Dette må bety at det har vært innsatte rammer for vindusglass. Rester av bueform øverst på hver side gjorde det mulig å tegne den totale bueformen til å bli forståelig. Det som kom frem var to sidestilte spissbuede lansettevinduer. Det ble satt inn en ny midtspross av stein og en manglende bunnstein. Det er i dag mulig å se hvordan vinduet engang har vært ved hjelp at sporene i de bevarte steinene.

Med hjelp av kjente antikke geometriske formler som et verktøy til å forstå sporene i steinblokken blir dette et nesten perfekt dobbelt spissbuet vindu. Ser vi på skjevheter og proporsjoner i det vi har av de bevarte steinene er det likevel noe som ikke stemmer helt. Det er lite sannsynlig at man har laget et vindu og ikke sørget for at det var riktig satt opp. Spørsmålet er om dette vinduet egentlig var laget for et annet sted og at man så gjenbrakte det og satte det inne på den nåværende plassen.

Det siste eksempelet viser hvor mye det er mulig å lese ut av bearbejdede steinoverflater. Det er en tidskrevende oppgave, men det er et stort steinmateriale som ikke er utforsket enda. Det som har blitt undersøkt så langt har vist seg å gi oss mange svar og ny viten om våre middelalderske steinbygninger.

Litteratur

- Bjørlykke, K., et al. (2010). *Nidarosdomen : ny forskning på gammel kirke*. Trondheim, Nidaros domkirkes restaureringsarbejders forl.
- Ekroll, Ø. (1997). *Med kleber og kalk : norsk steinbygging i mellomalderen*. Oslo, Samlaget.
- Garmo, T. T. (1995). *Norsk steinbok: norske mineral og bergarter*. Oslo, Universitetsforl.
- Gunnarsjaa, A. (2007). *Arkitektur Leksikon* Abstract forlag AS.
- Haaland, K. (1998). Bygdekirkene i stein : monumenter over Rogalands aristokrati i høy-middelalderen? [Trondheim], K. Haaland: 180 bl., ill.
- Helland, A. (1885). *Norges land og folk : topografisk-statistisk beskrevet : topografisk-statistisk beskrivelse over*. Kristiania, Aschehoug.
- Hommedal, A. T. (1987). Sola kyrkjeruin i Rogaland : arkeologiske og antikvariske spørsmål. 1986: S. 23-28, ill., planer.
- Kristoffersen, S. (2002). «Rapport om dokumentasjon og analyse av murer i Kongsgård, Eignes gnr.58, Stavanger k., Rogaland.» *AMS rapport*.
- Kvitrud, A. (2006). «Hvor lå Olavsklosteret i Stavanger?» *Ætt og heim*. bind 2006: s.95-142.
- Meeks, A. (2012). «Klebersteinsbruddene i Nord-Rogaland.» *Årbok for Haugalanden 2011-2012*: 122-140.
- Meeks, A. (2013). «Glemte og gjemte steinskatte.» *Haugh ok Heidni*.
- Nicolaysen, N. (1896). *Stavanger domkirke og de nærmest omliggende gamle bygninger*. Kristiania.
- Schjelderup, H., et al. (2008). *Stavanger Domkirke og Bispekapellet : en oversikt over bygnings-*

- messige arbeider i perioden 1125-2008*. Stavanger, Kirkevergen.
- Stige, M. (1997). Stavangerkorets utvidelse og innflydelse. Oslo, M. Stige: 2 b., ill.
- Sørburø, E. (2012). Randhugging på kleberstein, arbeidsprosess eller dekor? Trondheim, Høgskolen i Sør-Trøndelag, Program for bygg og miljø: 1 b.

Noter

- 1 Gunnarsjaa 2007:408
- 2 Haaland 1998
- 3 Meeks 2012
- 4 Meeks 2013
- 5 Schjelderup, Gram et al. 2008
- 6 Stige 1997:26
- 7 Bjørlykke, Ekroll et al. 2010
- 8 Helland 1885
- 9 Sørburø 2012:I
- 10 Garmo 1995
- 11 Kvitrud 2006
- 12 Hommedal 1987
- 13 Hommedal 1987
- 14 Nicolaysen 1896:6
- 15 Kristoffersen 2002:15

Stavangerkatedralen i middelalderen

Inge Bruland

«I middelalderen hadde mennesket ingen stor tanke som de ikke formet i stein.»

Victor Hugo

Har du noen gang tenkt deg hvordan katedralen vår kan ha sett ut da den var ny? Jeg vil etter beste evne forsøke å ta deg med tilbake til den gamle middelalderkatedralen. Det fortelles at Vladimir den store, den russiske keiseren, var på jakt etter en felles religion for sitt store rike. Etter en rådslaging med sine bojaren, sendte han i 987 utsendinger til flere naboland som hadde anbefalt ham om å gå over til deres tro. Det ble rapportert at de muslimske bulgarene var uten glede og luktet ille. De kunne heller ikke nyte svin eller alkohol. Jødedommen fristet heller ikke ettersom de jo hadde mistet Jerusalem. Og kristendommen i vest var visst for kjedelig. Det var først når utsendingene fikk oppleve den guddommelige liturgien i Hagia Sofia i Istanbul at de ble fullstendig overbevist og rapporterte. «Det var så vakkert at vi ikke lenger visste om vi var i himmelen eller på jorden.» Litt av den samme opplevelsen må middelalderens mennesker ha hatt da de kom inn i Stavangerkatedralen. De fleste hadde vel knapt nok sett bilder før. Og her var hele kirken dekket med farger, billeddekorasjoner, skulpturer!

Røldalskrusifikset fra Røldal stavkrike i Odda kommune, Hordaland, datert ca 1230. Foto: Inge Bruland

I dag er det ikke en eneste malingsflekk igjen fra den tid. Klimaet vårt har tatt knekken på alt som var malt på stein. Og etter reformasjonen ble alt inventar i tre kastet ut og erstattet med nytt. Men Røldalskrusifikset fra rundt 1230 kan gi oss en pekepinn på hva katedralen en gang rommet. Her skal vi konsentrere oss om de middelalderske bildene

og figurene i stein. Dessverre er mye av dette et figurspråk selv de mest lærde i dag har vanskelig for å tyde.

Når steinfigurene er uten maling og vanligvis sees i et dårlig lys, er det ikke så rart at folk flest ikke får så mye ut av dem. Da jeg, rett før årtusenskiftet, fotograferte til den store billedboken om Stavangerkatedralen hadde jeg derfor lånt noen enorme lyskastere fra NRK og hadde i tillegg anledning til å fotografere nattetid og bruke de store liftene og stillasene som var i kirken under den store oppussingen. For den som skal være fotograf og «tegne med lyset» er selvfølgelig lyssettingen det aller viktigste.

Eget bispedømme i 1125

Stavanger bispedømme ble utskilt fra Bergen omkring år 1125. Men Stavangerkatedralens eldste deler kan være påbegynt allerede rundt år 1100. Byggeplanene ble trolig endret etter at bispedømmet ble opprettet. Den første kirken ble bygget i den romanske stilen. Romansk betyr «romer-lik» og henspiller på at stilarten likner den gamle romerske byggekunsten med tykke murer og runde buer.

Biskopens stol

Ordet katedral er et adjektiv som etter hvert har fått et substantivs betydning. Den opprinnelige betegnelsen var «ecclesia cathedralis» dvs. kirken der biskopens stol (cathedra) befinner seg. Det skulle altså egentlig hete katedral-kirken, slik som katedral-skolen etc. Biskopen ledet gudstjenesten fra sin stol framme i skipet. Bispeembetet skal i særlig grad representere kirkens enhet og all kirkelig virksomhet var underlagt biskopens tredoble myndighet. Gjennom sin vigelsesmyndighet (potestas ordinis) og sakramentforvaltning var det hans oppgave å ordinere prester og geistlige av lavere grader, vigse oljer og hellig salve, krisma, konfirmere og vigse kirker, altere og alterkar. Gjennom sin læremyndighet (potestas magisterii) var han den øverste teologiske autoritet. Og gjennom sin styrende myndighet (potestas iurisdictionis) var han både administrator og dommer.

Liturgi og kirkebygning

*Vi reiste engang katedralene
ikke for å fange mennesker
men for å holde våre liv fast
i overskridelsens gåter*

Stein Mehren

Kirkerommet er møtestedet mellom Gud og mennesker. Og den hellige liturgien skal skape rammen for dette møte. Liturgi betyr Gudstjeneste. Gud tjener oss gjennom ord og sakrament og vi tjener ham med lovprisning og tilbedelse, takk og offer. Kirkerommet og liturgien utfyller hver-

andre. Som «det aller helligste» i Jerusalems tempel lå kirkens kor med «høyalteret» opphøyd i øst. Vendt mot alteret i øst, frembar menighet og prest sine bønner og gaver til Gud, og herfra svarte Gud tilbake. En tenkte seg også at Det jordiske Paradis, likesom Jerusalem, lå mot øst. Og den oppgående sol var et symbol på Jesu oppstandelse.

Tolkning av bildene

På de romanske skulpturene og relieffene er ingenting tilfeldig eller ren utsmykking. Budskapet ligger i det avbildedes plassering, attributter og kroppsspråk. Det er også viktig å se dem som en enhet og i lys av de andre relieffene, både på samme og nærstående søyler. I senantikken sirkulerte en bok som beskrev alle slags fabeldyr under navnet «Physiologus» eller «Bestiarium». Den illustrerte boken fortalte ikke bare om fantasidyrenes utseende og atferd, men også om deres moralske egenskaper og kristne symbolikk, og har naturlig nok vært av stor betydning for billedkunsten. Likevel kan relieffene fra denne tiden være vanskelig å tyde.

Portalen – terskelen til det hellige rom

Det første som slår oss, er søylenes vakre utforming. Ingen søyler er like, og i sollyset trer det meget varierte mønsteret og fargene i de forskjellige steinsortene fint fram. De romanske kirkene hadde minst to portaler, kvinneinngangen i nord og mannsinngangen i sør. Nord ble sett på som Det Vondes tilholdssted. Ordet portal er sammensatt av «porta coeli» - himmelens port. Portalen var meget viktig. Det samme gjaldt søylene innenfor portalen. Her var spenningsfeltet mellom ute og inne, vondt og godt. Her støtte de uforsonlige krefter sammen i kampen om menneskesjelen. Det er derfor vi finner den flotteste utsmykningen her. Erkebiskop Arne Vade skriver i sitt hyrdebrev fra 1340-årene om hvordan man skal gå over terskelen til det hellige rom:

«Når dere kommer til den hellige kirke, knel da først foran kirkedøren og kyss dørkarmen eller selve døren. Gå så inn i kirken og kast på dere vievann. Fall så på kne foran det hellige kors, be om Guds nåde og tenk på Kristi pine, hvormed han løste oss fortapte mennesker ut av djevelens vold. Si fram Credo, Pater noster og hils jomfru Maria med Mariaverset. Slå dere for brystet og si: Jeg signer meg i Faderens, Sønnens og Den Hellige Ånds navn.» (referanse)

Det kan være naturlig å begynne med søylen til høyre når vi kommer inn i kirken fra sør. Ornamentikken her blir gjerne sett på som utfyllende dekorasjoner og er for det meste også oversatt av fortolkerne. Her møter vi naturlig nok et godt budskap. Taufflettingene betyr antakelig styrke, de to trærne er kanskje «Livets Tre» og «Treet til kunnskap om godt og ondt» fra Edens hage. Den nære sammenheng mellom livstre og kors er ett av de aller viktigste poenger i den romanske kunst og bør alltid tas med i betraktning.

Syndefallskapitelet. Foto: Inge Bruland

Bukkene, syndefallskapitelet. Foto: Inge Bruland

*Draker med sammenflettede haler, syndefallskapitelet.
Foto: Inge Bruland*

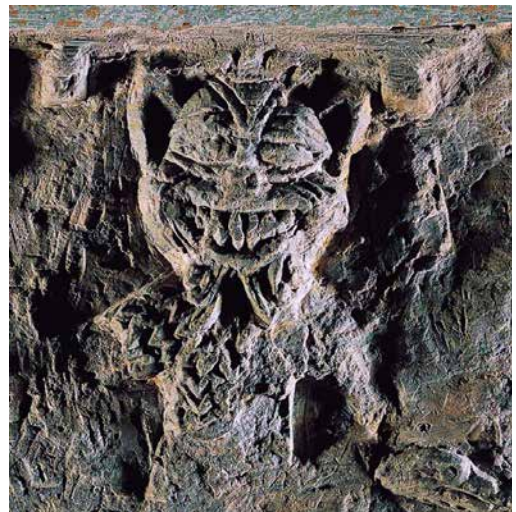

Griff som holder en tohodet djevel fast i nebbet, syndefallskapitelet. Foto: Inge Bruland

gen når en tolker større billedprogram. På innsiden av buen over portalen finner vi den kraftigste «chevron» i kirken. Denne sikk-sakborden er antakelig også en måte å gjengi kraft eller energi på. Kan det være regnbuen? Vi finner en tilsvarende på kvinnesiden - men der er den av en eller annen grunn blitt avbrutt.

Sydebukk-kapitelet

Søylen til venstre på mannsinngangens inngangsportale skiller seg ut fra de andre og har gjerne blitt kalt «Sydebukk-kapitelet». På et tre-sidig relieff på denne søylen finner vi den største billedframstilling i stein fra romansk tid i vårt land. Alt er friskt og levende hogd

Djevelansikt, syndefallskapitelet. Foto: Inge Bruland

i et forholdsvis flatt relieff - det kan minne om treskurd. Siden relieffene på «Syndefallskapitélet» skiller seg i stil fra resten av skulpturen i kirken og ikke passer helt inn på kapitélet, antar noen at den kan være hogd i Bergen.

Noen fortolkere finner her motiver fra norrøn mytologi, andre fra Bibelen. Øverst finner vi en rekke med 16 små dyrefigurer i medaljonger. Her er bukk, drage, løve, ørn, pelikan, fugl og menneskehode med et lite tre i hjørnet. Anders Bugge tyder det stiliserte treet midt på hovedmotivet, med slangen snikende omkring roten og menneskeansiktet til høyre, som en fremstilling av «syndefallet i aller knappeste form». Syndefallet er da også uten tvil et av de viktigste av alle bibelske motiver fra denne tiden, og det er neppe et romansk billedprogram som ikke rommer ett eller flere av dets ledd, åpent eller skjult.

Og Bugge fortsetter: «Til høyre for denne enkle gjengivelsen av kunnskapens tre ser vi en løve komme rusende frem, rive en mann over ende og bite seg fast i ham. Men mannen slår venstre arm rundt bæstets hals, griper det i manken og stikker en dolk eller et kort sverd i siden på dyret.» Her blir vi advart mot Djevelen som farer omkring som en brølende løve for å sluke dem han kan få tak i, og oppfordret til å stå imot ham i troens seierrike kamp.

Bugge tolker scenen på det venstre hjørnet som overpresten Aron når han ifølge 3. Mos.16 går inn i helligdommen, kledd i en kjortel av lin og med et linplagg på hodet og fører «syndebukken», som skal sendes ut i ødemarken, fram for Herren. De to dyrehodene på veggkapitélet nærmest døren skulle da være brennofferværen og slakteofferbukken. For det kan vel ikke bare være en tilfeldighet at en finner alle de tre dyrene som ble ofret til soning for Israel på venstre hånd innenfor sørportalen? I tilfelle peker disse bildene på Jesu soningsdød på korset.

Ragnarokrelieff?

Lennart Karlsson har likevel en annen tolkning. Han kaller dette for et «ragnarok-relieff». Det fremstiller ikke bibelsk ikonografi, men de førkristne nordiske myter om ragnarok, verdens undergang. Geita er Heimdall, æsenes vaktmann. Treet er Yggdrasil, verdenstreet, også kalt Mimes tre. Mime var den klokeste blant menn. Hodet hans, som vi ser til høyre for treet, ble oppbevart hos Odin som selv søkte visdom hos det. En av Yggdrasils røtter går ned til Mimes brønn hvor Heimdall gjemmer Gjallarhornet for å kunne varsle ragnaroks komme. Loke og Fenrisulven, som lenge har vært lenket til berget, skal bryte seg løs ved ragnarok. Til venstre ser vi da Loke som angriper Heimdall, på høyre side har Fenrisulven slukt Odin og går løs på Odins sønn Vidar, men blir drept av Vidars sverd.

Det fins også andre eksempler på hedenske motiv på kirkeutsmykninger, f.eks. Hylestadportalen med sagnet om Sigurd Fåvnesbane (portal fra Hylestad gamle stavkirke, Valle kommune, Aust-Agder, nå i Universitetets

Heks med fugleansikt vir baklengs på en Mantichora. Foto: Inge Bruland

oldsaksamling, Oslo). Og kjefsten på udyret til høyre ligner kanskje mer på en ulv enn en løve. Det hedenske ragnarok-motivet har i tilfelle antakelig fått en kristen tolkning.

Men det kan jo godt være at ingen av fortolkerne hittil har truffet helt. Hvis dette relieffet kommer fra et annet sted, så behøver det jo ikke ses i sammenheng med bukkene på veggsøylen. Og den skapningen som denne mannen til venstre for livstreet holder fast i den høyre halvparten av skjegget, kan vanskelig være noen syndebukk. Med sitt menneskehode ligner den mer på fabeldyret Mantichora - et fryktelig uhyre som gjerne ble utstyrt med en blodrød løvekropp, et skjeggete mannshode med spisse tenner, skorpionhale og spiss lue. Den grenen som går ut fra roten av livstreet, har spunnet seg rundt beina og holder dyret i et jerngrep.

Jeg har nettopp vært i Spania og hørt om en engelsk turist som så sent som i 1927 ble tatt til fange av noen sigøynere høyt oppe i Sierra Nevada. De fant ham så rar at de virkelig trodde han var et slikt fabeldyr som livnærte seg på manteca – menneskefett. Men i stedet for å drepe ham på stedet, valgte de heldigvis få føre ham til den nærmeste lensmann der han ble godtatt som et vanlig menneske og sluppet fri!

På baksiden av søylen mot nord ser vi til venstre to vingede draker med sammenflettede haler som blir til livstreet, et kristussymbol, som de forsøker å flykte ifra. Til høyre ser vi en griff som holder en to-hornet djevel fast i nebbet. En griff er et fabeldyr med løvekropp og hode og vinger som en ørn, med klover og spisse ører. Dette symbolet, som er satt sammen av

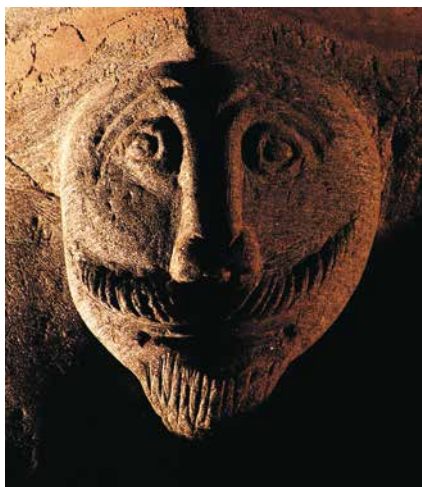
dyrenes og fuglenes konge, dukket først opp i Alexandria i det 2-3. århundre som et bilde på Kristus. Det symboliserer både udødelighet, fullkommenhet og hans dobbelte natur. Griffen fins ofte på portaler der den seirer over løver, slanger og basilisker. Griffen ble på denne tiden også brukt som vokter av Livets tre.

Illustrasjonen i midten er dessverre blitt delvis ødelagt. Men vi kan ane konturene av en skrevende Satan med vidt sprikende ben og hendene på knærne. Middelalderen var ikke redd for sterke bilder i kirkekunsten, og her møter vi mørkets fyrste selv, sittende i en for oss høyst utekkelig stilling. Det var viktig å advare mot Djevelens potens - hans veldige makt. Dette har antakelig ikke blitt forstått og virket støtende på mennesker i senere tider. Og så kom meiselen fram og fjernet hele kjønnsorganet! Men resten har heldigvis fått være i fred.

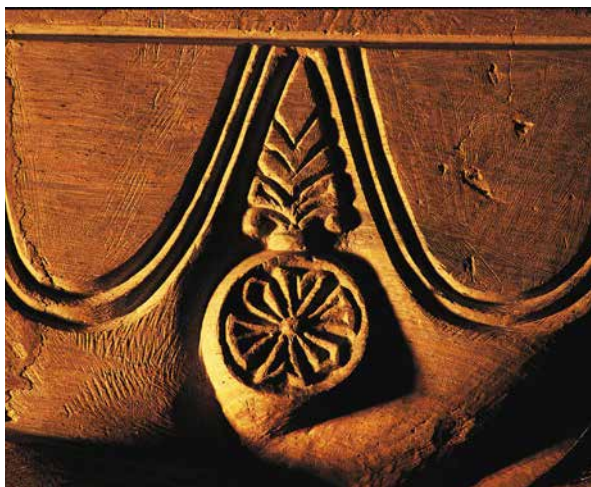
Under det nordøstre hjørnet titter et kronet menneskehode fram over to forholdsvis fredsommelige drager. Det er nok også et kristussymbol. På østsiden finner vi en heks med fuglenebb som rider baklengs på en Mantichora, en hånd griper om skjegget, den andre om halen. Det vonde er beseiret!

Hodene

På en søyle lenger øst for sørportalen finner vi to par menneskehoder. Tre menn med skjegg og en kvinne med langt hår. Her finner vi Stavangers og kanskje hele Norges eldste ansikter. Hvem er personen med fippskjegget? Han er så levende at det er rett før han blinker med øyet. Og hvem er paret? Kan det være Adam og Eva? Det er vel best å konkludere med at vi ennå ikke har funnet den rette tolkningen.

Mannshode med skjegg, skipet. Foto: Inge Bruland

Rosett og livstre på innsiden av sørportalen. Foto: Inge Bruland

Djvel som blir holdt i ørene, nederst til høyre, kvinneportalen. Foto: Inge Bruland

Djvel?

Går vi inn gjennom kvinneinngangen i nord ser de aller fleste av oss i dag ingen spesiell utsmykking av søylene i det hele tatt. Men rett innenfor døren og opp til høyre finner vi en stjernebord. Men middelalderens kvinner så nok helt bevisst ned på nordøstsiden av søylen til høyre for inngangen. For der stikker det nemlig fram et hode som ser ut som en krysning mellom en torsk og en kalv som ligger i press under en tung søyle. Krysningen må vel være et helvetesavkom. Er det Den Allmektiges hender som holder Den Vonde skikkelig i ørene og heldigvis setter en grense for hans makt?

De voldsomme demonskildringene som vi finner i middelalderkildene fra 1100-tallet, spesielt fra Irland, skal ikke fortelle menneskene hvordan djevler og fabeldyr ser ut, men få dem til å gjøre bot. Naturen ble sett på som et speilbilde av de kreftene som en ikke så. Og det som en hørte om i fortellingene forsøkte kunstnerne å gjenta i bildene. Innholdet i de irske tekstene, som var meget godt kjent i England og kanskje også i Norge, viser oss at vi kanskje ikke trenger å gå til norrøn mytologi for å finne bakgrunnen for disse relieffene.

Biskop Arne og det gotiske koret

I 1272 var det bybrann i Stavanger. En kort notis i islandske annaler nevner at erkebiskop Jon Raude har fortalt at «... den hellige Svithuns kirke, Stavanger bispedømmes katedral, nylig er brændt. Førte dagers avlat får den som ønsker at samme kirke trøstes ved større andakt og gode gaver...» Gamlebispen, Torgils, døde i 1276, og for hans etterfølger, Arne, ble gjenreisningen av kirken hans store livsoppgave. Finansieringen ble ordnet gjennom avlatsbrev og ved at stormenn testamenterte gods til kirkebyg-

gingen. Den gjenoppbygde kirken ble meget sterkt utvidet. Det gamle koret ble revet, og det ble i stedet bygd et helt nytt kor i høygotisk stil som var nesten to-tredjedeler av kirkens skip. Det er lite trolig at det romanske koret var så ødelagt etter brannen at det ikke kunne gjenreises. Skipet står uten brannskader. Bare i muren over korbueåpningen skal det være tegn på brann. Derfor har brannen antakelig gitt en gyllen anledning til en lenge ønsket utvidelse av koret.

I overgangen mellom kor og skip i den gotiske katedralen finner vi triumfbuen. Likesom romerske keisere og feltherrer lot seg hylle da de red eller kjørte gjennom triumfbuene, kommer Kristus til sin menighet når det leses fra Skriften og nattverden blir utdelt. Her hang krusifikset og under stod «Lekmannsalteret» der de mottok sakramentet.

Koret bare for prestene

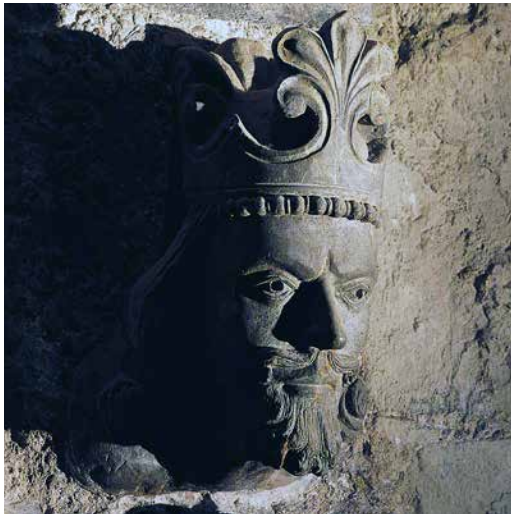
Når du går inn i Biskop Arnes katedral bør du være klar over at i middelalderen var koret reservert for prestene. Lekfolket fikk vanligvis bare små glimt av herligheten med helgenskrinet på høyalteret og var henvist til legmannsalteret framme i skipet der de mottok nattverden. Bare i forbindelse med helt spesielle anledninger, som prosesjonen med lys på kyndelsmesse og med palmegreiner på palmesøndag, fikk menigheten komme inn i koret. Kordøren ble først utvidet under kirkens restaurering i 1870. Følgende uttalelse av en engelsk biskop rundt 1300 er karakteristisk for tidens tanker om kirkebygget:

«Ikke alene den høyhellige faders bestemmelser, men også kirkens opphøyde skikker forlanger at det sted, hvor prestene synger og tjener Gud ifølge deres tjenstlige plikter, skal skilles ved forheng fra det sted, hvor legfolket forretter deres andakt. Bare kirkens skip skal være åpent for legfolket for at ikke kirkens menn under deres gudstjeneste skal blandes med de lege menn, men særlig ikke med kvinner, og heller ikke ha nogen omgang med dem, for derved kan andaktens makt forminskes.»

Hodene inne i kirken

Over piscinaen, der prestene vasket hendene, henger et fint utformet steinhode som antakelig skal fremstille kong Magnus Lagabøter, som regjerte fra 1263 - 1280. Det er vanlig å hevde at i høymiddelalderen laget en ikke portretter i vår moderne forstand. Det var gjerne stiliserte typehoder med karakteristika. Borede pupiller, det stilisert bølgende «pastahåret» og «panelugg» har sine nærmeste paralleller i kirker i England. I det hele tatt tyder mye på at det er særlig i Nordøst-England, med et tyngdepunkt rundt Lincolnkatedralen, at Stavangerkorets byggmester har hentet sine forbilder.

Magnus Lagabøter er mest kjent for at han samlet lover fra hele Norge og laget straffelover, skattelover, bylover og hirdlover som skulle være felles for hele landet. Han var gift med prinsesse Ingeborg Eriksdatter av

10 Magnus Lagabøter. Foto: Inge Bruland

*Hertug Håkon, senere kong Håkon V. Magnusson.
Foto: Inge Bruland*

Danmark. Da Magnus døde, styrte hun landet sammen med riksrådet til sønnen Erik var blitt gammel nok til å overta den norske kronen. Hun ble den første norske dronning som ble kronet. De to hodene ved inngangen til prestesakristiet er trolig sønnene deres Eirik og Håkon. Eirik, visstnok også kalt prestehater, med kongekronen til venstre. Og Håkon med hertugkran- sen, som senere ble kong Håkon V. Magnusson, til høyre.

Døpefonten

Den første døpefonten sto opprinnelig plassert like innenfor den gamle hovedinngangen i sør. Dåpen var «inngangsbillett.» Det var bare de dømte som fikk komme lengre inn i kirken. Den nye døpefonten, i gotisk stil fra rundt 1300, ble senere flyttet fram i koret. Av middelalderens inventar er det bare døpefontens kum som er opprinnelig, foten er laget senere. Den runde kummen er hogget i kleberstein, og utsmykningen er noe mer enn dekor. Planteornamentikken peker på at døpefontens innhold er det livgivende vann.

«De rettferdige skyter opp som palmer, de vokser seg høye som sedrer på Libanon.

De er plantet i Herrens hus og blomstrer i forgårdene hos vår Gud.

Ennå i alderdommen bærer de frukt, de er friske og frodige.

Slik forkynner de at HERREN er rettskaffen. Han er min klippe, der er ingen urett hos ham.»

Salme 92,13-16

Skålen er dekket av et vakkert sølvfat fra 1742 som er laget av Albret Sinch. Men tar du bort sølvfatet, får du se ned i den meget rommelige kleberstein-

Døpefonten i gotisk stil fra ca 1300. Foto: Inge Bruland

skålen som ble laget for at barna skulle bli døpt ved full neddykking slik det fortsatt skjer i østkirken. Det kan høres litt brutalt ut, men gir klarere uttrykk for det som ifølge Bibelen skjer i dåpen: «Vi ble begravet med ham da vi ble døpt med denne dåpen til døden. Og som Kristus ble reist opp fra de døde ved sin Fars herlighet, skal vi være ett med ham i en oppstandelse som er lik ham.» for at vi skal leve det nye livet, likesom Kristus ble reist opp fra de døde ved sin Fars herlighet, skal vi også vandre i

et nytt liv.» (Romerne 6,4.) På et kirkemøte i katedralen vår ble det i 1573 vedtatt at en i Norge ikke lenger skulle døpe barn ved full neddykking «efterdi man ikke uten barnets skade om vinteren kan blotte den ganske kropp.»

Trappevang med vinranker

Koret ligger noen trappetrinn over skipets nivå. Det har fått en forholdsvis enkel utsmykking med kløver- og kastanjeblader. I tillegg kommer de vakre naturalistiske vinrankene på rekkverket til den innvendige trappen. De tre bladene er symbol på Treenigheten. Vinrankene peker på Nattverden og Jesus som vintreet og ble senere også brukt som Stavangers byvåpen. Men dette gikk etter hvert i glemmeboken og en eikestubbe med løv ble i stedet av de fleste oppfattet som byens våpen. Alexander Kielland var forresten

Vinranken innenfor kordøren som senere ble til Stavangers byvåpen. Foto: Inge Bruland

Biskop Arne på toppen av østveggen. Foto: Inge Bruland

inne på at det også kunne være humle. Men i lengden kunne man selvsagt ikke leve med usikkerhet og strid i dette spørsmålet og den sprenglærde professor i kirkehistorie ved Universitetet i Oslo, Oluf Kolsrud, fikk i oppdrag å gjøre en grundig undersøkelse om det gamle byvåpenet. Hans konklusjon, at byens fedre hadde valgt en avkvistet vinranke som symbol for Stavanger, var vanskelig å svelge for mange. Var det da ikke rett og slett et symbol for vinguden Bacchus? I 1939 vedtok

likevel Stavanger bystyre, mot 22 stemmer, at byens våpen skulle være «en liggende avkvistet vinranke med blader og slyngtråder». Men Viking FK har beholdt eikeløvet i logoen sin. Kanskje en tilbakevending til det opprinnelige vinrankesymbolet som peker på kraften i Jesu blod vil gi klubben enda bedre resultater enn mer alkoholserving på kampene?

Den vakre østfronten

Domkirken fikk nå to tårn og en utsmykket front mot øst - noe som er uvanlig i høygotiske katedraler. Østveggen ble brutt opp i rammeverk, nisjer, blomsterprydete gavler, rosettvinduer osv. Og helt oppe i gavlen på østfronten henger et bispehode. Er det biskop Arne som ser ut over byen? De tre kongehodene og de tolv kannikene i østveggen er av nyere dato. Også korets meget vakre sydportal i sør, «bispeinngangen», er et høygotisk mesterverk.

De fire helgenstatuene

Vi vet ikke hvilke figurer som opprinnelig har prydet østveggen av Domkirken. Vår store billedhugger Stinius Fredriksen (1902 – 1977) fikk i oppgave å lage fire nye statuer til nisjene på østveggen av helgener som skal ha hatt sine altere i Domkirken på 1400-tallet. Det ble to menn og to kvinner.

St. Svithun. Foto: Inge Bruland

St Svithun

Vi skulle gjerne ha snakket litt et med biskop Reinald før han ble hengt. Det er så mange spørsmål som vi gjerne skulle hatt svar på. Sagaen forteller bare at Reinald var engelskmann. Mange har gjettet på at han kom fra Winchester i Sør-England, særlig fordi han gjorde St. Svithun, som var biskop i Winchester og døde i 862, til kirkens skytshelgen. St. Svithun var antakelig hans store forbilde. Han hadde vært flink til å takle kongehuset og en praktisk mann, en brubygger både i bokstavelig og overført betydning. En slik brubygger ville sikkert biskop Reinald også være. Ja, en biskop kalles gjerne nettopp for pontifex. Ordet betyr - brubygger - først og fremst mellom Gud og mennesker. Kirken og byens skytshelgen har selvsagt fått sin plass i østveggen.

St. Birgitta. Foto: Inge Bruland.

Den hellige Birgitta av Vadstena

Den svenske St. Birgitta av Vadstena, som levde fra 1303-1373, var nok også et nærliggende valg etter som hun hadde etterkommere i Rogaland gjennom sin datterdatter Ramborg Knudsdatter som var gift med lagmann i Ryfylke, Gard Toreson. Birgitta fikk regelmessige åpenbaringer. I sin «kallelsevisjon» åpenbarer Kristus seg for henne og kårer henne til sin «sponsa et canale,» brud og talerør. Og hun fikk senere to hovedoppgaver: Å innstifte en ny klosterorden med parvis anlagte nonne- og munkeklostre. Ingen enkel oppgave når flere kirkemøter allerede hadde forbudt opprettelsen av nye munke - eller nonneordener. Og aldri før hadde en kvinne grunnlagt en klosterorden. Den andre oppgaven var ikke særlig lett den heller. Hun skulle gjøre slutt på pavens såkalte «Babyloniske landflyktig-

het» i Avignon. Men det ender faktisk med at hun til slutt får virkeliggjort begge sine drømmer!

Den hellige Vincent av Sargossa

St. Vincent fra Saragossa, Spania og Portugals mest feirede martyr, ble viet til diakon da keiser Diokletian satte i gang de store kristendomsforfølgelsene. Legenden forteller at han måtte tåle de forferdeligste torturmetoder.

Han ble utsultet, fikk armer og bein brukket ut av ledd, kjøttet revet opp med jernkroker og lagt på en glødende jernrist før han ble slengt ned i et fengselshull. Kristne kom for å pleie ham, men han var så skadet at livet ikke kunne reddes. Vincent døde 22. januar 304 i Valencia. Den vonde dommeren fortsatte nedverdigelsen og kastet liket til de ville dyrene ute på markene. Men en ravn kom og jaget dem bort.

Vincents legeme ble så kastet på havet med en kvernstein om halsen, men liket fløt i land. Dermed fikk de kristne gravlagt ham. På fransk ble navnet hans tolket som «vin cent», litt fritt oversatt som «århundrets vin». Og han er også blitt skytshelgen for vindyrkerne i Frankrike, Østerrike og Sør-Tyskland. I kunsten er St. Vincent fremstilt med flere attributter, gjerne med ravn og kvernstein som her på Østveggen.

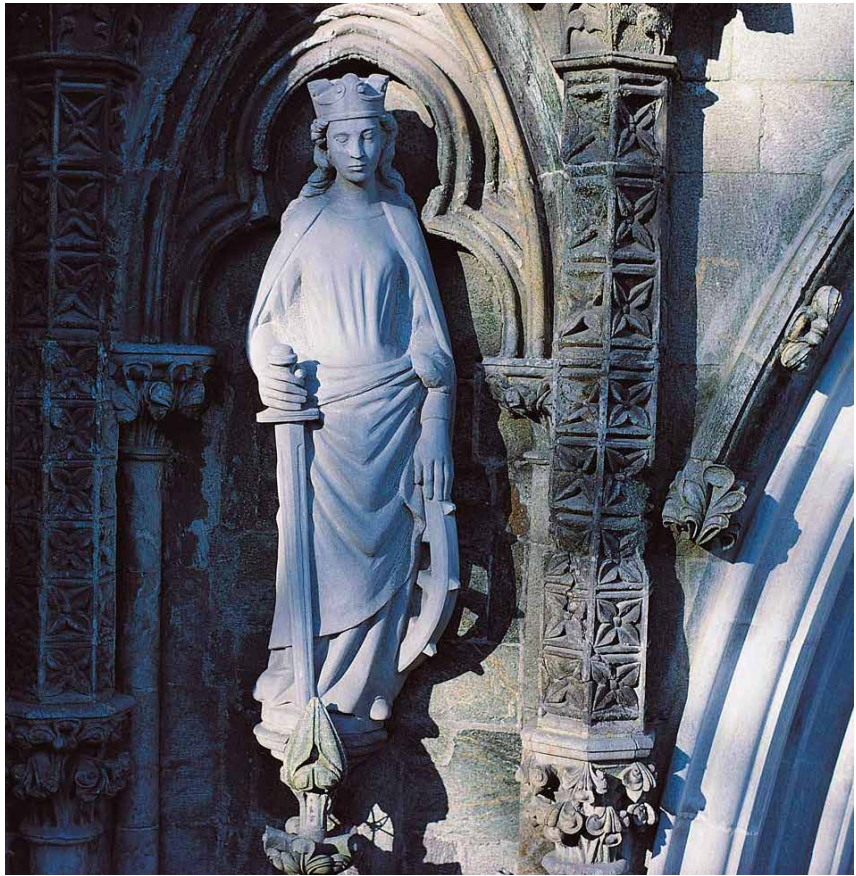
St. Vincent fra Saragossa. Foto: Inge Bruland

St. Katarina av Alexandria

Katarinastatuen, med den ranke, grasiøse skikkelsen, det åndfulle ansiktet preget av uselvisk opphøyethet, den elegante draperingen med de smale rette linjene og det glitrende spill i stoffet, hører med til de ypperste gotikk-inspirerte verkene Stinius Fredriksen har skapt. Den velutdannede og vakre prinsessen, som levde tidlig på 300-tallet i Alexandria, manglet selvsagt ikke friere, men takket nei til alle. En syrisk munk fortalte henne om Jesus Kristus, sjelens brudgom, og hun gikk over til kristendommen.

Under keiser Maximinus kristenforfølgelse bekjente hun sin kristentro og anklaget offentlig keiseren for å ofre til avguder. 50 vise menn fra hele

*St. Katarina fra
Alexandria. Foto:
Inge Bruland*

imperiet forsøkte forgjeves å få henne til å trekke tilbake sine anklager. Men i stedet overbeviste hun dem til å tro på Jesus ved å sitere gamle greske filosofer. Keiseren lot de vise menn bli halshugget. Katarina ble bundet mellom fire hjul med påsatte kniver. Da torturhjulene ble satt i gang, grep himmels lyn inn og hjulene ble ødelagt av flammene. Keiseren måtte da gripe til sverdet, og Katarina ble halshugget i år 310. Tradisjonen forteller at engler førte hennes døde legeme til den høyeste toppen i Sinai. Den bærer nå hennes navn. Munkene, som fant hennes levninger, bygde et kapell på toppen. Relikviene ble flyttet ned i St. Katarinaklosteret en gang på tusentallet.

Korsfarerne, som en tid også hadde kontroll over Katarinaklosteret i Sinai, brakte senere med seg historien om Katarinas martyrdød til vesten. Her ble hun snart en populær helgen. At Ola Nordmann har fått navnet sitt fra helgenkongen fra Nidaros er jo bare helt naturlig. Men at Kari, som er den norrøne formen for Katarina, har fått navnet sitt fra helgendronningen fra Alexandria, er det vel ikke så mange som er klar over. Hun fikk sitt eget alter i Stavangerkatedralen, og pryder i dag domkirkens østvegg der hun står med sverdet og en bit av de ødelagte torturhjulene. Det er ikke

usannsynlig at Sigurd Jorsalfar, som betalte for byggingen av katedralen for å få gifte seg på sine gamle dager med den unge Cecilia, også gav kirken relikvier av St.Vincent og St.Katarina som han kan ha tatt med seg fra den berømte Jorsalaferden.

Hodene på nordveggen

På nordveggen finner vi et par gamle hoder som har mer uttrykksfulle og til dels groteske ansiktsuttrykk. Hvem har laget dem og hva var hensikten? Vi vet ikke, men de er nok ikke resultat av et plutselig

innfall. På katedralene mange steder i Europa er de gjerne plassert i bygningmessig vanskelige overganger og i krysningspunkter der en bue møter en vegg eller søyle. Hodene taler sitt tause språk om at også menneskene kan ha vanskelige overganger på sin livsvei. Kanskje vi kan si at de er et «Kyrie eleison», Herre miskunne deg, i stein. De minner oss om at katedralen også er stedet for mennesker som er havnet på livets skyggeside.

Karikaturportrett, nordveggen. Foto: Inge Bruland

Litteratur:

- Bruland, Inge. 1999. Stavangerkatedralen – vår enestående nasjonalhelligdom
Bruland, Inge. 1999. Kameraopplevelser – Fra Gosen til Oljeberget.
Brøgger, Anton Wilhelm. 1915. Stavangers historie i middelalderen. Stavanger.

Bevarte skjelett som arkiv for levd liv:

Nye metodar for undersøking av beinmateriale frå Domkyrkja

Sean Dexter Denham

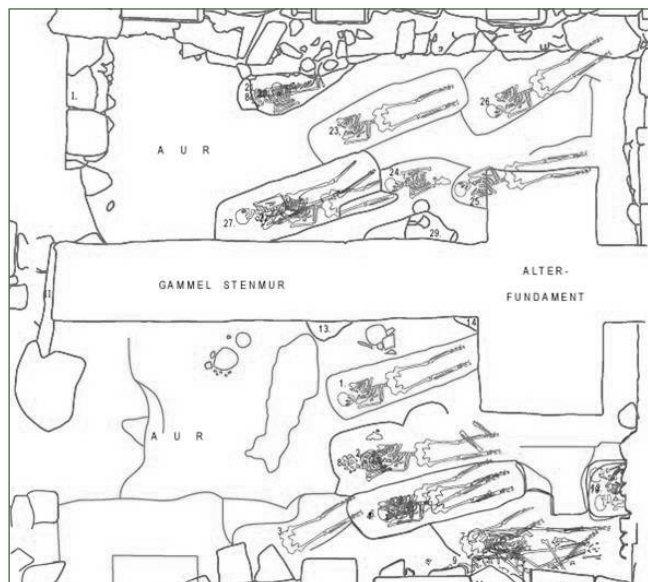
Hege Ingjerd Hollund

Laura van der Sluis

Figur 1. Skisse som viser plassering og orientering av gravene under koret i Stavanger domkyrkje avdekkja i 1968. Teikninga viser òg fundamenta til domkyrkja (Kjelde: Perry Rolfsen, Stavanger Museum, 1968).

Domkyrkja i Stavanger er ikkje berre eit vakkert midtpunkt i bysenteret, ho fortel òg mykje om historia til byen, særleg den aller tidlegaste tida. Det kanskje mange ikkje tenkjer over er at det i bakken under og rundt kyrkja skjuler seg eit særleg rikt arkiv over livet i Stavanger, nemleg leivningane etter byborgarane sjølve.

I 1968 vart utgravingar utført under koret i Stavanger domkyrkje, leia av arkeolog Perry Rolfsen. Ei mengd graver vart avdekkja under dette prosjektet. I somme tilfelle låg seinare graver over tidlegare gravleggingar. Figur 1 viser gravene si plassering og orientering. Ulike typar bevis peikar mot at dette var kristne graver (Barrett et al. 2000, Nordeide & Gulliksen 2007, Sellevold 2001). For det første er dette ubrente skjelett, eit brot med tidlegare heidenske tradisjonar der den døde ofte vart kremert. I tillegg er

gravene orientert aust-vest med føtene mot aust og hovudet mot vest, typisk for kristen tradisjon. Vidare vart det ikkje funne gravgods, og lika var gravlagde i trekister som dei mange spirkrane funne i gravene vitna om. Ein kan dermed vere ganske sikker på at desse gravene var kristne.

I denne artikkelen vil vi vise korleis gamle skjelettsamlingar frå museumsmagasina kan analyserast ved hjelp av nye metodar og såleis gje ny kunnskap og innsikt om Stavanger by si tidlegaste historie.

Eit komplekst puslespel

Under utgravinga i 1968 vart skjeletta grove ut, pakka i kvar si eske og sendt til det som då var Anatomisk institutt ved Universitetet i Oslo for analyse. Før skjeletta vart sendt vart det gjort nokre førebels anatomiske undersøkingar. I dag finn vi att lite informasjon om analysane som blei utført i Oslo i 1968. Hovudskallane, og i tillegg nokre andre skjelettdelar, blei verande i Oslo. Resten av leivningane vart pakka i ein trekasse og returnert til Arkeologisk museum i Stavanger (AM-UiS). På eit eller anna tidspunkt vart dei ulike skjeletta blanda i saman, og dels fragmentert. Figur 2 viser ein del av beinsamlinga slik den blei oversendt. I lang tid har det vore umogleg å finne ut kva skjelettdelar som høyrer saman. I 2004 tok AM initiativet til å få utført nye ^{14}C -dateringar frå Domkyrkja. Resultata tyda på at skjeletta var frå graver eldre enn kyrkja (P. U. Sandvik, munnleg info.). Ny metodeutvikling innan rettsmedisin og antropologi har ført til at det å pusle desse skjeletta saman er eit realistisk prosjekt. Tidleg i 2010 vart trekassen opna for ei vurdering av tilstand og skadenivå. Det vart avgjort at materialet kunne og burde bli sortert, rekonstruert så langt som mogleg, og gjort til gjenstand for nye analysar og undersøkingar. Dette arbeidet var ein del av SALS, eit programområde for forskning ved UiS, og fekk økonomisk støtte frå UiS og Norges forskningsråd.

Som nemnt ovanfor vart skjeletta lagra ved Anatomisk institutt i Oslo, ei sentralisert samling av menneskelege leivningar frå ei mengd ulike arkeologiske kontekstar frå heile landet. Før nye undersøkingar vart sett i gong, gjekk ein i tillegg gjennom materialet i Oslo for å finne ut kor mykje av samlinga som framleis var bevart og for å kunne integrere dette materialet i rekonstruksjonen og analysane.

Figur 2. Bilde av dei samanblanda domkyrkjeskjeletta for prosjektet med sortering og rekonstruksjon starta (Foto: S. Denham, Arkeologisk museum / UiS)

Tabell 1. Resultat av radiokarbon dateringar for høgre lårbein i samlinga frå Stavanger domkyrkje. Kjelde: Arkeologisk Museum, UiS.

Provennummer (høgre lårbein)	Radiokarbonår ('før notid')	Kalenderår (e.Kr.)
SD.1968.FE.R.1	970 ± 35	1020-1155
SD.1968.FE.R.2	995 ± 35	1015-1035
SD.1968.FE.R.3	990 ± 35	1015-1040
SD.1968.FE.R.4	900 ± 35	1050-1205
SD.1968.FE.R.5	1030 ± 35	995-1025
SD.1968.FE.R.6	1255 ± 35	710-810
SD.1968.FE.R.7	930 ± 30	1035-1165
SD.1968.FE.R.8	915 ± 35	1040-1170
SD.1968.FE.R.9	975 ± 35	1020-1155
SD.1968.FE.R.10	985 ± 35	1015-1040
SD.1968.FE.R.11	1230 ± 30	775-875

Metoden tatt i bruk vert kalla osteometrisk sortering. Dette er ein serie med statistiske metodar for å rekonstruere, eller individualisere, menneskelege leivningar som har blitt blanda saman av ulike grunnar. Dette blir gjort på basis av ulike målingar av skjelettdelane, både form og storleik. Desse metodane vart først utvikla for rettsmedisinske antropologar som arbeider med massegraver eller store dødsulukker (Ubelaker 2008). Modellane ein bruker tek føre seg tre ulike situasjonar: parvise bein (til dømes venstre og høgre lårbein), bein som møtes i eit ledd (til dømes lår- og leggbein), og ikkje-parvise, eller ikkje-ledda bein (til dømes lårbein og underarmsbein). Både heile og fragmenterte skjelettdelar kan brukast.

I praksis har ein til dømes å gjere med ei mengd venstre og høgre lårbein som potensielt passar saman. For å takle mengda av moglege kombinasjonar bruker ein dataprogram som kan evaluere alle kombinasjonar og filtrere ut bein som ikkje høyrer saman. Talet potensielle par kan òg bli redusert ved å samanlikne med eit tredje bein. Til dømes, dersom dei to beina i ein underarm ser ut til å passe godt saman, vil denne paringa bli styrka om begge ser ut til å passe bra med same venstre overarmsbein.

Den tidlegaste kristne befolkninga i Stavanger?

Før vi diskuterer resultatata av osteometrisk sortering og den osteologiske analysen vil vi rapportere resultatata av radiokarbon datering utført i 2010. Dette vil ikkje berre plassere leivningane i ein historisk kontekst, men òg illustrere kor viktig dette materialet er for middelalderhistoria i Stavanger. Prøvar for radiokarbon datering vart berre tatt frå høgre lårbein for å vere sikker på at vi ikkje tok fleire prøvar av same individ. Tabell 1 viser resultatata i radiokarbonår, og rekna om til kalenderår. Dateringane stadfestar at alle skjeletta er eldre enn domkyrkja (cirka 1125) og at somme av skjeletta er overraskande gamle. Beinsamlinga ser difor ut til å representere mange generasjonar av kristne i Stavanger, frå tida før domkyrkja vart bygd. Ei

<i>Skjelettnr.</i>	<i>Alder</i>	<i>Kjønn</i>	<i>Høgd</i>	<i>Kalenderår (e.Kr.)</i>
S12810.293	ca. 20	Mann	178 cm	1015-1150
S12810.296	Vaksen	Mann	176 cm	983-1026
S12810.292	ca. 20	Kvinne	162 cm	1043-1161
S12810.286	Vaksen	Mann	178 cm	1046-1205
S12810.284	Vaksen	Uklar	164 cm	Ikkje datert
SD.1968.Fe.R.10	50-60	Mann	Ikkje bestemt	1019-1150

domkyrkje, som er eit bispesete, er først og fremst ei byråkratisk eining. Eit bispesete i Stavanger så tidleg som 1125 e.Kr. peikar mot at det har vore eit større kristent samfunn i området med behov for å samlast og organisere på eit høgare plan. Dei eldste dateringane indikerer at det kan ha vore kristne i området heilt tilbake til vikingtida. Kor tid kristendom vart ein akseptert religion i Sørvest-Norge, og Norge generelt, er eit omdiskutert tema. Historikarar meiner no at kristninga var ein prosess, og noko som hendte over lengre tid. Desse eldre dateringane kan såleis ikkje takast som eit bevis for at det fanst eit robust kristent samfunn i vikingtid i Rogaland, men kan sjåast som ein indikasjon på heile kristningsprosessen. Dette høver med historiske teoriar som ser kristninga som ein gradvis prosess over lang tid, heller enn ei dramatisk og valdeleg hending (Bagge 2005). Dei fleste skjeletta viste seg å vere frå 1000- og 1100-talet, noko som tilseier at det kristne samfunnet vaks fram i dette tidsrommet, og kan forklare at behovet for ein katedral oppstod på denne tida.

Ei rekke individ har blitt delvis rekonstruert ved hjelp av osteometrisk sortering. Somme av desse er skildra i tabell 2 medan figur 3 viser eitt av individa. Dette er døme på den type kunnskap ein kan trekke ut ved hjelp av denne metoden. Vi er langt i frå å pusle saman heile individ, men det vi ser her illustrerer kor mykje lengre ein kan komme frå eit elles håplaus utgangspunkt.

Tabell 2. Eit utdrag av resultatata frå osteometrisk sortering.

RADIOKARBONATERING er ein såkalla absolutt dateringsmetode som raskt fortalt byggjer på prinsippet om at radioaktivt karbon (C14 eller karbon14) i levande materiale blir brote ned etter at organismen har døydd. Ved å måle kor mykje radiokarbon er att i materialet, kan ein rekne seg fram til kor tid mennesket, dyret eller planten levde. Ny teknologi, tilgjengeleg ved laboratoriet for radiologisk datering ved NTNU i Trondheim, kan gje dateringar med feilmargar på ned i 30-50 år. Resultata blir i første omgang rapportert i år før notid, definert som 1950. For å komme fram til reelle kalenderår må dette resultatet kalibrerast. Det er for å ta høgd for at karbon14-nivået i atmosfæren har variert noko opp gjennom tidene.

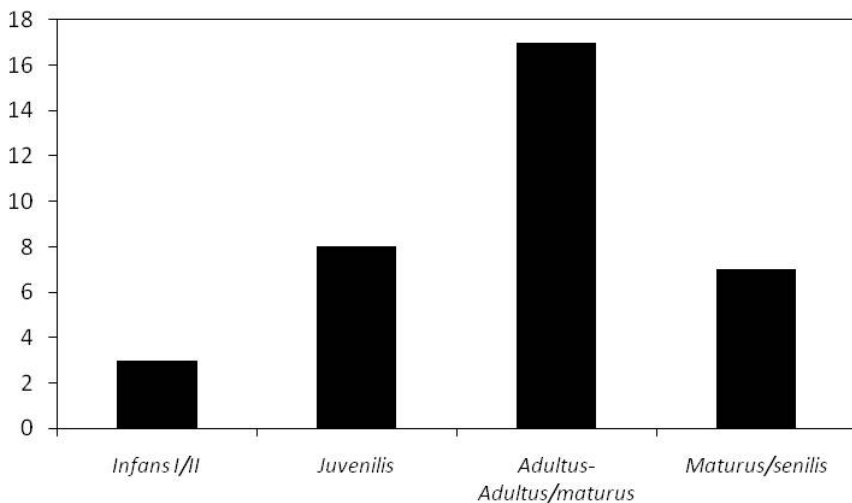
Figur 3.
Eitt av skjeletta
(S12810.293)
etter osteometrisk
sortering (Foto: T.
Tveit Arkeologisk
museum / UiS)

Dei fleste var unge vaksne

Alderen på dei vaksne individua har blitt bestemt ved å studere særskilde delar av hoftebeina (White & Folkens 2005). Figur 4 viser spreininga i alder i den undersøkte samlinga. Det som er tydeleg er at dei fleste døydde som vaksne. Men det er interessant å sjå aldersspennet som samlinga representerer. Ein skulle kanskje forvente å finne mange barneskjelett, ettersom ein reknar med at spedbarnsdødelegheita var høg i middelalderen. Dette kan ha å gjere med at barneskjelett er lite synlege i ein arkeologisk samanheng. Ein kan tenkje seg at dei små og skjøre beina blir raskt brote ned, eller oversett under utgravingar. Ut frå denne samlinga ser det ut til at mange døydde når dei var unge vaksne, og at folk sjeldan nådde særleg høg alder. I så måte liknar resultata dei frå analysar av skjelett frå Hamar domkyrkje (Sellevold 2001). Her fann ein òg at folk overlevde til vaksendom, men ikkje lengre. Sjølv sagt kan vi ikkje vere sikre på at dette er eit representativt bilde når det gjeld kva som var gjennomsnittleg levealder. Sosiale høve vil ha spela inn. Truleg var det reglar for kven som fekk bli gravlagd kor. Men i det store og det heile utgjør samlinga frå Stavanger domkyrkje eit interessant tverrsnitt av den tidlege befolkninga i Stavanger, med eit stort spenn i alder representert.

Figur 4. Resultat
av aldersbestem-
ming (Infans
I/II = barn-
tidleg tenåring;
Juvenilis =
tenåring-tidleg
20 åra; Adultus-
Adultus/maturus
= 20 åra til seint
i 40 åra; Maturus/senilis = 50+).

Resultat basert på morfologiske data						
Kjønnsbaserte kjennemerker	Venstre side			Høgre side		
	Antal individ	% Menn	% Kvinner	Antal individ	% Menn	% Kvinner
Subpubic angle (bekken)	7	57,1	42,9	8	50	50
Greater sciatic notch (bekken)	10	40	60	11	45,5	54,5
Mastoid process (hodeskalle)	7	57,1	42,9	5	60	40
Resultat basert på metriske data						
	Kvinner		Uklar		Menn	
Antal individ	4		4		15	
%	17,4		17,4		65,2	

Menn eller kvinner?

Når det gjeld å bestemme kjønn har vi brukt metodar som tar utgangspunkt i både mål/storleik (metriske data) og form (morfologiske data), og brukt desse måla i ei rekke matematiske formlar som er spesifikke for folkegrupper i Skandinavia. Frå graver i Westerhus i Sverige finst data over variasjon i lårbeinlengde for menn og kvinner i middelalderen, noko som gjev utgangspunkt for ein sikker måte å bestemme kjønn (Maijanen and Niskanen, 2010). Skjeletta frå Westerhus er her brukt som ein referansepopulasjon for å bestemme kjønn for somme av dei rekonstruerte domkyrkjeskjeletta.

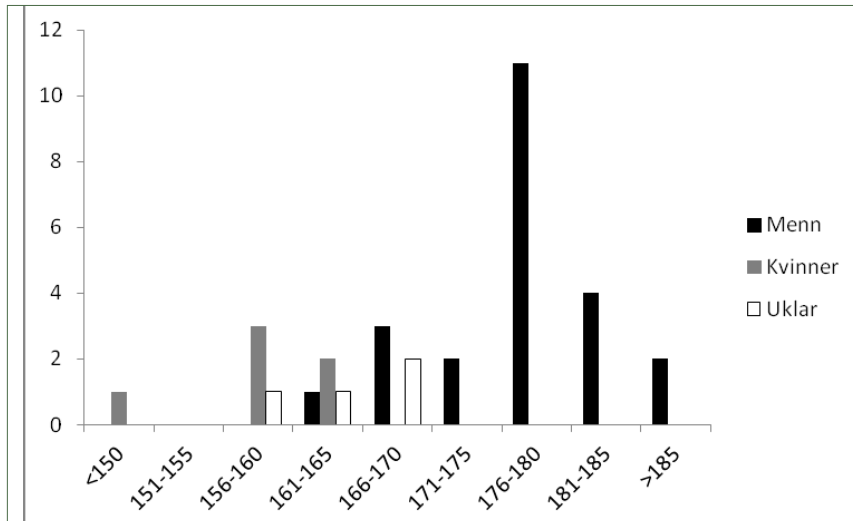
Tabell 3 viser resultatata av desse analysane ved bruk av to ulike metodar. I følge morfologiske, altså formmessige kriteria, er det om lag like mange menn og kvinner. Ser ein derimot på metriske data (mål/storleik på beina), ser det ut til at det er fleire menn enn kvinner, med om lag fire gonger så mange menn. Dette siste resultatet er særst likt det Sellevold (2001) fann for skjeletta i Hamar, der stadfesting av kjønn òg var basert på både metriske og morfologiske metodar. Dette tyder at vi har to moglege resultat. Kven av desse to skal vi tru på? Det interessante her er at beina var uvanleg store. Det kan difor hende at referansegruppa frå Sverige ikkje er passande for eit materiale frå Sørvest-Norge.

Høgreiste Stavangerfolk

Når det gjeld å berekne høgda på Stavangerindividida, brukte vi igjen dei matematiske formlane laga for skandinavisk middelaldermaterial og basert på den svenske skjelettsamlinga (Maijanen og Niskanen 2010). Figur 5 viser resultatata, basert på kjønns spesifikke formlar der dette var mogleg, og kombinerte formlar der ein ikkje kunne sei noko om kjønn. Dette gav eit overraskande resultat. Stavangermaterialet viste seg å innehalde mange særst høge menn, med eit gjennomsnitt på 178,6 cm. Andre forskarar har rapportert gjennomsnittshøgde for skandinaviske menn i middelalderen til å vere 172,3 cm. Dette er eit forbausande resultat, men to ulike metodar gav det same

Tabell 3. Høve mellom kjønn, basert på morfologiske (form) og metriske (mål) data. Kjelde: Arkeologisk Museum, UiS

Figur 5.
Resultat av
høgdeberegningar
basert på Maija-
nen og Niskanen
(svart) og Trotter
and Gleser (grå).

resultatet så vi kan vere nokså sikre på at det er reelt. Det kan difor hende at våre idear om høgda til befolkninga i norsk middelalder, at dei skulle vere relativt kortvaksne på grunn av dårleg kosthold og helse, ikkje stemmer. Igjen speglar resultatata det ein fann i undersøkingane av skjelett frå Hamar der gjennomsnittleg høgde for menn var 175,3 cm, medan 20% av mennene var over 180 cm (Sellevold 2001). Sellevold, som undersøkte Hamar-skjeletta, legg vekt på kor overraskande dette resultatet er. Men trass i eit lågare gjennomsnittet regionalt har det tydelegvis vore variasjonar lokalt med høgare gjennomsnittsverdiar i visse områder.

Tannpine og vonde rygger

I tillegg til alder, kjønn og høgde, kan skjeletta gje oss innsyn i helsa til den enkelte. Denne typen undersøkingar blir kalla paleopatologi. Ikkje alle sjukdomar og tilstandar vil etterlate spor i/på skjelettet, men ulike former for det som kallast degenerativ tilstand, kan sporast i beinmaterialet. Ein degenerativ tilstand blir forårsaka av sjukdomar som angrip vev og organ på ein slik måte at dei langsamt sluttar å fungere, dei degenererer. Når det gjeld domkyrkjematerialet finn vi mest kunnskap om helsetilstand i ryggvirvlar og tenner.

I ryggvirvlane finn vi spor etter degenerative tilstandar. Ryggsmerte er ein av dei mest vanlege formene for smerte, og er ofte forårsaka av denne typen tilstand. I ryggraden er desse synlege som beinutvekstar som lagar små bruer av beinvev mellom ryggvirvlane, såkalla Osteophytosis. I dei mest ekstreme tilfella veks knoklane saman. Dette var den mest vanlege degenerative tilstanden observert i Stavangermaterialet, men det var ingen som hadde den mest ekstreme forma. Ein annan type degenerasjon i ryggvirvlane er å finne som små groper i overflata (Schmorl's nodes), som kjem av at brusken mellom ryggvirvlane trengjer inn i virvlane (Waldron 2009). Ein er usikker

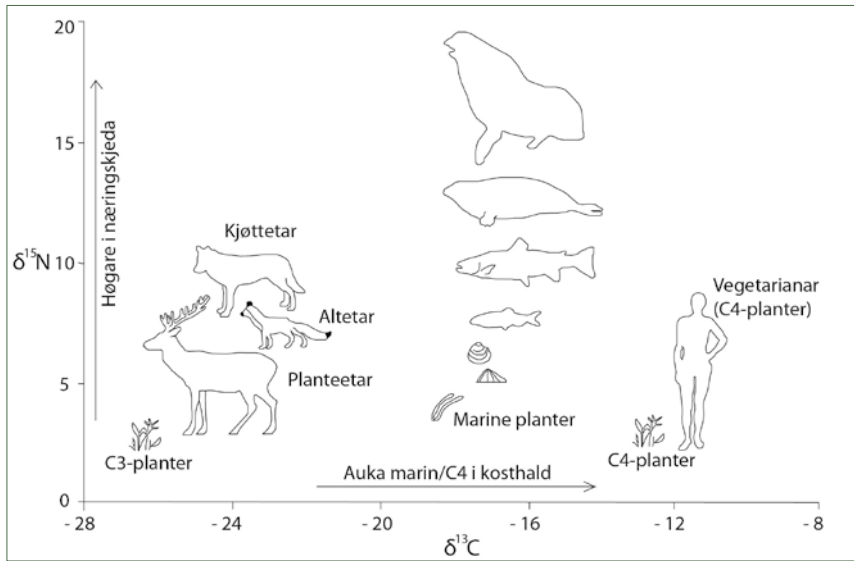
på årsaka til denne tilstanden, men ein meiner det kan ha noko med aldriingsprosessar å gjere. Det har òg blitt sagt at periodar med underernæring kan bidra til å svekke ryggvirvlane slik at dei er meir sårbare for denne typen skade. Det ser òg ut til å vere ein arveleg tilstand. I Stavangermaterialet vart det observert at denne typen skade ikkje fanst i nakken, berre lengre nede på ryggraden.

På ein ryggvirvel fanst ein annan interessant patologi som ikkje er av den degenerative typen. Dette var eit firkanta hol, altså eit sår, som ser ut til å ha vore påført rundt tida då personen døydde. Det er vanskeleg å sei om skaden var årsaka til at personen døydde, men plasseringa indikerer at eit ganske stort våpen, eller ein reiskap, må ha trengt gjennom heile overkroppen for å kunne forårsake såret.

Tre vanlege tannsjukdomar vart observert i Stavangermaterialet. Det mest vanlege var ein type erosjon, eller slitasje, som ein knyter til aldring. Kombinasjonen av dårleg tannhygiene og lite raffinert kost kan føre til kraftig slitasje av tannoverflata. I ekstreme tilfelle var tennene slipt ned til rota. Det ser ut til at desse individa levde lenge med slike sterkt eroderte tenner. Måltider må ha vore ei smertefull oppleving. Dei to andre lidingane er begge relatert til dårleg tannhygiene. Tannstein er eit hardt materiale som byggjer seg opp på overflata over tid om ein ikkje pussar tennene. I nokre tilfelle har dette gått så langt at ein ikkje lengre ser tannoverflata. Bakteriane involvert i oppbygginga av tannstein kan seinare forårsake degenerative tilstandar i tenner og gumme. I tillegg vart det gjort observasjonar av karies på mange tenner. Som eit kvart barn som er for glad i godteri veit, fører ein kombinasjon av kosthald og dårleg tannhygiene til hol i tennene. Dersom ein ikkje behandlar desse, kan hola vokse og skape ei rekke problemer. Ingen av desse tilstandane var uventa, og er noko som er funne blant middelalderfolk i heile Europa. Eit individ frå Stavanger, derimot, er eit interessant unntak. Tennene til ei om lag 20 år gammal kvinne hadde ingen av dei ovannemnte teikna på dårleg kosthald og tannhygiene. Det kan vere at kvinna var så ung då ho døydde at desse tilstandane ikkje hadde hatt tid til å utviklast. Ein annan moglegheit er at ho hadde ein særskild sosial status med tilgang på eit betre kosthald.

I sum har denne undersøkinga gitt fleire interessante resultat. Mesteparten av individa var vaksne når dei døydde. Det er vanskeleg å stadfeste nøyaktig alder, men eit sikkert anslag er at dei fleste var mellom 30 og 50 år gamle. Når det gjeld kjønnsbestemming er det vanskelegare å gje sikre svar. I følge ein metode er det like mange kvinner som menn medan ein annan metode viser at skjelettsamlinga består av fleire menn enn kvinner. Dette siste resultatet får støtte av at undersøkingar av skjelettsamlinga i Hamar gav det same resultatet. Stavangerfolka var i tillegg overraskande høge. Menn var i gjennomsnitt 178,6 cm og kvinner 158,5, medan somme menn var mykje høgare enn gjennomsnittet. Dette resultatet liknar òg på det frå Hamar. Når det gjeld den generelle folkehelsa sleit den middelalderske befolkninga i Stavanger med diverse plager og smerter, med såre ryggar og dårlege tenner som det mest vanlege. Vidare

Figur 6.
Graf som viser
eit forenkla
samandrag av
typiske karbon- og
nitrogenverdiar
for landbaserte og
marine økosystem
(Skisse: Hege
Hollund, Arkeo-
logisk Museum/
UiS).

undersøking av denne skjelettsamlinga er nødvendig. Det er til dømes stort potensiale for det ein kallar osteokjemiske analysar og dette vil vi ta for oss i det følgjande.

Frå anatomi til atomar

Til no har vi sett korleis kunnskap om skjelettanatomi kan gje oss innsikt i kvardagen til individ frå rundt 1100-talet i Stavanger. Ut frå skjelettsamlingar kan ein lære om befolkninga si samansetjing i høve til kjønn og alder, høgde, sjukdomar og helse. Men det stoppar ikkje der. Dersom vi 'zoomar inn' på materialet, og ser på det som har overlevd av mikroanatomi, beinkjemi og organiske molekyl, kan vi med ny teknologi og nye metodar trekkje ut enno meir kunnskap om livet i fortida. Arkivet som skjeletta utgjer har nemleg fleire nivå. No skal vi zoome inn på dei mikroskopiske og biokjemiske delane som utgjer menneskje og dyr.

Av jord er vi komne

Av jord er vi komne, bokstaveleg tala, nærare bestemt den jorda der vi bur. Kroppen vår tek nemleg byggjeklossane for molekyl og kroppsvev frå jord og luft, via det vi et og drikk. Dette prinsippet er godt nytt for arkeologar. Dersom vi finn menneskelege leivningar, kan ein nemleg nøste seg fram til kven folk var, eller meir spesifikt, kva dei åt og til dels kor dei vaks opp. Dette kan ein no studere ved hjelp av det ein kallar stabil isotopanalyse, eller diettanalyse. Den mest vanlege framgangsmåten er å måle den relative mengda av dei ulike isotopane, eller versjonane, av grunnstoffa nitrogen og karbon i beinproteinet. Desse verdiane endrar seg nemleg oppover i næringskjeda og er annleis i terrestriske og marine miljø, og i terrestriske

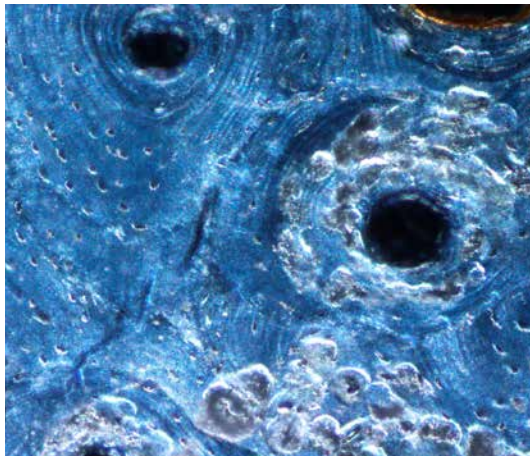
miljø med ulike plantetypar kalla C3 og C4-planter (Figur 6). I vår del av Europa er det C3-plantene som er mest vanlege. Vi vil her rapportere nokre resultat frå ein slik analyse av dei same skjeletta diskutert ovanfor, og i tillegg ei gruppe skjelett frå ei utgraving i 1993 på plassen framom domkyrkja. Desse gravene viste seg å vere frå 1500- og 1600-talet. Vi har dermed å gjere med ei skjelettsamling med eit tidsspenn frå vikingtid til 1600-talet, eit unikt materiale som kan kaste lys over om lag 800 år av Stavanger si historie. Først må vi diskutere eit metodologisk problem: bevaring. Isotopanalysar er naturleg nok berre mogleg dersom skjelett av dyr og menneske blir bevart godt nok til å kunne analyserast.

Til jord skal vi bli?

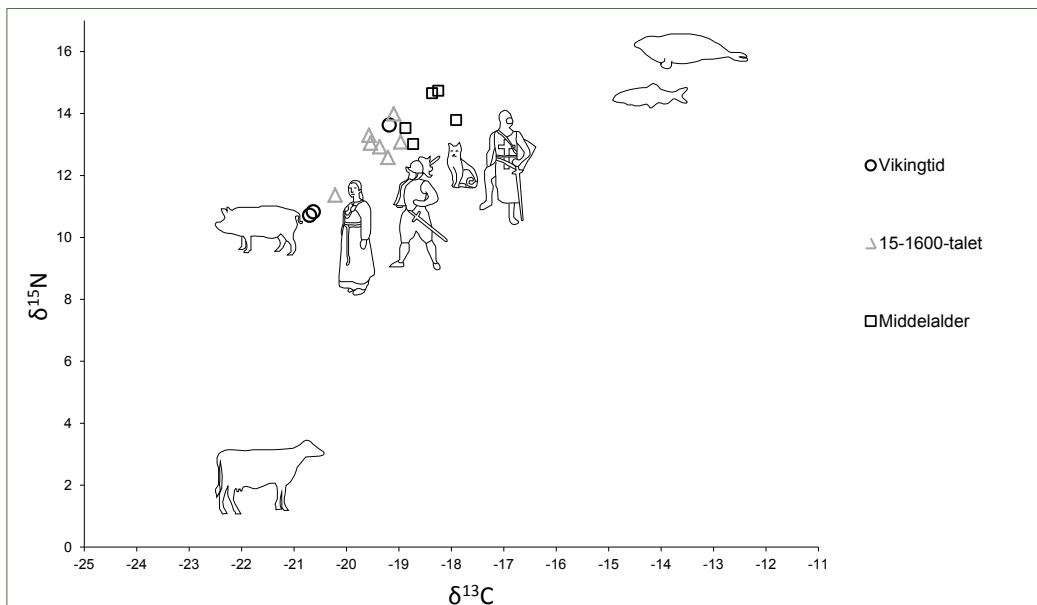
Etter døden, post-mortem, set ei rekke med effektive nedbrytingsprosessar inn. Stort sett stemmer gravferdsliturgien på dette området: vi blir til jord. Det må skje noko utanom det vanlege for at kroppsvev og skjelett skal kunne bevarast på lang sikt. Dersom vi finn bein bevart, må vi i tillegg rekne med at endringar har skjedd, og dette må undersøkjast før eventuelle analysar. Materialet er anten på veg til å bli fossilisert eller å forsvinne. Utfordringa er å finne ut type og grad av endring. Dette har blitt viktigare etter kvart som nye naturvitskaplege metodar i stadig større grad kan trekke ut kunnskap om fortida på kjemisk og molekylært nivå i arkeologiske materiale.

Nedbryting av skjelett kan gå veldig raskt, til dømes ved det ein forskar har kalla 'katastrofisk oppløysing'. Diverre skjer dette ofte i Rogaland. Jordsmonnet er surt slik at beina blir løyst opp, og i ope landskap siv regnvatn gjennom jorda og vaskar ut materialet.

Utgravingane under og ved domkyrkja avdekka mange heile skjelett som såg ut til å vere i god stand grunna gode bevaringshøve, unike i Rogaland. Likevel, mikroskopiske analysar syntte oss at materialet har endra seg, på

Figur 7. Til høgre er eit mikroskop-bilete av tynnslip laga av eitt av lårbeina frå domkyrkjeskjeletta som viser at materialet har endra seg, post-mortem. Vi ser her eit tverrsnitt av mikrostrukturen. Til høgre i biletet ser ein runde, grå strukturar ofte sentrert rundt blodåre-kanalane. Dette er bioerosjon, resultat av at bakteriar bryt ned, endrar strukturen og kjemien. Foto: Hege Hollund, Arkeologisk Museum/UiS.

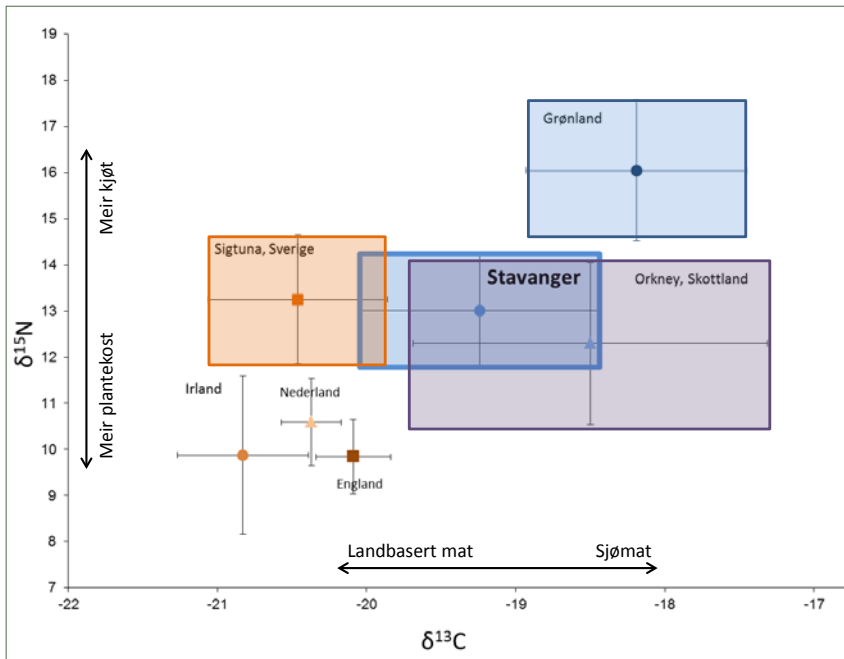

Figur 8. Graf som viser karbon- og nitrogenverdier for dei analyserte stavangerbeina. Dei små symbola viser verdiane til enkeltindivid. Figurane viser omtrentleg gjennomsnittsverdiane for dei tre ulike periodane (vikingtid, tidleg middelalder og 1500-1600-talet) når det gjeld menneskja, og for dei ulike artane når det gjeld dyra: kyr, gris, fisk, sel og katt. Kjelde: van der Sluis, 2012.

ulike vis. Mikroorganismar har herja i dei fleste beina, noko som har ført til øydelegging av mikroanatometisk struktur (Figur 7) og endringar i kjemisk samansetning, særleg tap av protein. Trass i dette var det mogleg å få ut nok protein av god kvalitet til å utføre stabil isotopanalyse. Slik kunne vi undersøkje kor i næringskjeda fortidige Stavangerfolk haldd til.

Stabile isotopar i Stavangerskjeletta

Dette er eitt av dei første forsøka på denne typen analyse av norsk materiale. Dei 15 undersøkte individ, funne under og ved sidan av domkyrkja, representerer ulike tidsperiodar, frå vikingtid til 1600-talet. Som diskutert ovanfor kan somme av individ representere dei eldste kjende kristne gravene påvist i Norge. Dei stabile isotopane har òg gitt oss ny innsikt. Nitrogen- og karbonverdiane viste seg å spegle samfunnsutvikling og kulturendringar. Vi fann nemleg ein klar samanheng mellom isotopverdier og periode, som vi kan sjå i figur 8. Dei lågaste verdiane er funne i den tidlegaste perioden, vikingtida, medan dei høgaste verdiane er å finne på 1000- og 1100-talet. Gjennomsnittsverdien på 15- og 1600-talet ligg mellom desse to gruppene. Høgare verdier indikerer at ein stadig større del av kostholdet var basert på marint protein. Dette ser vi når vi samanliknar med verdiane for dyrebein funne i dei same massane under domkyrkja (truleg søppel/jord brukt til å bygge opp gravplassen). Menneskja har dramatisk høgare nitrogen- og karbonverdier enn kyrne, medan dei er nærare verdiane for fisk og sel, som er marine kjøttetarar. At dei har eit høgt inntak av dyreprotein er òg tydeleg ettersom fleire av individ har nitrogenverdier på same nivå som katten, som er 100% kjøttetar. Grisen er som menneskja altetande

Figur 9. Gjennomsnitt og spreining i karbon- og nitro-gerverdiane for stavangerindividua samanlikna med resultat frå andre studiar av samtidige folkegrupper i ulike delar av Europa, i tillegg til isotopverdiane for moderne inuittar. Kjelde: van der Sluis, 2012.

og ofte føra med matrestar, men i dette tilfellet ser det ut til at dei har noko mindre kjøt og marint protein i kosthaldet enn menneskja.

Vidare kan vi samanlikne Stavangerfolka med samfunn andre stader i Nordvest-Europa, som i Figur 9. Stavangerskjeletta har høge verdiane samanlikna med fleire grupper medan verdiane overlappar dels med dei for moderne inuittar frå Grønland. Grønendingar har eit kosthald der marin føde (t.d. sel) utgjer i gjennomsnitt om lag 50 % (Buchardt et al. 2007). Verdiane stemmer såleis overeins med det vi veit frå historia om intensivering i fiske og handel med tørrfisk utover i middelalderen, i tillegg til innføring av kristne matvanar der fisk erstatta kjøt under fasten. At verdiane blir lågare i det yngre materiale kan ha samband med reformasjonen i 1537 då overgang frå katolisisme til protestantisme igjen endra tradisjonen med faste, og kanskje andre kosthaldvanar. Uansett, frå alle periodar er det tydeleg at Stavangerfolk sverja til ein proteinrik diett. Som tannhelsa diskutert ovanfor vitna om, utgjorde karbohydratar (til dømes brød og graut) likevel ein vesentleg del av kosthaldet, men relativt sett, samanlikna med andre befolkningar i Europa, hadde Stavangerfolk eit høgt innslag av marint dyreprotein.

Denne artikkelen har vist at nye metodar kan gje ny innsikt basert på analyse av materiale frå museums-magasina. Desse metodane må brukast i kombinasjon med ulike typar informasjonskjelder, og representerer eit tillegg i den arkeologiske verktøykassa. Historiske skrifter og funn av dyrebein er indirekte kjelder til matkultur medan stabile isotopar er ei direkte kjelde

til kunnskap om kva folk faktisk åt. Vi kjem enno lengre når vi kombinerer dette med antropologi/osteologi. Desse analysane viste at dei to individa med sterkast signal for mykje marint dyreprotein i kosthaldet var begge menn, den eine i 20-åra og den andre i 40-50-åra. Den eldste var ein av dei høgaste individa i samlinga, om lag 182 cm på sokkelesten, og utan synlege sjukdomar på dei bevarte skjelettdelane. Den yngre mannen derimot sleit med stive og vonde kne som må ha gjort det smertefullt å gå.

Det vi òg vonar å ha fått fram her er at berre ved å først nøste opp historia etter døden, altså ved å kartlegge endringane påført av tid og miljø, kan vi bruke skjelett til å rekonstruere fortidige liv på ein god måte. I tillegg vil auka kunnskap om desse prosessane hjelpe oss i arbeidet med å ta betre vare på ikkje-fornybare, verdfulle samlingar i musea, til glede for framtidige forskarar med enno større verktøykasse.

Bibliografi

- Buchardt, B., Bunch, V. & Helin, P. 2007. Fingernails and diet: Stable isotope signatures of a marine hunting community from modern Uummannaq, North Greenland. *Chemical Geology*, 244, 316-329.
- Bagge, S. (2004): "A Hero between Paganism and Christianity. Håkon the Good in memory and history", p. 185-210. In: K. Hoff, S. Kramarz-Bein, A. van Nahl, T. Smarsly-Fechner, B. Jager, J. Trinkwitz (red.) *Poetik und Gedächtnis- Festchrift für Heiko Uecker zum 65. Geburtstag*, Beiträge zur Skandinavistik 17. Frankfurt: Peter Lang.
- Barrett J.H., Beukens R.P., & Brothwell D.R. (2000): "Radiocarbon dating and marine reservoir correction of Viking Age Christian burials from Orkney" *Antiquity* 74, 537–543.
- Hollund, H. I. 2012. The afterlife of bones: A narrow path to salvation or a road to destruction? Skeletal material as an archive of past life-histories; The importance of addressing post-mortem effects. I: Feulner, F., Gerbault, P., Gillis, R., Hollund, H., Howcroft, R., Leonardi, M., Liebert, A., Raghavan, M., Salque, M., Sverrisdottir, O. O., Teasdale, M., Van Doorn, N., Wright, C. (red.) *May contain traces of milk. Investigating the role of dairy farming and milk consumption in the European Neolithic*. York: University of York.
- Maijanen, H. & Niskanen, M. (2010): "New Regression Equations for Stature Estimation for Medieval Scandinavians" *International Journal of Osteoarchaeology* 20:4, 472-480
- Nordeide, S.W. & Gulliksen, S. (2007): "First Generation Christians, Second Generation Radiocarbon Dates: The Cemetery at St. Clement's in Oslo" *Norwegian Archaeological Review* 40:1, 1—25.
- Sellevoid, B.J. (2001): *From Death to Life in Medieval Hamar- Skeletons and Graves as Historical Source Material*, Oslo: Unipub forlag.
- Ubelaker, D. H. (2008): "Methods in commingling analysis: an historical overview", p. 1-6. I: B.J. Adams and J.E. Byrd (red.), *Recovery, analysis, and identification of commingled human remains*. Totowa, NJ: Humana Press.
- Van Der Sluis, L. 2012. A view into the lives of early Christians: palaeodietary investigation of a multiperiod churchyard in Stavanger, Norway, using stable isotopes (C, N, H, S) of bone collagen. I: Kars, H. (red.) *IGBA report 8*. Amsterdam: VU University.
- White, T.D. & Folkens, P.A. (2005): *The Human Bone Manual*, London: Elsevier.

Ny restaureringsplan for Stavanger domkirke og Bispekapellet

– Møte med en middelalderkatedralers sårbarhet

Live Gram og Per Schjelderup

Våren 2013 fikk arkitektkontoret Schjelderup & Gram oppdraget med å utarbeide en helhetlig restaureringsplan for Stavanger domkirke og Bispekapellet. Både for oss som restaureringsarkitekter og for Kirkevergen som eier og forvalter av bygget ble det stadig klarer at domkirken og bispekapellet hadde behov for en helhetlig og flerfaglig gjennomgang av tilstand, bruk og behov. Utgangspunktet var en fredet katedral og et kapell som sammen utgjør et av landets fineste og mest intakte middelalderanlegg. Det har dermed uvurderlig kulturhistorisk verdi. Det har tilsvarende stor verdi som Stavanger bys geografiske og historiske midtpunkt og utgangspunkt. Rundt denne katedralen har byen vokst fram.

Hvorfor utarbeide en restaureringsplan for Stavanger domkirke?

Vi har altså lenge sett at domkirken og bispekapellet trenger å tas hånd om som helhet, på tvers av de mange fagfelt og interesseområder som berører og omfatter dem.

*Domkirken-
midt i byens
hjerte. Foto:
schjelderup&gram*

Restaureringsplanen omfatter også Bispekapellet, som ble oppført etter brannen i 1272. Foto: schjelderup&gram

denne katedralen i stand, og det var allerede på det rene da undersøkelsene ble igangsatt at det ville bli omfattende og dyrt. Den politisk prosessen omkring spørsmålet krevde et best mulig grunnlag av kunnskap og innsikt. Det oppstod altså et forsterket behov for en samlet oversikt over tilstand og investeringsbehov innenfor den oppsatte tidsrammen. Stavanger kirkelige fellesråd besluttet derfor å få utarbeidet en plan som skulle bidra til kunnskap, oversikt og forutsigbarhet, med andre ord å etablere et best mulig grunnlagsdokument for videre valg, planlegging, prosjektering og budsjettering av arbeidene som skal gjøres i planperioden. Planarbeidet startet opp i april 2013 og ble avsluttet 27. september samme år.

Det er på mange måter absurd å tenke seg at et anlegg som snart er 900 år gammelt og som har gjennomgått århundrer med bruk, slitasje og reparasjoner, plutselig skal fremstå «som ny» etter 10-12 års innsats. Det er noe med tidsaspektet som ikke stemmer helt her. Både oppbygging og forfall er omstendelige og langsomme prosesser i disse katedralenes virkelighet. Dagens bygningstekniske tenkning og økonomiske systemer er ikke tilpasset denne virkeligheten. Samtidig er dette en anledning som må gripes. Til tross for at der det jevne vedlikeholdet som virkelig teller for ivareta kulturminner av høy verdi, har alle slike katedraler også blitt reddet av plutselige øyeblikk av interesse og vilje til økonomisk løft. Dessverre har slike øyeblikk i mange tilfeller også blitt autentisitetens bane. Stavanger-katedralen har flere ganger holdt på å miste for mye av sin opprinnelighet ved større og mindre «restaureringer».

I denne helheten inngikk ikke bare den rent bygningstekniske tilstanden og fokus hvordan man bør vedlikeholde eller restaurere. Her ble det også nødvendig å se på hvordan anlegget blir brukt, og hvordan det forventes å leve opp til ulike brukernes forventninger og krav til slikt som autentisitet, funksjonalitet, fleksibilitet, estetikk og komfort.

Stavangers byhistorie er i så stor grad knyttet til domkirkens historie, at kirkens nært forestående 900 års jubileum i 2025, også er byens jubileum. I anledning dette jubileet er det fra politikerhold uttrykt en ambisjon om at kirken skal fremstå som nyrestaurert, vel bevart og best mulig skikket til sine viktige funksjoner som domkirke, kulturbygg og som fornminne. Det er Stavanger kommunes egne politikere som eventuelt må bevilge pengene til å sette

Domkirken og Bispekapellets funksjoner har endret seg betraktelig over tid. I tillegg til å være en viktig religiøs arena er det også en sentral kulturscene og stor turistattraksjon. Foto: schjelderup&gram

Politikernes naturlige fokus er: «Hva må gjøres?», «Når kan det gjøres?» og «Hva koster det?». Med bakgrunn og innsikt i kirkens vernehistorikk kjenner vi flere spørsmål som også bør stilles. Blant disse er: Hva *bør* gjøres? Hva *kan* gjøres? *Hvem* kan gjøre det?

Nettopp derfor måtte denne planen bli noe mer enn en teknisk tilstandsbeskrivelse. Den innebærer også en stillingtagen til byggenes verne-status, til vernepolitiske spørsmål og holdninger, og til valg som griper inn i nåtidig og fremtidig bruk.

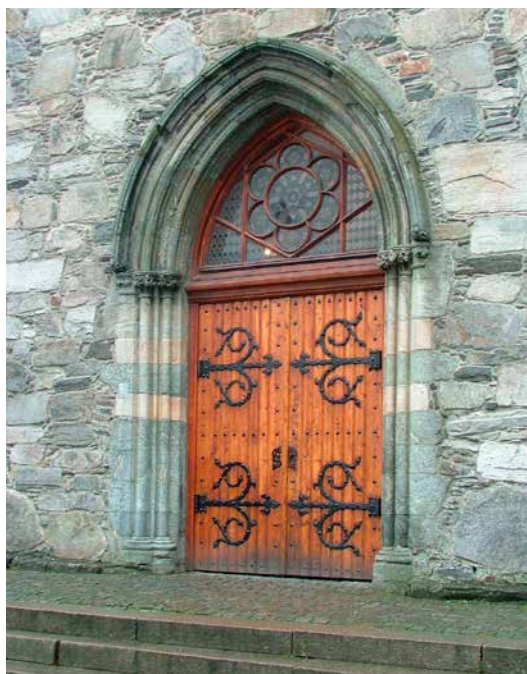
Hvordan utarbeide en slik plan?

Arbeidet med planen har omfattet delområdene *undersøkelser, vurderinger og forslag til tiltak*.

Undersøkelsene

Undersøkelsene har omfattet innsamling og gjennomgang av et stort skriftlig og grafisk kildemateriale fra lokale og nasjonale arkiver, fotoarkiver, tidligere utgitte bøker og artikler. Det er også tidligere gjennomført grundige studier av kirken. Blant dem vi har hatt særlig nytte av er Morten Stiges omfattende masterarbeid fra 1997, og vår egen tidligere utgivelse «Oversikt over bygningsmessige arbeider i perioden 1125-2008». Det er også naturlig å trekke frem Gerhard Fishers grundige dokumentasjon av egne restaureringsarbeider, utgitt i bokform og med vedlagte tegninger fra 1964 og Nicolay Nicolaysen sin flotte bok fra 1896 med en uvurderlig samling fotografier og detaljerte plansjer. For oppdatert innsikt i restaureringsar-

Domkirkenes dører er noen av de få restene etter den gjennomgripende restaureringen Konrad von der Lippe sto ansvarlig for rundt 1870. Under hans restaurering ble den originale takkonstruksjonen fra middelalderen skiftet ut med en ny konstruksjon av Værnetypen. På denne tiden hadde man den oppfatning at den Værnetypen var mer middelaldersk enn den originale konstruksjonen fra middelalderen. Foto: schjelderup&gram

beid ved middelalderkatedraler har vi hatt spesiell nytte av Nidarosdomens restaureringsarbeider sin egen restaureringsplan for perioden 1999-2019 og deres omfattende bok *Nidarosdomen – ny forskning på gammel kirke*.¹

Undersøkelsene har også omfattet egen oppmåling, fotodokumentasjon og tekniske undersøkelser. Her er alt fra urverk til murverk grundig vurdert med bistand fra et tyvetalls av landets beste konsulenter med ekspertise innen ulike relevante fagfelt, som alle har utarbeidet egne delundersøkelser og rapporter. Til slutt omfatter våre undersøkelser også samtaler og møter med det store spekteret av brukere og selvsagt med Riksantikvaren. Helt sentralt blant brukerne står prester, musikere og andre ansatte i menigheten. De kjenner på byggenes tilstand og begrensninger i sin arbeidshverdag. Men kirken har også mange andre brukere med ulike meninger og behov, deriblant vanlige kirkegjengere, ulike kulturaktører og lyd- og lystechnkere. Riksantikvaren er vernemyndighet og premissleverandør for alt arbeid som skal gjøres. En åpen gjensidig dialog med dem er nødvendig helt fra starten. De samlede undersøkelsene har resultert i et omfattende grunnlagsmateriale der bare et utvalg kan komme til eksplisitt uttrykk i planen.

Vurderingene

Vurderingene vi har gjort dreier seg om å tolke og drøfte de funn som er gjort i undersøkelsene. Tilstand, skadeomfang og verneverdier må vurderes opp mot funksjonskrav, regler og brukerbehov. Helt avgjørende for dette vurderingsarbeidet var å avklare hvilke vernefaglige kriterier som skal ligge

til grunn. Antikvarisk vernearbeid vil stadig komme i konflikt med ny bruk og nye krav. Noen av disse brukerkravene er i samfunnet ellers innarbeidet som selvfølgelig og lovbeskyttede rettigheter. Det vil også oppstå situasjoner der ulike vernehensyn kommer i konflikt med hverandre, støttet av hver sine fagmiljøer og forskrifter. I arbeidet med et fredet kulturminne er det derfor nødvendig å etablere et hierarki som kan tas i bruk når mange gode intensjoner og behov skal forenes med lovpålagt vern. Dette gir ingen ferdige fasitsvar eller veier til målet, men det vil hjelpe oss i de vurderinger og valg som må tas.

Vår oppfattelse av fredningens føringer ledet til følgende prioriteringsrekkefølge:
1 Anlegget er fredet *som det er*. Målet er derfor å foreta så få inngrep som overhode

mulig, - kun de som må til for å ivareta den teknisk-antikvariske tilstanden på bygget.

- 2 Det som *må* gjøres skal være vernefaglig forsvarlig. Det vil si at det skal gjøres uten å forringe fredningsobjektets tilstand og autentisitet.
- 3 Endringer for å øke eller videreføre autentisitet. Eventuelt skal tilbakeføringen være til et antatt autentisk eller originalt uttrykk eller utførelse.
- 4 Endringer av andre grunner som kan øke byggets funksjonelle bruksverdi eller kulturelle appell.

Selv innenfor en slik tydelig liste vil det være tolkningsrom for hvilke vurderinger og tiltak som faktisk vil svare best til de oppsatte kriteriene. Ulike syn på vern har satt sitt tydelige preg på Stavanger Domkirke og Bispekapellet. Denne planens primære utgangspunkt ble å gjøre *minst mulig*, også av det som innebærer tilbakeføring til et «originalt» uttrykk. Uansett hvor man befinner seg i hierarkiet av vernefaglige kriterier må alt vurderes i samråd med Riksantikvaren.

Forslagene til tiltak

Forslagene er gitt på det grunnlag og de vurderinger som er nevnt over. Dette innbefatter både på hva som skal og bør gjøres, hvordan det bør gjøres, og eventuelt når det bør gjøres.

Vi har også gjort et poeng av å *utvide vernebegrepet* til å omfatte mer enn selve bygningsmassen. Dersom vi glemmer å verne (restaurere) den faglige kompetansen som trengs lokalt blant arkitekter, konsulenter og håndverkere, står vi snart uten evne til å ta vare på kirken med lokal ekspertise. Dette hensynet gjelder også de forskningsmiljøer som kan bidra til å bedre vår kunnskapsbase for videre vern. Dersom vi glemmer å holde liv i byens eller allmennhetens interesse for Stavanger domkirke og bispekapellet, står vi i fremtiden i fare for å mangle politisk vilje til vern. Vi tar derfor til orde i planen i planen for at restaureringsarbeidene skal vises frem og deles med byen befolkning gjennom omvisninger, foredrag og ulike pedagogiske opplegg. Vi mener altså å stå overfor et tredelt verneprosjekt: Vern av bygningene, vern av kompetanse og vern av allmenn interesse.

Middelalderkatedralers sårbarhet

For mange er det nærliggende å tenke at en slik massiv steinbygning er bygget bunnsolid og uforanderlig en gang for alle: den er jo bygget

Restaureringsarkitekt Per Schjelderup i gang med undersøkelser av bjelkelag på loftet over våpenhuset. Foto: schjelderup&gram

Utgravninger mellom steinfundamenteringen i krypten har ført til at massene her er lavere enn underkant fundamenter. Dette kan være et risikomoment. Foto: schjelderup&gram

Til høyre: Utvendig ser man rester etter puss mange steder. Det siste pusslaget ble hogget av under ledelse av Gerhard Fischer på slutten av 1950-tallet. Foto: schjelderup&gram

av svært solide og varige materialer. På grunn av det lange tidsspennet vil endringer og forfall likevel skje mer eller mindre umerkelig, - som resultat av endringer i grunn og omgivelser, langvarig slitasje, forvitring, skader og mer eller mindre vellykkede utbedringer og reparasjoner. Flere forhold gjør at man kan betegne disse byggene som spesielt sårbare.

Dette bringer oss inn på det som vi liker å betegne som «*middelalderkatedralers sårbarhet*». Selve begrepet har vi lånt fra Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider sin restaureringsplan fra 1998. Den tar for seg problemer som går igjen i de mange europeiske, og spesielt de nordeuropeiske middelalderkatedralene. Til tross for variasjoner i størrelse, materialvalg, tekniske løsninger samt politiske, klimatiske og geografiske forutsetninger, vil tilstandsbeskrivelser og utfordringer være gjenkjennelige fra katedral til katedral på tvers av landegrensene. Katedralene har i stor grad vært forbilder for hverandre med sin særegne bygningstypologi og gjenkjennelige livsløp. Man kan derfor snakke om en felles problemtypologi med elementer som gjør seg gjeldende i ulik grad, og på ulike måte fra sted til sted.

Hva er det så som utgjør denne sårbarheten?

Teknisk og materielt forfall og skader: Strukturelle skader, slitasje og forvitring på grunn av lang tids bruk og ytre påkjenninger.

Kunnskapsforfall: Det er avgjørende for vedlikehold og restaurering av disse katedralene at det faktisk finnes fagfolk og håndverkere med relevant kunnskap og erfaring nok til å gjøre jobbene. Mangel på slik kompetanse bidrar til katedralenes sårbarhet.

Nye krav til svært gamle bygninger: Samfunnet rundt disse katedralene vil være i stadig forandring. Nye regimer og ideologier, nye generasjoner og ny teknologi utsetter de gamle bygningene for press om å tilpasse seg. Ofte har dette gått kraftig ut over byggets tilstand og autentisitet.

Økonomi og politikk: Middelalderkatedraler er bygget under helt andre religiøse, politiske og økonomiske regimer enn dagens moderne samfunn. Den konsentrerte makt og vilje som en gang reiste bygget finnes ikke len-

Det gotiske koret ble hvitpusset innvendig på begynnelsen av 2000-tallet. Riksantikvaren var en sterk pådriver for å få dette gjennomført. Foto: schjelderup&gram

gre, og dagens makthavere har helt andre prioriteringer som krever samfunnets politiske økonomiske handlekraft. Vi ser utallige gamle og nye eksempler på at forfallet direkte skyldes økonomiske og politiske samfunnsforhold. Også i dag og i fremtiden kan politisk styring bli avgjørende. Det kan være sårbart å havne på kommunale budsjetter.

I det følgende vil vi gå nærmere inn på en del av de vanligste problemområdene eller «sårbarheter» og se på hvordan de er relevante for Stavanger domkirke og bispekapellet.

Stabilitetsproblemer

Byggenes tyngde og høye alder tilsier setninger i grunn og fundamenter under og omkring bygget, dersom ikke hele kirken er reist på stabilt fjell. De store steinkirkene er ofte bygget der det en gang stod mye mindre kirker, som hadde langt lavere behov for stabilitet i grunnen. Mange store kirker er også bygget ut i flere omganger på fundamenter av ujevn kvalitet. Slik vitner mange middelalderbygg om en omtrentlig omgang med statiske beregninger, men desto mer basert på tro på eget skjønn, håp om hjelp ovenfra og kjærlighet til det store grepet. Så lenge fundamentet var stabilt nok og tyngdekraften gjorde det den skulle, ble bygget stående.

Mangel på fleksibilitet i konstruksjonene gjør at selv små setninger kan skade bygget alvorlig. Dette viser seg ofte som steinbrudd og riss i veggflater og langs fuger. Der klimaet er ugunstig vil slike sprekkdannelser føre til vanninntrenging i murverket og gi økt forvitring, saltutslag, soppdannelser

og råte i tre og rust i jern. Tidligere utførte utgravninger, dreneringer og etablering av nyere tids infrastrukturer i bakken vil over tid kunne påvirke grunnens stabilitet og bæreevne. Grunnvannsspeilet kan også endres og dermed påvirke trykkforhold og stabilitet i grunnen.

I Stavanger domkirke ser vi sprekkdannelse som tyder på setninger i grunnen. Både på østgavlen og ved nordvestre hjørne mot bankplassen finner vi sprekker som kan følges fra topp til bunn. Det er usikkert hva disse skyldes og hvordan disse utvikler seg. Graving, sprenging og tung trafikk på, og omkring bankplassen, kan ha bidratt til skadene. Fremtidig etablering av underjordisk infrastruktur i området må ta dette problemet på alvor: Bybanestopp i området har jo nylig vært diskutert, og parkeringsanlegget under bankplassen kan få endret bruk og omfang.

Massene og murene som bærer den voldsomme tyngden av kirkens vegger og søyler virker i dag tørre og stabile. Samtidig er det på flere steder graving for dypt mellom murene, og stabiliteten vil dermed lett kunne påvirkes av ytre forandringer. Det ligger fremdeles et stort og spennende arkeologisk materiale i bakken under og omkring Stavanger domkirke. Planlegging og gjennomføring av eventuelle arkeologiske utgravninger må også ta byggets stabilitet i betraktning.

Undersøkelsene i forbindelse med restaureringsplanen avdekket til dels alvorlige sprekkdannelse i gesimsen som er hogget ut i kleberstein. Foto: schjelderup&gram

Til høyre: Stavanger Domkirke serpreges av de store takflatene mot nord og sør. Skifertekkingen er til dels tynn og svært sprø.

Murverk i bruddstein

Murverket man finner i middelalderkatedraler vil variere i sammensetning og kvalitet, både etter geografi og alder. I de eldste kirkene og kirkedelene finner vi det romanske murverket, basert på lødd bruddstein med kalkmørtel i fugene. Gotisk murverk har større bruk av ukurante steiner. En rund stein kunne deles i to og begge bruddflater brukes synlig i murverket. Fugene er ofte brede og fylte med små «sparestein», såkalte pinner. Dette kan skyldes økt tillit til kalkmørtel som konstruktivt materiale. Fra andre halvdel av 1800-tallet finner vi reparasjoner og tilføyelser av sementbasert murverk og tegl.

Klimatiske påkjenninger har stor innvirkning på murverket. Dersom

fukt slipper til i fuger og sprekker og blir lagret i murverket, vil dette sette i gang utfelling av salter og andre kjemiske reaksjoner i fuger og steiner. Disse reaksjonene vil ofte være nedbrytende på murverket og vil kunne gi næring til soppdannelse. «Moderne» sementbaserte fuger bidrar til å holde fukten inne i murene. Mye oppsamlet fukt i slike massive murverk vil også gi permanente klimaproblemer inne i kirken, til skade for treverk og luftkvalitet. I nedbørsrike områder ser vi også skader etter 1900-tallets svovelrike nedbør.

Enda større utfordringer får vi når murverket er kombinert med andre materialer. Særlig er jern i mur en spesiell utfordring, fordi jernet ekspanderer med enorm kraft når det rustet. Sprekkene som oppstår fører til økt vanninntrenging og skadeutvikling. Ved Stavanger domkirke finner vi slike skader særlig i vestgavl.

Under ombygginger og restaureringer er kalkbaserte fuger meislet ut og «oppgradert» med sementbasert mørtel. Denne mørtelen herder og binder bedre enn den tradisjonelle kalkmørtelen, noe som kan medføre nye problemer i gammelt murverk. Det største problemet er at sementfuger mangler den fleksibiliteten kalkfugene hadde. Resultatet blir brudd som åpner for vanninntrenging. At sementmørtelen er diffusjonstett (stenger fukt) vil bidra til at fukten forblir i murverket. Følgene finner man som skader og utfellinger både ute og inne.

I Stavanger domkirke finner vi alle tre hovedkategorier av murverk: Romansk murverk i skip og sideskip, gotisk murverk i kor, tårn og forhall (våpenhus) samt nyere tilføyelser i stein og tegl, for eksempel i øverste deler av sideskipenes vegger og vestgavl. Det romanske og det gotiske murverket har i perioder vært dekket av et kalkbasert pusslag, senere også med sementbasert puss. Dette er i dag fjernet både innvendig og utvendig og de aller fleste utvendige fugene er sementbaserte. Unntakene er søndre tårn (dåpsakristi) og bispekapellet, der fugene alt er tilbakeført til kalkmørtel i nyere tid.

Sementfuger i gammelt murverk representerer mange steder et stort problem. Undersøkelser ved Stavanger domkirke viser likevel at murene står seg (forbausende) godt med sementfuger og manglende puss. Dette har fått konsekvenser for senere drøfting av ny pussing med kalkmørtel.

Kleberstein

Murverk og dekorasjoner av kleberstein har vært ekstra utsatt for forvitring og skader knyttet til ujevn steinkvalitet. Enkelte typer kleberstein i Nidarosdomen har vist seg å ha så kort levetid som 30-50 år på utsatte steder.² Der er reparasjoner av reparasjoner blitt et stort og omfattende arbeid. Andre klebersteintyper viser stabil kvalitet over hundrevis av år.

Klebersteinsdetaljer ved Stavanger domkirke er i svært varierende kvalitet og tilstand. Disse er blitt reparert og skiftet ut i ujevne perioder helt fra

Arkitektkontoret Schjelderup & Gram, tidligere Helge Schjelderup arkitekter, var i 2010 ansvarlige for prøveuttaking av ett av vinduene i skipet for å få kunnskap om innfesting og tilstand for så å utarbeide forslag til restureringstode og kalkyle.

kirken ble bygget. Dagens tilstand bærer preg av omfattende forvitring og bruddskader og vitner om et stort etterslep på vedlikehold og utskiftinger. For mer inngående beskrivelser viser vi til Ann Meeks' artikkel.

Tak og tekking

Høye og bratte kirketak kan se flotte ut på avstand, men nettopp på grunn av høyden får de ofte stå uten nærmere tilsyn over svært lang tid. Dårlig avrenning og lekkasjer forblir uoppdaget og kan gjøre skade på byggets konstruksjoner. Beslag og innfestninger forvitrer i utakt med andre materialer, men risikoen er stor for at de ikke blir fulgt opp eller korrigert. Middelalderkatedraler står dessuten ofte nær store trær som bidrar med økt fuktighet og tilførsel av organisk materiale med algevekst, tiltetting og nedbryting som resultat. Overgang mellom tak og vegg er en felle for kondens og lekkasjer. Her finner vi ofte også et kritisk møte mellom trekonstruksjoner og murverk. Under den nylige restaureringen av Mariakirken i Bergen måtte søkkvåte og råtne tresviller skiftes fullstendig ut.

Også i Stavanger bærer taket preg av dårlige løsninger ved tidligere vedlikehold og «utbedringer». Skiferen er forholdsvis sprø og tynn, med en god del brekkasje, og vil på noe lengre sikt gi dårlig beskyttelse. Til tross for dette virker takverket stort sett uskadd og intakt, også på kritiske punkter.

Problemer knyttet til åpninger, dører og vinduer

Dører og vindusfelt møter de samme værbelastningene som murene de står i, men er langt mer sårbare for manglende vedlikehold. Ulike praktiske og

estetiske hensyn har ofte medført modifikasjoner og vedlikehold av tvilsom kvalitet, noe som igjen medfører vanninntrenging i omkringliggende murverk. Konsekvensene av dette er alt beskrevet. Vi ser heldigvis få slike følgeskader i Stavanger domkirke.

Stavanger domkirke har åpninger, vinduer og dører fra ulike tidsepoker og i varierende utførelser. Følgelig er disse i svært varierende kvalitet og stand. Så godt som alle vil trenge restaureringstiltak på kort sikt. Omramninger og ornamentikk i kleberstein er svært sårbare ved uttaking av vinduer.

Brann og brannsikring

Branner har herjet de fleste middelalderbygg. Treverk er gått tapt og murer er blitt skadet av den intense varmen. En slik stor brann i 1272 var også den dirkede årsaken til byggingen av Stavanger domkirkes gotiske kor og bispekapellet.

Stavanger domkirke er i dag godt dekket med moderne sløkkeanlegg: Vanntåke i kirkerommet og på korloftet, og inergen-anlegg (gass som fyller rommet og kveler flammen uten å kvele mennesker) i krypt og krypkjeller.

Selv med moderne sløkkeanlegg installert, representerer bygningsmassen og bruken av den en reell branntrussel også i dag. Store deler av kirkens golv- og takkonstruksjoner og inventarer er i tre. I tillegg er den store økningen i tekniske (elektriske) installasjoner en ny brannbelastning. Ofte ser vi elektrotekniske anlegg som er utvidet og supplert over lang tid, og dermed utgjør et virvar av nytt og gammelt, kurant og ukurant. Slike anlegg medfører stor brannfare.

Også i Stavanger ser vi at det elektriske anlegget er ukurant og til dels kaotisk. Et moderne brannvern krever at brannvesenet har rask og god tilgang til alle rom og hulrom for inspeksjon og for sløkkeinnsats. Små døråpninger og trange vindeltrapper gjør enkelte rom tilnærmet utilgjengelige. Dermed risikerer man at branner får utvikle seg lenge før sløkking kan finne sted. I Stavanger domkirke er dette mest prekært på loftet over korets/tårnernes himlinger og i etasjene over våpenhuset, der orgel og klokker er installert.

Inneklima og oppvarming

Dette er et felt som er svært problematisk i mange katedraler, og Stavanger domkirke er intet unntak. Katedralene ble bygget i en tid da man aksepterte

Å tenne lys i globen er en trend som har økt i popularitet, spesielt etter 22. juli-katastrofen. Stemningsfullt, men svært brannfarlig. I tillegg medfører dette mye sot som er uheldig for det kulturhistorisk viktige treinteriøret.

lave temperaturer innendørs. Både konstruksjoner og inventar lever best med minst mulig forskjell på ute- og innetemperatur.

Generell oppvarming av disse store kirkerommene forekommer først de siste to hundre år. Bilder av Stavanger domkirke viser piper som vitner om fyringsanlegget som var installert i krypten i 1877. Dagens elektriske oppvarming medfører at luften tørker opp. Kald luft ute og varm luft inne kan føre til svært lav relativ fuktighet i kirkerommet, med potensielt stor skadelig virkning på inventaret. Prekestol og epitafer er spesielt utsatte.

Nye krav til gamle bygninger

Det å være i bruk har vært redningen for mange middelalderbygg, også for Stavanger domkirke og bispekapellet. Som det alt har fremgått, er likevel ofte «sårbarheten» knyttet til at bygningene er gamle, både funksjonelt og teknologisk, samtidig som brukerne stadig fornyes. Teologiske og kulturelle endringer har gang på gang preget byggene. Teknologisk og økonomisk utvikling har medført større vinduer og døråpninger, større orgler og andre «fremskritt». Også dagens samfunn øver press for å møte krav om komfort, funksjonell fleksibilitet, universell utforming og teknologiske oppgraderinger. Som restaureringsarkitekter er vi der for å finne best mulig løsninger i klemmen mellom forfall, brukerkrav og vern.

Vi har endt opp med et stort dokument og en solid kalkyle med en sluttsum på et tresifret millionbeløp. Det er dyrt å holde seg med middelalderkatedraler. Det er viktig at flest mulig også mener det er verdt pengene og bryet. Kirkevergen og politikerne har forhåpentligvis fått et godt verktøy for finansiering og gjennomføring. Ballen er spilt over til dem.

Litteratur

Fischer, Gerhard 1964: *Domkirken i Stavanger, Kirkebygget i middelalderen*, Oslo.

Nicolaysen, Nicolay 1896: *Stavanger Domkirke og de nærmest omliggende Bygninger*.

Gram/Schjelderup: *Oversikt over bygningsmessige arbeider i perioden 1125-2008*.

Stige, Morten 1997: *Stavangerkorets utvidelse og innflydelse*, Hovedoppgave Universitetet i Oslo.

Bjørlykke, Ekroll & Gran 2010: *Nidarosdomen – ny forskning på gammel kirke*.

Nidarosdomens restaureringsarbeider 1998: *Restaureringsplan for perioden 1999-2019*.

Noter

1 NDR,1998: Bjørlykke, Ekroll & Gran, 2010

2 NDR, 1998:22

Kongsgård – Middeltalderens bispegård i Stavanger

Trond Meling

Gjennom hele Stavangers historie har Kongsgård hatt en sentral rolle som byens og landsdelens administrative sentrum. I middelalderen var den bispegård. Etter reformasjonen ble den lensherre- og amtmannsbolig, noe den var helt fram til 1825 da den ble en del av Stavanger Katedralskole.

Over den nesten 50 m lange gotiske førsteetasjen i stein hviler i dag en barokk trebygning som eksteriørmessig er lite forandret siden amtmann Henrik Tillischs ombygging i 1756-58¹. Like sørvest for kongsgårdsbygningen ligger selve skolebygningen som ble oppført i 1853 og senere utvidet i 1877 og 1905². Det meste av førsteetasjen på kongsgårdsbygningen, samt bispekapellet som ligger vegg i vegg med Kongsgård, ser ut til å være fra siste halvdel av 1200-tallet. Flere bygningstekniske detaljer på bispekapellet sannsynliggjør at de ble oppført samtidig med gjenoppbyggingen av koret til domkirken, etter bybrannen i 1272³.

I 2000-2001 gjennomførte Arkeologisk museum i Stavanger bygningsarkeologiske undersøkelser i hovedbygningen på Kongsgård, som avslørte at

Figur 1. Kongsgårdsbygningen med den gotiske førsteetasjen i stein og den barokke andreetasjen i tre. Bispekapellet som er bygget i andre halvdel av 1200-tallet ligger vegg i vegg til venstre for kongsgårdsbygningen, mens deler av skolebygningen fra andre halvdel av 1800-tallet kan skimtes i høyre billedkant. I 2002 ble det funnet spor av en trebygning fra 1100-tallet like inntil skolebygningen. Foto: Sveinung Bang-Andersen

den sørlige delen opprinnelig har vært en separat bygning som er rundt 50 år eldre enn resten av bygningen⁴. Den eldste delen har opprinnelig bestått av to hvelvede rom med et forrom mot vest. I motsetning til den resterende delen av kongsgårdsbygningen, som sannsynligvis bare har hatt en etasje i stein, har den sørlige delen trolig hatt to murte etasjer.

I 2002 gjennomførte museet en mindre arkeologisk undersøkelse på gårdsplassen i forbindelse med legging av nye vannrør. I en av grøftene ble det funnet rester av en trebygning fra høymiddelalder⁵. Med bakgrunn i dette funnet vil jeg diskutere nærmere hvordan bispegårdsanlegget i Stavanger utviklet seg gjennom middelalderen.

Kongsgård i de skriftlige kildene

Første gang Bispegården i Stavanger nevnes i skriftlige kilder er i 1297, men i denne kilden får vi ingen informasjon om hvordan gården så ut. I ulike diplomer fra 1300- og begynnelsen av 1400-tallet gis det imidlertid et lite innblikk i noen av rommene som fantes på bispegården⁶. I første halvdel av 1300-tallet nevnes bl.a. en stor og en liten «målstue», og i 1362 er en «julehall» nevnt. Noe senere får vi opplysninger om en «malt hall», et «malt loft», en «setestue» og en «lillestue». Noen av disse rommene er trolig de samme, men med ulik betegnelse, og en har bl.a. ment at setestuen og lillestuen kan være identiske med den store og lille målstuen⁷. Julehallen og den malte hallen kan også være ulike navn på samme rom, men det er også mulig at de representerer en vinterhall og en sommerhall, slik en kjenner fra bispegården i Oslo⁸. De fleste av disse rommene har trolig ligget i den tømra andreetasjen til bispeboligen, mens det sannsynligvis har vært ulike lagerrom i den steinbygde underetasjen. Unntaket kan være det østligste rommet i den sørlige delen av underetasjen. Her har det vært et svært forseggjort vindu i middelalderen, noe som kan tyde på at dette rommet har hatt en annen funksjon⁹. En kilde fra 1299 beskriver ikke bare rommene, men også biskopens hage som har ligget øst for Kongsgård, der Byparken er i dag¹⁰.

Ingen av de skriftlige kildene fra middelalderen nevner direkte andre bygninger innenfor bispegården enn selve bispeboligen. I ulike kilder fra 1500-tallet og framover er imidlertid flere bygninger omtalt i ulike sammenhenger, og det er mulig at noen av disse er oppført på murer fra middelalderen. I en kilde fra 1515 får vi vite om et murt tårn på gården som bl.a. ble brukt til fengsel. Flere mener at dette tårnet er identisk med det gamle ildhuset som stod like sør for bispeboligen og som ble revet i 1850¹¹. Jan Hendrich Lexow er enig at ildhuset kan være bygd over murrester fra middelalderen, men tviler på at det har vært et tårn her¹². Han mener at det omtalte fengselet har ligget i den sørlige delen av selve kongsgårdsbygningen fordi det finnes beskrivelser fra midten av 1600-tallet som omtaler denne delen av bygningen som fengsel. Den sørlige delen av kongsgårds-

bygningen har sannsynligvis hatt to etasjer i stein. Hvis det er tilfelle, er det mye som taler for at denne delen opprinnelig ble bygget som et frittstående tårn som deretter ble integrert i bispeboligen på slutten av 1200-tallet. Vi vet imidlertid ikke om det er en sammenheng mellom dette tårnet og det som nevnes i 1515.

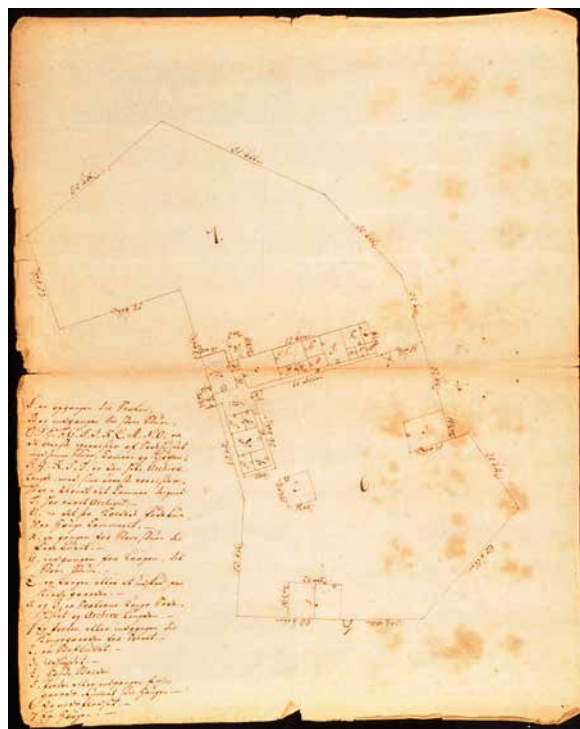
I en kilde fra 1590 omtales noen gamle steinmurer som ble omgjort til fengsel samme år. Nicolay Nicolaysen antar at dette var identisk med tårnet som er omtalt i 1515¹³, mens Jan Hendrich Lexow mener at murene lå inntil steingjerdet mot domkirken, på nordsida av plassen. Lexow støtter seg til en beskrivelse av amtmann de Finne fra 1745 når han plasserer fengselet¹⁴.

Lensherre Jørgen Kaas oppførte i 1608 en bygning på vestsiden av plassen, mot dagens Haakon VII gate. Huset var 32 m langt og inngangen til gårdsplassen gikk gjennom bygningen. Den var hovedsakelig bygget i tre, men det var to murte kjellerrom like nord for inngangen. Disse rommene mener Lexow må være fra middelalderen da gamle murer på Kongsgård er nevnt i et brev som kongen sendte til lagmann Jacob Jørgensen i 1601. Utover på 1600-tallet forfalt bygningen, og den ble trolig revet i forbindelse med bybrannen i 1684. Kjellerrommene ble imidlertid stående etter brannen, og ved oppmålinger i 1727 var disse i bruk som stall.

Kildene gir ingen sikre holdepunkter for at de ovenfor nevnte bygningene er oppført på murer fra middelalderen. Det vi vet er at det eksisterte murer allerede da en tok til med å bygge fengselet i 1590, og at det stod gamle murer på Kongsgård før Jørgen Kaas begynte å bygge om anlegget i 1608. Vi vet imidlertid ikke hvor fengselet som er omtalt i 1590, lå, eller om det er det samme som ble nevnt i 1515. I brevet til Jacob Jørgensen fra 1601 er det heller ikke spesifisert nærmere hvor de gamle murene lå. Siden Kongsgård var svært forfallen da Kaas tok til med ombyggingen noen år senere, kan det godt tenkes at «de gamle murene» rett og slett referer

Figur 2. Kart over de sentrale delene av sentrum som har utgjort middelalderbyen Stavanger. Kartet er utarbeidet av arkeolog Per Haavaldsen ved Arkeologisk museum for å illustrere potensialet for å finne bevarte spor fra middelalderen i sentrum. Illustrasjonen viser at det er gjort minst terrenginngrep i områdene rundt Domkirken og Kongsgård. Kilde: Arkeologisk Museum, Universitetet i Stavanger

Figur 3. Det eldste kjente oppmålingskartet av Kongsgård fra 1727. Sentralt på kartet ser en kongsgårdsbygningen, mens føyen som går vestover fra hovedbygningen kan være den bygningen som amtmann de Fine beskriver i 1745. Til høyre sees ildhuset (nr. 3), mens stallen helt i vest trolig er de to murte kjellerrommene som fantes i bygningen som lensherre Jørgen Kaas oppførte i 1608 (nr. 4). Kilde: Riksarkivet

til selve bispeboligen i de skriftlige kildene fra denne tiden.

De arkeologiske undersøkelsene på Kongsgård

Terrenget rundt Kongsgård bestod opprinnelig av en morenerygg som skrådde ganske kraftig nedover mot sør og øst. Da bispegårdsanlegget ble bygget må en ha planert ut en god del av denne ryggen. Senere, særlig på 1600-1700-tallet, fortsatte en å planere ut deler av området. På grunn av alle disse inngrepene er det bevert få spor fra middelalderen i grunnen, men noen steder er det fremdeles «lommer» med intakte lag og gjenstandsfunn fra denne perioden. I 1995 fant en bl.a. keramikkskår fra slutten av 1200-tallet i en sjakt i den sørøstlige delen av gårdsplassen. Det funnførende laget lå ca 1 m under dagens overflate, men det var ikke et homogent lag fra middelalderen, og det inneholdt også gjenstander fra tiden etter reformasjonen¹⁵.

Ved undersøkelsene på gårdsplassen i 2002 ble det gravd fire grøfter på til sammen 106 m. Tre av grøftene lå

i den sørlige delen av skolegården, tett ved skolebygningen fra 1800-tallet, mens den fjerde ble gravd et stykke ut i Haakon VII gate. Med unntak av trebygningen som ble påvist like inntil skolebygningen, var det få spor som ser ut til å være eldre enn fra 1600-1700-talet.

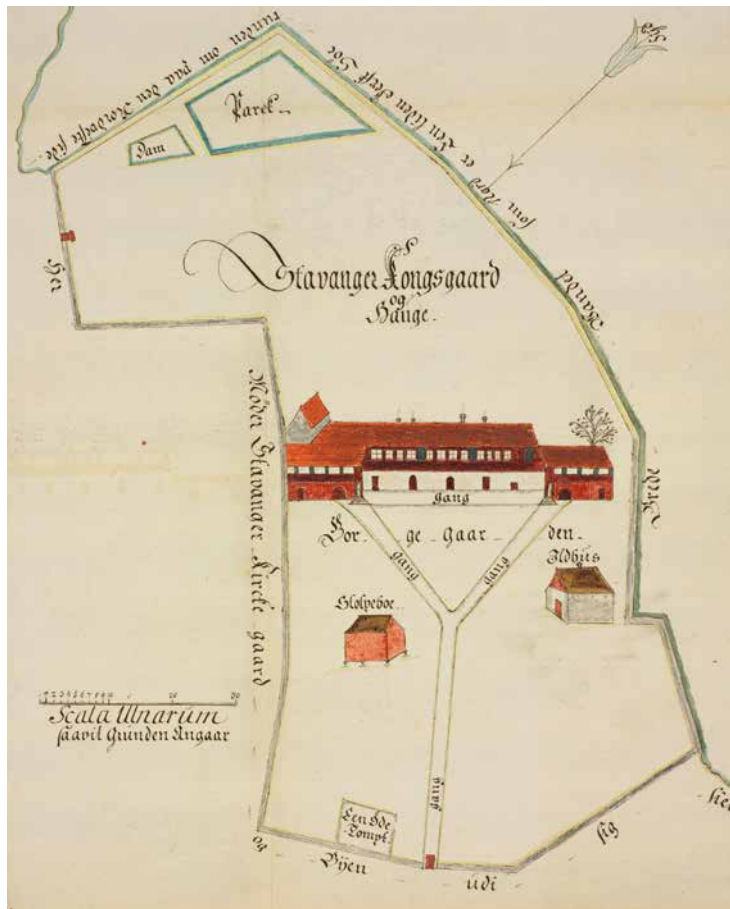
I skillet mellom skolegården og Haakon VII gate, ble det imidlertid funnet ett 2 m bredt og ca 1 m høyt steinfundament. Det var bygget som en kistemur med store stein i ytterkantene og mindre stein i mellom. Dette fundamentet er trolig rester etter muren som har avgrenset bispegården mot nord og vest. Det var gravd ned i undergrunnen og lå rundt 1m under dagens bakkenivå. Det var orientert i retning ØNØ – VSV som er i overensstemmelse med oppmålinger fra 1700-tallet, da denne delen av muren fremdeles var intakt. I 2005 ble ytterligere rester av denne muren påvist ved utgravinger i Haakon VII gate¹⁶. Deler av muren står fremdeles mot domkirken. Både topografien i området og de konstruksjonsmes-

sige forholdene mellom muren og bispegårdsanlegget tyder på at den ble bygget på samme tid som de nordlige delene av kongsgårdsbygningen og bispekapellet. En indikasjon på dette fikk en også ved utgravingen i 2005 da en ved foten av muren fant en mynt som kan dateres til ca. 1300¹⁷.

Bygningsrestene som ble funnet tett ved skolebygningen lå rundt 1,3m under dagens markoverflate, og bestod av en syllstokk (den nederste stokken i en vegg) og en stolpe i furu, samt en brolegging av små flate steiner. Bygningssporene fortsatte tydelig både øst- og vestover inn i de to grøftkantene. Den synlige delen av den Ø – V orienterte syllstokken var

1,60 m lang og 25 cm på det bredeste. Langs det meste av stokkens overside fantes en tydelig uthogd not som var 2 - 4 cm bred og opptil 6 cm dyp. Både under og langs sidene av stokken var det flere små, flate steiner og biter av bjørkenever. I området nord for syllstokken lå det samlet en god del tilsvarende steiner som trolig utgjør deler av en brolegging. Over og mellom steinene lå det flere trebiter og trefliser. Den 21 cm brede stolpen var plassert inn i en oval utsparring, på sørsiden av syllstokken. Utsparringen var 25 cm lang og opptil 6 cm bred. Selve stolpen var gravd ned i jorda, og stakk 15 cm ned i humusmassene.

Plasseringen av syllstokken og stolpen viser at bygningen har vært stavkonstruert, og at de framgravde restene trolig er deler av en yttervegg. Det er også grunn til å tro at bygningen har hatt en rektangulær form siden stolpen er en mellomstolpe. Plasseringen av stolpen, like sør for syllstokken, sannsynliggjør at fasaden til veggen har vært mot sør. I den uthogde nota på oversida av syllstokken har det trolig stått vertikale veggplanker. Om broleggingen på nordsiden av syllstokken er en del av det opprinnelige gulvet

Figur 4. Tegning av Kongsgård laget av amtmann de Fine i 1745. På tegningen finner vi igjen de samme bygningene som på oppmålingskartet fra 1727. I tillegg er hagen illustrert. Kilde: Nasjonalbiblioteket Ms.fol.333..

eller om det utgjør underlaget for et tregulv, er noe usikkert. Treffisene på og mellom steinene i broleggingen kan imidlertid tyde på at bygningen har hatt et tregulv. Steinene er dessuten små sammenlignet med dem vi kjenner fra helle- og kuppelsteinsgulv. Dersom det har vært et tregulv, har det sannsynligvis vært et flytende gulv uten konstruksjonsmessig sammenheng med syllstokken. Ved faste gulv er gulvet som oftest festet til falser i syllstokken, noe som mangler ved bygningen på Kongsgård.

Det ble ikke funnet gjenstander som kan datere trebygningen, men lagdelingen like over bygningsrestene ser ut til å være «urørt» og ikke forstyrret av moderne inngrep. Det foreligger flere ¹⁴C-dateringer både fra bygningssporene og lagene over og under bygningen, og en sammenstilling av disse tyder på at bygningen er oppført en gang etter 1020 og revet før midten av 1200-tallet. Mer presist kan den ikke dateres, men selve plasseringen gjør det naturlig å knytte bygningen til bispegården. Etableringen av bispesete rundt 1125 blir da en sannsynlig bakre grense for når den er oppført. Vi kan imidlertid ikke utelukke at den ble reist tidligere, spesielt om vi vektlegger stavkonstruksjonen. Ble bygningen revet før midten av 1200-tallet, stemmer det godt overens med forholdene fra Bryggen i Bergen. Der går de eldste bygningsfasene tilbake til tidlig 1100-tall, og fram til begynnelsen av 1200-tallet domineres materialet av ulike typer stavkonstruksjoner. Etter bybrannen i 1198 endres dette ved at en hovedsakelig setter opp laftete bygninger på Bryggen¹⁸.

Bispegårdens utvikling i middelalderen

Det framgår ikke av kildene når Stavanger ble bispesete, men vi vet at byens første biskop, den engelskfødte Reinald, var biskop i byen i Sigurd Jorsalfares levetid, dvs. før 1130. Stavanger er imidlertid ikke nevnt i den såkalte Firenze-listen fra ca 1120, som bare nevner Oslo, Bjørgvin og Nidaros som norske bispeseter. Med bakgrunn i disse kildene antar en at Stavanger ble bispesete rundt 1125¹⁹.

Selve bispegården ble trolig anlagt samtidig med eller kort tid etter opprettelsen av bispesetet. Gården har mest sannsynlig ligget like sør for kirken alt fra starten av, og det er et generelt trekk at bispegårdene er plassert i nærheten av domkirkene²⁰. Hvordan gården utviklet seg gjennom middelalderen, både når det gjelder utforming og bygninger, er vanskelig å skildre fordi det er gjort få og svært avgrensede arkeologiske undersøkelser på Kongsgård. Det er imidlertid mulig å skissere to faser av anlegget ut fra det materiale som foreligger.

Fase I

Den tidligste fasen varer fra gården ble opprettet og fram til første halvdel av 1200-tallet. Det er ingenting som tyder på at gården har hatt steinbygninger i denne perioden, og selv om trebygningen som ble funnet i 2002

ikke kan dateres helt presist, representerer denne trolig den første fasen i gårdens historie. Hvilken funksjon denne bygningen har hatt, kan vi ikke gi et sikkert svar på. Bispegården har trolig rommet flere typer bygninger helt fra starten av. Biskopen hadde bl.a. en stor stab av både geistlige og verdslige menn, og de fleste har trolig hatt husrom på gården. Vi vet ikke hvor mange menn stavangerbiskopen hadde i sin tjeneste på 1100-tallet, men i 1181 kunne biskop Eirik bemanne et eget skip med egne menn som fulgte flåten til kong Magnus i kampene mot Sverre og birkebeinerne²¹. I tillegg til boliger har det trolig også vært flere driftsbygninger. Biskopen måtte bl.a. ha gode lagringsmuligheter, siden det mest av inntektene til bispestolen kom som naturalia.

Figur 5. Søndre del av Kongsgård 1845. Ildhuset, som ble revet i 1850, er en av flere bygninger på Kongsgård som har hatt underetasje i mur. Vi vet imidlertid ikke om disse murene er bygget i middelalderen, eller senere. (Kilde Riksarkivet)

Kunnskapen om gårdens utforming på 1100-tallet er naturlig nok også mangelfull. Plasseringen og orienteringen til trebygningen antyder imidlertid at gården kan ha hatt en lignende, firkanta form, som den vi kjenner fra senere. I tillegg har nok domkirken i nord og Breiavatnet i sør og øst, satt klare begrensinger i forhold til gårdens planløsning alt fra starten.

Fase II

Den andre fasen til bispegården begynner i første halvdel av 1200-tallet. Da blir den sørlige delen av kongsgårdsbygningen oppført i mur. Foreløpig er det vanskelig å avgrense denne fasen, og det har trolig vært flere bygningsmessige endringer fram til reformasjonen. Hovedtrekkene i utformingen av anlegget, slik vi ser det i dag, ble imidlertid lagt i løpet av andre halvdel av 1200-tallet. Da ble bispeboligen i øst fullført og det ble oppført en ringmur mot nord og vest. I tillegg ble bispekapellet bygget i tilknytning til den nordlige delen av bispeboligen. Vi vet ikke hvor andre bygninger på gården har stått i dette tidsrommet, men om vi sammenligner Kongsgård med andre bispegårder, har de fleste trolig ligget langs ytterkantene av anlegget, med et åpent gårdsrom i midten. Det er også mulig at gården ble utvidet mot sør i denne perioden, ved at Breiavatnet ble utfylt. Det er bl.a. påvist plantemateriale fra middelalderen i Breiavatnet²², og over bygningsrestene som ble funnet i 2002 var det flere utfyllingslag som kan være avsatt i middelalderen.

Det er nok først og fremst den sterke veksten som bispesete opplevde i løpet av 1200-tallet som er hovedgrunnen til endringene på Kongsgård. De skriftlige kildene fra denne tiden forteller bl.a. om et fullt utviklet domkapi-

tel, flere alterprester og vikarer. Bispestolen var trolig på sitt mektigste både når det gjelder inntekter og personer knyttet til de kirkelige virksomhetene tidlig på 1300-tallet²³. I tillegg til endringene ved bispegården, skjedde det på denne tiden en ekspansjon i den kirkelige byggeaktiviteten i byen, med oppføringen av Mariakirken og det gotiske koret på domkirken. Biskop Torgils og kong Magnus grunnla også et fattighospital i 1270-årene, og på begynnelsen av 1300-tallet ble katedralskolen bygget. Hospitalet lå et stykke nordøst for domkirken, der Hospitalgaten går i dag, mens katedralskolen ble reist like øst for domkirken.

De aller fleste bispegårdsanleggene i landet ser ut til å ha vært befestet med en ringmur i løpet av middelalderen. Murene har som oftest blitt bygget i tilknytning til steinbygninger der ytterveggene fungerte som en forlengelse av muren. Denne kombinasjonen av murer og bygninger ser en også på Kongsgård. Her har en hatt murer mot nord og vest, mens førsteetasjen på bispeboligen har fungert som en «mur» mot øst. Mot sør var det sannsynligvis ikke nødvendig med mur, fordi Breiavatnet har dannet en naturlig avgrensing i denne retningen. Det varierer når ringmurene ble oppført ved de ulike bispegårdene. Ved erkebispegården i Trondheim ble det bygget en ringmur rundt gården allerede i den eldste fasen (1150-1250), mens murene rundt bispegården i Hamar først ble fullført i løpet av andre halvdel av 1400-tallet²⁴. Murene rundt bispegården i Oslo er trolig satt opp i flere omganger, og den eldste delen er fra tiden etter 1350²⁵. Foreløpig ser det ikke ut til at det har vært murer rundt Kongsgård før bispeboligen ble fullført på slutten av 1200-tallet.

Ved bispeanleggene i Trondheim, Hamar og Oslo er det en klar sammenheng mellom oppføringen av ringmurer, og forsvarshensyn. Dette

Figur 6. Kraftig oppmuring som ble påvist i 2002 i skillet mellom Haakon VII gt. og gårdsplassen foran kongsgårdsbygningen. Muren utgjør trolig fundamentet til ringmuren som har omkranset bispegårdsanlegget i middelalderen. Foto: Arkeologisk Museum, Universitetet i Stavanger.

kommer tydelig fram ved at gårdene i Trondheim og Hamar snevres inn i seinmiddelalderen, samtidig som det lages lukkede anlegg med kraftige murer mellom steinbygningene²⁶. Det blir også bygget forsvarstårn eller kasteller på strategiske steder innenfor anleggene. Om bispegården i Stavanger skal betraktes som et befestet anlegg, eller ikke, er noe usikkert. Fundamentene til ringmuren som ble påvist under utgravingene i 2002 og 2005 er relativt kraftige, men vi vet ikke hvor høy og tjukke selve muren har vært. Muren som står mot domkirken i dag er over 2 m på det høyeste og i overkant av 1 m brei. Fundamenteringen til denne er imidlertid ukjent, og det er ikke sikkert at den stående muren er representativ for forholdene i middelalderen. Et trekk som taler mot at muren ved domkirken har hatt forsvarsmessig betydning, er at den er høyere på innsiden enn på utsiden. Det ser heller ikke ut til at gården har gjennomgått noen form for forsvarsmessige endringer i løpet av seinmiddelalderen, slik en kan se i Trondheim og Hamar. Tårnet som er nevnt i 1515 kan ha vært et forsvarstårn, men dersom det er identisk med den sørlige delen av bispeboligen, er plasseringen lite gunstig i forsvarsøyemed. Det vil være mer taktisk, både i forhold til oversikt og forsvar, å bygge et slikt tårn i den vestlige delen av gården, mot Vågen.

Avslutning

Kunnskapen om middelalderens bispegård i Stavanger er mangelfull sammenlignet med andre bispegårder i Norge. Ut fra det sparsomme materiale som foreligger, ser det imidlertid ut til at den i stor grad er planlagt og bygd på samme måte som dem. Dette kommer bl.a. til uttrykk i den nære plasseringen til domkirken og i den firkantete utformingen av anlegget. Formen

Figur 7. Om lag 1 m tykke fyllmasser som lå over trebygningen som ble avdekket i 2002. Det meste av disse massene er trolig kommet til fra 1600-tallet og framover, men det er mulig at gårdsplassen ble utvidet i løpet av middelalderen, og at noen av lagene kan være avsatt kort tid etter at bygningen fra 1100-tallet ble revet. Målestokken er 1 meter lang. Foto: Arkeologisk Museum, Universitetet i Stavanger.

Figur 8. Bygningsporene fra 1100-tallet som ble påvist tett ved skolebygningen i 2002. Restene består av en syllstokk og en jordgravd stolpe som står i en utsparring like sør for syllstokken. På nordsida av syllstokken ble det funnet en brolegging av små steiner. Over broleggingen har det trolig ligget et tregulv. Målestokken er 1 meter lang. Foto: Arkeologisk Museum, Universitetet i Stavanger.

kommer riktignok først klart frem på slutten av 1200-tallet, men de bygningsrestene som er funnet, antyder at gården kan ha hatt en slik utforming allerede ved grunnleggelsen. Tidspunktet for når en begynte å oppføre murbygninger er også i samsvar med det en ser ved andre bispegårder. Noen utstrakt bruk av stein som byggemateriale, ser det imidlertid ikke ut til å ha vært hos biskopen i Stavanger. Et annet likhetstrekk med de andre bispegårdene, er oppføringen av en mur rundt deler av anlegget. Muren er trolig bygget samtidig med bispekapellet i andre halvdel av 1200-tallet, men foreløpig er det usikkert om den er satt opp ut fra forsvarshensyn eller om den bare markerer og avgrenser selve bispegården. Dette vil fremtidige undersøkelser forhåpentligvis gi et sikrere svar på.

Litteratur

- Brekke, N. G., Nordhagen, P. J., Lexau, S. Skjold 2003: *Norsk arkitekturhistorie. Fra steinalder og bronsealder til det 21. hundreåret*. Oslo.
- Brøgger, A. W. 1915: *Stavangers historie i middelalderen*. Stavanger.
- Dahlin, E. 1990: Med Fischer i middelalderens bispegård i Oslo. *Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring. Årbok 1990*, s. 105-124. Oslo.
- Ekroll, Ø. 1997: *Med kleber og klak. Norsk steinbygging i mellomalderen 1050-1550*. Det Norske Samlaget. Oslo.
- Ersland, G. A. 2012: Bisesete og by. I: *Stavanger bys historie*, Bind 1, s. 55-76. Stavanger.
- Helle, K. 1975: *Stavanger fra våg til by*. Stavanger.
- Haavaldsen, P. 2002: *Arkeologiske undersøkelser i forbindelse med ombygging av Stavanger Katedralskole, Kongsgård, Eiganes gnr. 58, bnr. 502, Stavanger kommune 2000-2001*. Upublisert oppdragsrapport (B) 2002/8, Arkeologisk museum i Stavanger. Stavanger.
- Kristoffersen, S. 2002: *Rapport om dokumentasjon og analyser av murer i Kongsgård, Eiganes gnr 58, Stavanger k, Rogaland*. Upublisert oppdragsrapport (B) 2002/4, Arkeologisk museum i Stavanger. Stavanger.
- Lexow, J. H. 1961: Kongsgård. *Stavanger Museum Årbok 1960*, s. 29-78. Stavanger.

- Lillehammer, A. 2000: *Rapport om forprosjektet mellomalderbyen Stavanger. Spørsmål om grunnlegginga av Stavanger by*. AmS-Rapport 16. Stavanger.
- Meling, T. 2002: *Arkeologiske granskningar i samband med vassleidningsgrøfter, Kongsgård, Eiganes gnr. 58, Stavanger k.* Upublisert oppdragsrapport (B) 2002/7, Arkeologisk museum i Stavanger. Stavanger.
- Meling, T. 2004: Bispegården i Stavanger – Gårdens utvikling i middelalderen med utgangspunkt i en trebygning fra høymiddelalderen. *Viking* 2004, s. 199-214. Oslo
- Molaug, I. 1957: Breiavatnet. *Stavanger Turistforenings Årbok* 1956, s. 21-61. Stavanger.
- Nicolaysen, N. 1892: Stavanger Domkirke og de nærmest omliggende gamle Bygninger. Kristiania.
- Nordeide, S. Wallaker 2003: Erkebispegården i Trondheim. Beste tomte i by`n. NIKU. Trondheim.
- Romanowska-Steen, J. 1995: Et glimt fra Kongsgårds muld. frå haug ok heidni Nr. 4, s. 3-6. Stavanger.
- Sandvik, P. Utigård 2006: Under overflata i mellomalderbyen Stavanger. frå haug ok heidni Nr. 3, s. 9-12. Stavanger.
- Sandvik, P. U. & Ramstad, S. 2002: *Undersøkingane i Byparken og Breiavatnet, Eiganes gnr. 58, Stavanger kommune 2002*. Upublisert oppdragsrapport (B) 2002/10, Arkeologisk museum i Stavanger. Stavanger.

Noter

- 1 Lexow 1961
- 2 Lexow 1961:74
- 3 Lexow 1961:30; Helle 1975:89-90
- 4 Kristoffersen 2002, Haavaldsen 2002
- 5 Meling 2002, 2004
- 6 Brøgger 1915:155
- 7 Helle 1975:91
- 8 Nordeide 2003:140
- 9 Haavaldsen 2002
- 10 Nicolaysen 1896:5
- 11 Nicolaysen 1896:6; Molaug 1957:24, Ekroll 1997:144
- 12 Lexow 1961:45
- 13 Nicolaysen 1896:6
- 14 Lexow 1961:38
- 15 Romanowska-Steen 1995
- 16 Sandvik 2006:11
- 17 ibid
- 18 Brekke et al. 2003:68
- 19 Helle 1975:52; Lillehammer 2000:6-7; Ersland 2012:61
- 20 Nordeide 2003:148
- 21 Helle 1975:88-89
- 22 Sandvik & Ramstad 2002
- 23 Helle 1975:123f
- 24 Nordeide 2003
- 25 Dahlin 1990:121
- 26 Nordeide 2003:163

Domkirken i Trehusbyen

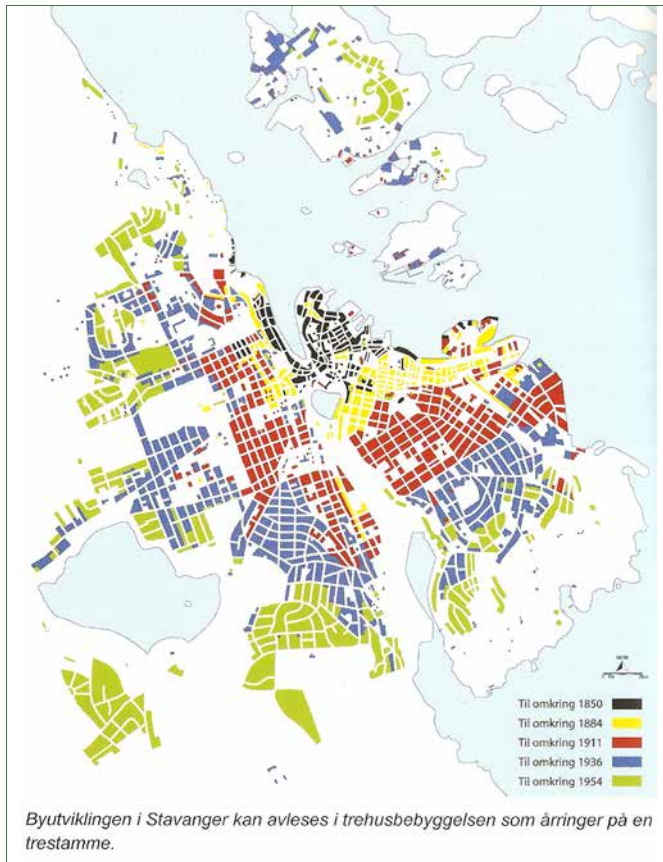
Elsa Grimnes

Det er god dekning for en slik overskrift. Et lite strandsted har utviklet seg gjennom århundrene som lav trehusbebyggelse, frem til den byen vi har i dag. Rundt 1800 var innbyggertallet i Stavanger bare et par tusen. Ingen imponerende by, i tidligere tiders reisebeskrivelser omtalt som ufremkommelig og heslig, med unntak av Bredevandet og Domkirken. Kontrasten mellom den lille puslebyen og Domkirkens enorme, rikt utsmykkede volum kneisende oppe på høyden, må i middelalderen ha fortonet seg som et nesten overveldende uttrykk for makt og rikdom.

Trods store svingninger i byens og kirkens verdslige og religiøse makt i senmiddelalderen og ved inngangen til reformasjonen, var den nære sammenhengen mellom byen og kirken, og borgernes evne og vilje til å pryde sin kirke påfallende. Ingen annen kirke i Norge har bevart en slik rikdom av inventar fra 1600-årene, som Stavanger domkirke. Rennsansen vekket den kulturelle bevissthet og 1800-tallets interesse for de nasjonale minnesmerker fornyet også interessen for katedralen i Stavanger. Nyere tids restaureringsprinsipper har satt vel sterke spor, interessante interiørelementer havnet dessverre på skraphaugen. Likevel er Stavanger domkirke kanskje Norges vakreste og mest intakte katedral. Domkirken er automatisk fredet etter kulturminneloven, dens vernestatus er urokkelig, og dens nære omgivelser, Kongsgård, Byparken og Bredevandet holdes i hevd i pakt med dette.

Hvordan står det så til med trehusbebyggelsen? Tidens tann og flere bybranner har krevd sitt, men ved gjenoppbygging og ved tillegg av nye «årringer» er det tette, lave preget beholdt. Dette karakteriserer i dag mer enn noe annet, byen vår. I løpet av det 20. århundre vokste det frem en sterk interesse for allmuens boliger og de gjenværende gamle bystrukturer; Gamle Stavanger og Sentrumshalvøya fikk da sin vernestaus. Mot årtusenskiftet er begrepet «bærekraft» introdusert og nå stuerent, enda så ullent og vanskelig det kan være å definere. I vår sammenheng dreier det seg om å ta vare på nær 8000 trehus og de miljøkvaliteter som knytter seg til de sentrumsnære byområdene. Det dreier seg i all hovedsak om hus bygget før siste krig, det som i Stavangers kommuneplan benevnes «Trehusbyen» og er sikret ved juridiske bestemmelser.

Domkirken og Trehusbyen har begge styrket sin posisjon. Domkirkens beliggenhet er enestående, høyt og fritt og framfor alt sentralt. Domkirken

*Fig 1: Kilde:
 Byantikvaren i
 Stavanger.*

er navet i den historiske Trehusbyen. Knappt noen andre byer i Norge har tilsvarende situasjon. Ingen drastiske byplanmessige grep får rukke ved dette. Selv oljehovedstadens streben mot store høyder holdes på god avstand.

Siste opplevelse av Domkirken:

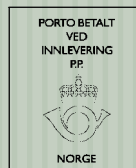
Jeg sitter i Kulturhuset, nærmere bestemt i kulturbiblioteket. Det er torsdagsforedrag og jeg er oppslukt av foredragsholders inderlige engasjement som bl a gjelder «stedets» betydning i verdenslitteraturen. Så løfter jeg blikket og blir ekstra oppmerksom på vårt «sted». Vi er i Kulturhuset, i sin tid planlagt og bygget under nøye hensyntaken til Trehusbyens skala. Gjennom vindusveggen som omslutter den vevre foredragsholdersken danner Trehusbyen bakteppet. Opp av dette stiger domkirkens to tårn og utrolig nok, tårntakenes lett svaiede profil får enslags gjenklang i Trehusbyens takmylder.

Postkort fra bokhandler Floors postkortsamling, ca 1930-40. Fotograf ukjent. Foto: Stavanger kommune/Byarkivet.

*Med ønske om en
fredelig jul
og et riktig godt nytt år!*

Hilsen redaksjonen i Byhistorisk forening

Returadresse: Byhistorisk Forening, Postboks 351, 4001 Stavanger

Styret i Byhistorisk Forening 2013

Harald Sig. Pedersen

Tlf.: 52 98 57 57 / 908 28 467

E-post: pede7@online.no
pedersen@marstad.net

Hans Eyvind Næss

Tlf.: 51 52 91 34

E-post: hans_e_naess@yahoo.no

Frederik Hansen

Tlf.: 51 52 63 82

E-post: frederik@fredhans.no

Anne Tove Austbø

Tlf.: 926 64 860

E-post: anne.tove.austboe@museumstavanger.no

Henning Hilde

Tlf.: 908 74 492

E-post: henning.hilde@fabricom.no

Sveinung Bang-Andersen

Tlf.: 51 87 04 05 / 951 80 405

E-post: Sveinung.Bang-Andersen@uis.no

Åshild Sæland

Tlf.: 909 34 474

E-post: aashild@statoil.com

Rigmor Haave

Tlf.: 995 61 701

E-post: rigmor.haave@lyse.net

Torolv Hellemo

Tlf.: 916 28 818

E-post: Torolv.hellemo@rogfk.no

Karl-Jan Søyland

Tlf.: 415 55 134

E-post: kjs@byen.no

I redaksjonen: Anne Tove Austbø (redaksjonssekretær), Sveinung Bang-Andersen, Rigmor Haave, Åshild Seland og Harald Sig. Pedersen (ansvarlig redaktør)

www.byhistoriskforening.org

OMEGA TRYKK – STAVANGER